

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXXVI. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

Apátságok – püspökök – krónikák. Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok

nka

– MMXXIV NYÁR –

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság: PÁSZKA IMRE (elnök), BÁRÁNY ATTILA, BENE KRISZTIÁN, ENGLER ÁGNES,
JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC, MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS,
PUSZTAI GABRIELLA, RÁCZ LAJOS, RAJNAI ZOLTÁN, VAJDA BARNABÁS

Tanácsadó testület: ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők: DOMINEK DALMA LILLA, HALMÁGYI MIKLÓS, MIKLÓS PÉTER,
NAGY GÁBOR DÁNIEL, PLUGOR RÉKA, SZŐCS ANDOR, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak: BALATONI MONIKA, DÁVID BENJÁMIN, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, KÓSA MAJA, LENGYEL ÁDÁM, NÉMETH ANTAL, SÁNTA TAMÁS, TÓTH JUDIT

Számunk az EIKKA Alapítvány, a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE ATIKI Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, és az SZTE Történettudományi Intézet támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. A közlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A Belvedere Meridionale lap a kéziratok lektorálása során kettős vak bírálatot alkalmaz (A szerző és a bíráló személyazonossága rejtve marad). A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.
A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. (Szegedi Tudományegyetem) Tel.: +36/62-546-252
E-mail: foszerkeszto@belvedere.hu
Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.
Technikai szerkesztő: Szabó Erik, s-Paw Bt.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

Tartalom

TANULMÁNYOK A KÖZÉPKORRÓL

GALAMBOSI PÉTER	
Szerzetesi egyházak Zala vármegyében az Árpád- és Anjou-korban	
Convents in Zala County in the Árpád and Angevin Eras	
DOI 10.14232/belv.2024.2.1	5
FARKAS CSABA	
Az egri püspökök és a tizedek a 13–14. században	
Bishops of Eger and tithe in the 13-14th century	
DOI 10.14232/belv.2024.2.2	27
HUNYADI SÁNDOR	
Lodomér esztergomi érsek politikai pályájának egyes vonatkozásai. A királyi hatalom és a főpapi igények kérdése az 1290. évi törvények tükrében	
Aspects of the political career of Archbishop Lodomér of Esztergom. The question of royal power and ecclesiastical demands in the light of the 1290 laws.	
DOI 10.14232/belv.2024.2.3	54
KIS IVÁN	
Thomas Ebendorfer V. László-kori (1440–1457) adatai – a magyar vonatkozású részletek történeti–filológiai elemzése	
Thomas Ebendorfers's data about the reign of Ladislaus V. (1440–1457) – Historical-philological analysis of the Hungarian-related details.	
DOI 10.14232/belv.2024.2.4	71
DÓZSA GÁBOR ZOLTÁN	
A magyar ágostonrendi provincia felbomlása	
The dissolution of the Hungarian province of Augustinian Order	
DOI 10.14232/belv.2024.2.5	90

TANULMÁNYOK

FÓTI MIKLÓS	
Török közigazgatás kiépítése a Szerémségben és a szerémi szandzsák 16. századi bégjei	
The formation of the Ottoman administration in Szerém county and the governors of the <i>sancak</i> of Sirem in the 16th century	
DOI 10.14232/belv.2024.2.6	110
ILLYÉS SZABOLCS JÓZSEF	
A genocídiumok társadalmi emlékezete és a „feledés fátyla”	
„Veil of the Oblivion”: Social Memory of Genocides	
DOI 10.14232/belv.2024.2.7	135

TÉKA

SZABÓ GÁBOR

A politikai erőszak szerepének relevanciája a Marcia su Roma utáni években a fasiszta Olaszországban.
The relevance of the role of political violence in the post-Marcia su Roma years in fascist Italy
DOI 10.14232/belv.2024.2.8.....144

CÍMLAPKÉP:
A tihanyi bencés apátság (légifotó)
Forrása: FORTEPAN / Magyar Rendőr

GALAMBOSI PÉTER

galambosi.peter@abtk.hu

tudományos segédmunkatárs (HUN-REN-PTE-ELTE Középkori Magyar Egyházi
Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport [azonosító szám: 1421707])

Szerzetesi egyházak Zala vármegyében az Árpád- és Anjou-korban*

Convents in Zala County in the Árpád and Angevin Eras

ABSTRACT

In the present study I review the situation of the churches of religious orders that existed in Zala county during the 11–14th centuries. The history of some convents had already been examined from various approaches by the older and newer research, however, the recently resurgent research of ecclesiastical archontology demands the revision of the previous results. Based on the tendencies of the medieval monasticism and the social relations of the examined churches I divide the overview into four sections in order to find the place of the different convents in the social development of the region. In this concept I pay special attention to the circumstances of the foundation of each churches and their later social background. During the analysis I highlight the controversial issues, and also draw attention to some problems, that were neglected by the previous researches.

KEYWORDS

Zala county, religious orders, ecclesiastical history, regional ecclesiastical history.

DOI 10.14232/belv.2024.2.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.2.1>

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával (befogadó intézmény: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar), valamint az HUN-REN-PTE-ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport (azonosító szám: 1421707) keretében készült.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Galambosi Péter (2024): Szerzetesi egyházak Zala vármegyében az Árpád- és Anjou-korban. *Belvedere Meridionale* vol. 36. no. 2. pp 5–26.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Jelen tanulmány a Zala vármegye területén működő szerzetesi egyházak Árpád- és Anjou-kori történetét tekinti át. A téma nem újkeletű a magyar középkorkutatásban, átfogó katalógusok, s a jelentősebb egyházak történetét feldolgozó monográfiák egyaránt napvilágot láttak már, noha ezek egynémelyike, főként a dualizmus és a 20. század első felében készült munkák ma már egyértelműen elavultnak számítanak.² Közös jellemzője ezen régi és újabb feldolgozásoknak, hogy az egyházi intézmények időrendi történetét mutatják be, ezzel szemben az alábbi áttekintés mindenekelőtt az egyes egyházak társadalmi háttérére összpontosít. Ennek oka, hogy a középkori Európában a szerzetesi egyházak szoros kölcsönhatásban álltak a vidék társadalmával, s ilyenén módon megkerülhetetlen tényezői nem csupán az egyháztörténeti, de egyúttal a helytörténeti és a regionális társadalomtörténeti kutatásoknak is. Ezt a szempontot figyelembe véve igyekszem vizsgálni a szerzetesség helyzetét a régióban, felvillantva, hogy a 11–14. század közismert tendenciái miként figyelhetők meg a zalai intézmények esetében, illetve, hogy némely rendház története milyen egyedi vonásokkal bírt, adott esetben hozzászólva az egyes egyházak történetéhez kapcsolódó vitás kérdésekhez.

KIRÁLYI EGYHÁZALAPÍTÁSOK AZ ÁLLAMSZERVEZÉS KORÁBAN

Zala vármegye első szerzetesi egyháza a Zala mocsarai között fekvő szigeten alapított bencés monostor volt, melyet a Pozsonyi Évkönyvek szerint 1019-ben szenteltek fel.³ A régebbi

² A Zala-vidéki és Balaton-felvidéki egyházak első tudományos igényű áttekintése Békefi Remig nevéhez fűződik (BÉKEFI 1907.). Napjainkban F. Romhányi Beatrix katalógusa tekinthető mérvadónak (F. ROMHÁNYI 2000.), amely röviden áttekinti az összes, jelen tanulmányban is vizsgált intézmény történetét. Az Árpád-kori Zala vármegyében működő szerzetesrendi intézmények 11–13. századi történetét Cselenkó Borbála monográfiában dolgozta fel (CSELENKÓ 2006.). Guzsik Tamás és Fehérvári Rudolf a pálosok, Vándor László a ferencesek építészeti emlékeit vizsgálta (GUZSIK – FEHÉRVÁRY 1981.; VÁNDOR 1986.). Az egyes egyházak történetét feldolgozó munkák közül kiemelést érdemelnek a pannonhalmi rendtörténeti sorozatnak a zalavári és a tihanyi apátság történetét feldolgozó kötetei (FÜSSY – ERDÉLYI 1902.; ERDÉLYI 1908.), továbbá az eltűnt bencés egyházak történetét ismertető kötet (SÖRÖS 1912.). Önálló munkákban dolgozták fel a kapornaki (NAGYFALUSY 1941–1942.), a türjei (KOVÁCS 1991.), az almádi (HANGODI 2014.) és a csatári (GALAMBOSI 2021.) apátságok teljes középkori történetét.

³ 1019-re: SRH I. 125. A Pozsonyi Évkönyvek bejegyzése *ecclesiának* nevezi az intézményt, minek nyomán az is felmerült, hogy Szent István eredetileg világi egyházat alapíthatott, s azt csupán később bocsátották szerzetesek rendelkezésére, vö: GYÖRFFY 2013. 325–326., BOGYAY 1992. 169–176. E kérdés azonban az apátság korai történetére vonatkozó források csekély száma miatt nem dönthető el.

kutatásban gyakran feltételezték, hogy a monostor közvetlen előzménye az a 9. században emelt Szent Adorján-egyház lett volna, melyet a 870 körül keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* szerint a Frank Királyság szláv vazallusa, Pribina alapított a Zala-szigeten a 9. század közepén. Ezeket az elképzeléseket azonban napjainkra mind az egyháztörténeti, mind a régészeti kutatások megcáfolták.⁴

Noha az apátság 1019. évi alapítását a Pozsonyi Évkönyvek bejegyzése kétségtelenné teszi, a monostor 1019-re keltezett alapítólevele és 1024-re datált adománylevele egyaránt 14. századi hamisítvány, melyeket a zalavári apátság és a veszprémi püspökség között zajló tized- és birtokperек korában készítettek. A kutatás ugyanakkor feltételezi, hogy az alapítólevél szerkesztése során felhasználhattak egy 11. századi birtokösszeírást.⁵ Az oklevélben felsorolták annak a mintegy félszáz falunak a nevét, melyek Zalavárnak fizettek tizedet a püspök helyett. Ezek közül kilenc falu – név szerint: Komár, Karos, Kolon, Rada, Szabar, Rokolyán, Pacsa, Igrice és Rajk – plébánosai az 1256. évi esztergomi érseki zsinaton a saját és minden, a zalavári apátnak engedelmességgel tartozó plébános nevében (*tam in suis, quam etiam universorum sociorum suorum sub obedientia prefati domini abbatis ubilibet existentium ecclesiarumque rectorum personis*) azt vallotta, hogy a zalavári apát joghatósága alá tartozik.⁶

A települések egyezéseire alapozva Erdélyi László és Holub József összekötötte a forrásokat, felvetve, hogy a zalavári apátság már a 11. század elejétől kezdődően joghatóságot gyakorolhatott a környékbeli egyházak felett. Állításuk igazolására III. Honorius pápa 1225. évi levelére hivatkoztak, melyben az egyházfő engedelmességre szólította fel azokat a zalai papokat, akik szembe fordultak a veszprémi püspökkel, név szerint említve az orosztzyi és a horváti papokat. Mivel a két település a hamis alapítólevélben is feltűnik, Erdélyi és Holub szerint az orosztzyi, a horváti és az alapítólevélben említett további falvak plébánosai lehettek azok, akik nem jelentek meg személyesen az esztergomi zsinaton, s ezért társaik képviselték őket.⁷ Noha az Erdélyi és Holub által képviselt gondolatmenet alapvetően követendő, a hivatkozott pápai parancslevél, jóllehet csupán kivonatban maradt fenn, nem utal arra, hogy Orosztzy, Horváti és az érintett zalai egyházak papjai akár a zalavári apáttal kapcsolatban álltak volna, akár más egyházi előjáró védnöksége alá kívánták volna magukat helyezni a veszprémi püspökkel szemben. Hangsúlyozni kell továbbá, hogy az egyházfőnek a magyar viszonyoktól független lévén a valódi egyházjogi kötelek helyreállítására és fenntartására kellett törekednie, ezért kétséges, hogy támogatta volna a veszprémi püspök esetleges befolyási kísérletét a mondott egyházakra irányulóan, amennyiben azok valóban a zalavári apát joghatósága alá tartoztak volna. Meg kell ugyanakkor jegyezni, az orosztzyi plébános 1358-ban a zalavári konvent hiteleshelyi tanújaként tűnik fel, ami utalhat arra, hogy Zalavár joghatósága alá tartozott.⁸

⁴ CBC 122. A Szent Adorján-titlussal kapcsolatban felmerült ellentmondásokra lásd: TÓTH 1999. 3–37. Mosaburg 9. századi templomaira legújabbán lásd: SZŐKE 2019. 333–409.; BUZÁS 2022.

⁵ +1019: DHA I. 91–92. +1024: DHA I. 101–102. A források kritikájához a szövegkiadások kommentárjain túl lásd még: THOROCZKAY 2009. 1408–1409.

⁶ 1256: FÜSSY – ERDÉLYI 1902. 460.

⁷ +1019: DHA I. 91–92.; 1225: THEINER I. 52–53. FÜSSY – ERDÉLYI 1902. 463–464., HOLUB 1929. 332–336.

⁸ 1358: DF 266 748. (AOKt. XLII. 400. sz.); AO VII. 373–374. (AOKt. XLII. 1048. sz.).

Hogy a zalavári apátság valóban intézményesített joghatóságot gyakorolt a környékbeli falvak egyházai felett, azt a középkor végéről származó adatok is megerősítik.⁹ Figyelembe véve, hogy a Karoling-kori egyházszervezet felbomlását követően a magyar állam- és egyházszervezés idején alapjaiból kellett felépíteni a vidék egyházszervezetét, komolyan kell venni azt a lehetőséget, hogy szükség okán a gyakorlati szempontok felülírhatták az írott egyházi jogi szabályokat, s ilyenén módon a zalavári apátság olyan feladatokat is elláthatott, melyek túlmúltak az egyház monasztikus jellegén. Figyelembe kell venni továbbá, hogy az egyházmegyék belső hierarchiája a főesperességek létrejöttével a 11–12. század fordulójára kialakult, így ezek után csupán a legfelsőbb uralkodói vagy pápai rendelkezések csorbíthatták volna a püspökök joghatóságát. Márpedig ebben az esetben a zalavári apátságnak rendelkeznie kellett volna egy erre vonatkozó kiváltságlevéllel a 12–13. századból, s nem szorult volna rá egy hamis alapítólevél szerkesztésére. Mindez ugyancsak abba az irányba mutat, hogy a koholmányhoz valóban felhasználhattak egy korai összeírást, mely részletesen tartalmazta az apátság jogosultságait a környező zalai falvakra és egyházaikra vonatkozóan.

A tihanyi apátságot I. András király alapította 1055-ben, akit halála (1060) után a monostor altemplomában temettek el. Alapítólevele a legrégebb eredeti formájában fennmaradt középkori oklevelünk, egyúttal az első magyar mondatot megőrző nyelvemlék.¹⁰ A monostort Szűz Mária és Szent Ányos tiszteletére szentelték fel. Utóbbi a francia királyok védőszentje volt a középkorban, s bizonyos, hogy tisztelete a magyar egyházban András idején meghatározóvá váló francia-vallon papok közvetítése révén honosodott meg a magyar királyi udvarban.¹¹ Ányos-patrocínium kiválasztásának indítékát illetően ugyanakkor eltérő vélemények nyertek megfogalmazást.

Az 5. században élt orléansi püspök a legenda szerint imádságaival mentette meg városát, mikor Attila hun király seregei megtámadták azt. Ennek nyomán vetették fel, hogy az Ányos-kultusz az 1050-es évek elején, a Német-római Birodalom ellen vívott háborúk során erősödhetett meg András köreiben, s a szenttől remélhettek égi segítséget a támadások elhárításához.¹² Ezzel szemben ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy 1054–1055 fordulójára a birodalom belpolitikai válsága elérte mélypontját, minek következtében a magyar–német fronton jelentős fordulat állt be: András magához ragadta a kezdeményezést és sereget bocsátott a száműzetését a magyar udvarban töltő Konrád bajor herceg rendelkezésére, aki feldúlta Bajorország és Karintia határmenti területeit. Az 1050-es évek közepére tehát a magyar udvarban is felmérhették, hogy a birodalom belső problémái miatt már nem tud további támadásokat indítani. III. Henrik 1056. október 5-én bekövetkezett halála után a német fél békére törekedett, hogy a Száli udvar biztosítani tudja a gyermek IV. Henrik trónját. A magyar uralkodónak ugyancsak sürgető volt az évtizedes hadiállapot lezárása, mivel 1053-ban megszületett fia, Salamon, akinek szintén biztosítani kellett öröklését Béla herceggel szemben, mivel András korábban öccsét szánta utódjának. Ennek érdekében András a béke feltételül szabta, hogy

⁹ Hunyadi Mátyás 1472-ben felszólította a veszprémi püspök helynökét, hogy ne bíráskodjék Gelse, Felső- és Alsórajk, Kerecsen, Igrice, Isabor, Boldogasszony és Ung plébánosai felett, mert azok a zalvári apát joghatósága alá tartoznak: ZALA II. 596. II. Gyula pápa 1512. évi leveléből tudott, hogy ekkoriban a gelsei, a komári, a karosi, a galamboki, az igricei és a rajki plébánosok szembe fordultak a zalavári apáttal, de az egyházfő engedelmességre utasította őket: 1512: FÜSSY – ERDÉLYI 1902. 563.

¹⁰ 1055: DHA I. 145–151.; SRH I. 345. 1060: SRH I. 357.

¹¹ A korabeli francia–magyar egyházi kapcsolatokra bővebben lásd: TÓTH 2007. 31–36. Szent Ányos kultuszára legújabb: CSÁKÓ 2015. 5–22.

¹² Lásd pl.: MAKK 1996. 83–84.

IV. Henrik nővérét, Juditot adják feleségül fiához, Salamonhoz, így biztosítva a nagyhatalmi elismerést fia trónutódlásához. A békekötésre végül 1058-ban került sor, melyet a dinasztikus házasság pecsételt meg.¹³

Az események alakulásának fényében nyomósabb érvek szólnak amellett, hogy az Ányos-titulus kiválasztása András és Béla megromlott viszonyával és a trónöröklés kérdésével állhat összefüggésben. Ányos azon szentek közé tartozott, akinek ereklyéire a kora középkori frank uralkodók gyakorta tétettek esküt szerződések, szövetségek kötésénél, s akinek sírjánál a főembereknek tisztázniuk kellett magukat az ellenük felhozott vádak alól. Mindez alapján joggal feltételezhető, hogy az Ányos-titulus kiválasztása mintegy szimbolikus kifejezése volt András azon törekvésének, hogy a királyi hatalom saját családjában öröklődjék, s reprezentálta a király azon szándékát, hogy Béla herceget a Salamon iránti hűség megtartására kényszerítse.¹⁴ Mindezzel kapcsolatban megjegyzendő, a király tudatosan a saját és családja leendő temetkezési helyül építtette a monostort, s másodszüllött fia, Dávid herceg, miután 1090 körül adományokat tett az apátságának, maga is Tihanyban temetkezett.¹⁵

A Tihanyi-félsziget északkeleti partszakaszán magasló Oroszkő-szirten emelt Szent Miklós-egyház első említése a tihanyi apátság 1211. évi birtokösszeírásában található.¹⁶ Az egyház belső elrendezése és főként a keleti rítusú szerzetességre jellemző menedékhelyek feltárása nyomán a kutatás korai bazilita egyház létét feltételezi. A tihanyi bencés apátság 1055. évi alapítólevele szerint a szirtet a 11. században *Petrának*, azaz *Kőnek* nevezték. A nagyszámú magyar nyelvemléket tartalmazó dokumentum egyedülálló görög kifejezésére alapozva a kutatás arra következtet, hogy a helyen már ekkor bazilita monostor működhetett – jóllehet, azt a forrás nem említi – s azt a kijevi száműzetéséből hazatérő I. András király alapíthatta 1047–1055 között, orosz szerzetesek letelepítésével.¹⁷ A 12. század végére az egyház a tihanyi apátság alá rendelt perjelséggé alakult. A folytonosságot IV. Kelemen pápa 1266. évi oklevele is megerősíti, mely említi a szerzetesek celláit, amivel kapcsolatban a kutatás a baziliták és a bencések együttélésével is számol.¹⁸

NEMZETSÉGI MONOSTOROK A 12–13. SZÁZADBAN

Noha az első apátságok országszerte királyi alapításúak voltak, a 12. században a vidéki monostorok zömét már a legnagyobb birtokokkal rendelkező rokonságok alapították. A korabeli forrásokban *saját egyháznak* nevezett, a modern történettudományban *nemzetségi monostorként* ismert intézmény kegyuraságát a nemzetség egy adott ága gyakorolta. Az intézmény társadalomtörténeti jelentősége abban állt, hogy közös temetkezőhelyként erősítette az idő előrehaladtával egyre több ágra szakadó rokonságok összetartozásának tudatát, s impozáns épületével reprezentálta a nemzetség presztízsét.¹⁹

¹³ Minderre bővebben lásd: MAKK 1996. 85–92., VARGA 2003. 115–127.

¹⁴ Minderre bővebben lásd: ERDÉLYI 1908. 9.; TÖRÖK 2002. 122.

¹⁵ 1090 k.: DHA I. 264–265.

¹⁶ 1211: ERDÉLYI 1908. 516. A 14. század elején lejegyzett hagyomány szerint Szent István király idejében egy Orosz nevű nemes vájatta ki a sziklafalban a kápolnát, hogy ott remeteséget hozzon létre (ERDÉLYI 1908. 496–497).

¹⁷ 1055: Est in eodem lacu locus, qui vocatur Petra (DHA I. 149.).

¹⁸ 1266: ÁÚO III. 140. Az egyház történetére bővebben lásd: CSEMEGI 1946. 396–407.; KOMJÁTHY 1955. 27–47.

¹⁹ Minderre bővebben lásd: FÜGEDI 1991. 35–67.

Zala vármegye első magánalapítású monostorát az Atyusz nemzetség hozta létre Almádon. A Szűz Mária és Mindenszentek tiszteletére felszentelt bencés apátságot Bánd fiai, Atyusz és Miske alapították apjuk végakarátának megfelelően. Alapítóleveléből – melynek szövegét Zsigmond király 1420. évi hiteles átírása tartotta fenn – kiderül, hogy az alapító letételére 1117-ben, az apátság ünnepélyes felszentelésére és az oklevél kiállítására pedig 1121-ben került sor.²⁰ A kutatás két további intézményt, a kőköti és a fülöpszigeti pálos remetéseket is az Atyuszokhoz köti. Jóllehet, pozitív forrásadat nem igazolja a nemzetség és a két kolostor kapcsolatát, súlyos érv, hogy a területek, ahol az érintett egyházak keletkeztek az Atyuszok birtokaihoz tartoztak.²¹ Mindkét egyház Pál veszprémi püspök 1263. évi oklevelében bukkan fel első alkalommal, melyben összeírták az egyházmegye ágostoni regulát követő remetéseit.²² A kőköti kolostor a Balaton-felvidék nyugati szegletében, a mai Salföldtől (Veszprém m.) dél-délkeleti irányban 2 km-re jött létre, az erdőhatár mentén egy kis völgyben. A régészeti és építészettörténeti vizsgálatok eredményei alapján valószínű, hogy az egyház már a tatárjárást megelőzően is működött.²³ A Pál püspök oklevelében szereplő Fülöpszigetet (*Insula Pilup*), ahol a forrás a Szent Ilona-egyházat említi, a régi kutatás helytelen olvasatnak köszönhetően sokáig a Pilisben kereste, a közelmúltban azonban Solymosi László bebizonyította, hogy az adat a Balaton északi partján fekvő mai Révfülöpre vonatkozik. A település ugyanis a 13. század eleje óta rendre *Pilup* alakban bukkan fel az írott forrásokban, s part menti részei a korszakban a Balaton vízállása miatt valóban szigetként emelkedtek ki a tó vízből. A kolostor 12. századi eredetét igazolja és az Atyuszokhoz fűződő kapcsolatára is utalhat, hogy a nemzetség feje, Sal ispán 1211-ben egy szőlőbirtokot adományozott a Szent Ilona-egyház szerzeteseinek.²⁴

A Zala-vidék első családi egyháza a Gútkeled nemzetség csatári bencés monostora volt, melyet Márton zalai ispán alapított 1137-ben, miután engedélyt kapott II. (Vak) Béla királytól, hogy javairól szabadon végrendelkezzen, majd az apátságot II. Géza idején szentelték fel, valószínűleg az 1141 és 1146 közötti években.²⁵ A 12–13. század folyamán Csatáron őrizték a korabeli kódexfestészet egyik legfontosabb emlékét, a nemzetközi kutatásban *Admontiként* ismert *Csatári* vagy *Gútkeled-Bibliát*. A kódex eredete nem tisztázott, magyar (esztergomi) és osztrák (salzburgi) származása mellett egyaránt érveltek. A két kötetes Biblia lapjaira több, az apátság korai történetére vonatkozó forrást másoltak be, melyeket így egyedülálló módon tartott fenn az utókor számára. Márton ispán végrendeletén és özvegye, Magdolna úrasszony adománylevelén túl innen ismerjük azt a feljegyzést is, mely szerint az apátsági templomban három oltárt emeltek, Szent Péter, Szűz Mária és a Szent Kereszt tiszteletére, s azok több szent ereklyéit őrizték.²⁶ Ez utóbbi feljegyzés értéke azért jelentős, mert az egyház a török háborúk idején teljesen elpusztult, s a régészet számára gyakorlatilag kutathatatlan.²⁷ Megjegyzendő, a Gútkeled

²⁰ 1117/1121: DHA I. 411–414. Az almádi apátság alapítására lásd: HANGODI 2014. 25–27.

²¹ Az Atyusz nemzetség a kora Árpád-kori Zala legnagyobb birtokosa volt, lásd: KARÁCSONYI 1900–1904. I. 133–137.

²² 1263: ÁVPO 86–88.

²³ Kőköti régészeti kutatására lásd: ZSIRAY – PUSZTAI 1967. 247–258.; TIMÁR 2019. IV. 308–310.

²⁴ 1211: CD III/1. 327. Bővebben lásd: SOLYMOSSI 2005. 11–23.

²⁵ 141–1146: RA 74. sz. Márton a dömösi prépostság 1138. évi adománylevelében immár zalai ispánként szerepel: RA 63. sz. A csatári apátság korai történetére lásd: GALAMBOSI 2021. 279–285.

²⁶ A kódexre lásd: WEHLI 1977.; CSAPODI 1998. 41–43. A forrásokat közli: FEJÉRPATAKY 1893. 11., 14–18., 18–20.

²⁷ Minderre bővebben lásd: TIMÁR 2019. I. 578–579.

nemzettség országszerte több családi egyházat alapított, a csatári apátság kegyuraságát a *genus* Sárvármonostori-ága tartotta kezében.²⁸

A Szent Megváltó nevére felszentelt kapornaki bencés apátság alapítására II. Géza uralkodása idején került sor, feltehetően az 1150-es években.²⁹ A háromhajós, három félköríves szentélyű apátsági templom korai építési fázisa a 12. század közepének építészetét tükrözi, a főapszis lábazata, a nyugati toronypár ikerablakai és a kőfaragói jegyek egyaránt kormeghatározó jelleggel bírnak.³⁰ Az egyház korai történetére egy 1212. évi oklevél vet némi fényt, mely szerint az apátságot Kádár nembeli György alapította, miután azonban fia, Márton örökös nélkül halt meg, a kegyuraság a koronára háramlott, majd III. Béla a Héder nembeli Kőszegieknak adományozta azt, kárpótlásul küszéni monostoruk elvesztéséért.³¹

A Mura menti bencés rendű Szent Kereszt-apátság (ma Murakeresztúr) első említése Bertalan veszprémi püspök 1231. évi okleveléből ismert, mely szerint kegyura, Cherner ispán az egyház oltárainak felszentelésekor a püspök és más jelenlévők előtt birtokot adományozott feleségének.³² Az apátság alapításának pontos ideje és körülményei ismeretlenek, mivel azonban a terület a Hahót nemzetiség birtoktömbjéhez tartozott, a kutatás feltételezi, hogy alapítói a Zalában később is több helyütt családi monastorokat létesítő *genus* tagjai lehettek.³³

Névadó birtokukon, Hahóton Antiochiai Szent Margit tiszteletére alapítottak bencés apátságot, melynek korai történetét azonban homály fedi. A kutatás sokáig komolyan számolt az egyház 11. századi alapításával, noha mindezt csupán kétes adatok és feltevések támogatták. Egyfelől, egy a 14. század elején hamisított oklevél szerint a Pölöske menti monostort Szent László király alapította, s azt a somogyvári apátság joghatósága alá rendelte.³⁴ Másfelől, a művelődéstörténeti kutatás hosszú ideig Hahóthoz kötötte az egyik legrégebb Magyarországon keletkezett liturgikus könyvet, a középkor óta Zágrábban őrzött Szent Margit-szakramentáriumot, melyet e feltételezett kapcsolat nyomán *Hahóti kódex*ként is emlegettek. A hahóti apátság ugyanakkor későn, csupán 1270-ben tűnik fel első alkalommal hiteles forrásban,³⁵ s minthogy a szakramentáriumban lejegyzett liturgia eltéréseket mutat a monasztikus szokásokhoz képest, az elmúlt évtizedek kutatásai már elvetik a kódex hahóti eredetét.³⁶ Eltérő hagyományt tartott fenn egy 1234-re keltezett, ám ugyancsak a 14. században hamisított oklevél, mely szerint a Szent Margit-monostort Buzád fia Arnold alapította, a szöveg szerint „még életében” (*adhuc vivente*), ami arra utal, hogy a nemzetiség emlékezete szerint az alapító legkésőbb a 13. század

²⁸ A Gútkeledek nemzetiségi monastorait lásd: FÜGEDI 1991. 53. A Gútkeledek Sárvármonostori ágára bővebben: KARÁCSONYI 1900–1904. II. 56–91., ENGEL 2001. Gútkeled-nem 5. Sárvármonostori-ág és 9. Töredékek.

²⁹ IV. Béla 1257-ben átírta II. Géza keltezetlen oklevelét, mely a kapornaki apátság birtokügyeit rendezte: RA 1160. sz. Az apátság alapítására lásd: NAGYFALUSY 1941–1942. I. 23–27.

³⁰ A régészeti kutatás áttekintésére lásd: TIMÁR 2019. II. 680–682.

³¹ 1212: CD III/1. 125–126. (RA 274. sz.).

³² 1231: ÁVPO 44–46. A település ekkor még a Kenese (*Kenesa*) nevet viselte, melyet a 14. század közepéig megtartott. Apátját 1347-ben említik első alkalommal a Mura menti Szent Kereszt-monostor előljárójaként (*monasterium Sancte Crucis de iuxta fluvium Mura* – ZALA I. 469), s az apátság titulusából képzett helynév csupán ezt követően rögzült.

³³ Minderre lásd: F. ROMHÁNYI 2005. 36.

³⁴ +1091–1095: DHA I. 304–305. Hahót és Somogyvár kapcsolatára: HERVAY 2001. 492–493.

³⁵ 1270: ÁÚO XII. 9. A monostor történetére lásd: VÁNDOR 1996. 187–190., 205–207.; TIMÁR 2019. II. 401–403.

³⁶ A kódexre a kutatástörténet áttekintésével legújabban lásd: UHRIN 2017. 13–31.

első harmadában elhunyt.³⁷ Mindezzel kapcsolatban érdemes figyelembe venni, hogy a magyar krónikás hagyomány szerint a nemzetség őse, Hahót német lovag a 12. század közepén érkezett Magyarországra,³⁸ ennek fényében ugyanis a monostor alapításával a 12. század utolsó vagy a 13. század első évtizedeiben érdemes számolnunk.

A Szűz Mária tiszteletére felszentelt türjei premontrei prépostság alapításának pontos ideje nem ismert. Első említése 1234-ből származik, midőn Frigyes hamborni apát vizitátorként meglátogatta a magyar premontrei rendházakat, s a generális káptalannak tett jelentésében már említi Türjét, Csorna filiájaként. Alapítója Türje nembeli Szentgróti Dénes volt, aki az 1230–1250-es években az országos politika meghatározó alakjaként a legfontosabb udvari főméltóságokat töltötte be és több vármegye ispánságát is viselte. 1260-ban IV. Sándor pápa mindazon birtokában megerősítette a türjei (az oklevélben szentgróti) monostort, melyeket az alapítótól kapott.³⁹

Zala 11–12. századi szerzetesrendi intézmények között érdemes még röviden kitérni a johanniták helyi megjelenésére. A rend egyetlen Zala vármegyei rendháza a Kanizsa-patak mentén fekvő Újudvaron jött létre.⁴⁰ A falu első alkalommal III. Béla 1193. évi oklevelében tűnik fel a fehérvári Szent István-ispotályos ház birtokaként, a 12. század végéről származó építészettörténeti emlékek pedig bizonyítják az intézmény ezzel egyidejű keletkezését. Önálló rendházként első alkalommal 1236-ban tűnik fel.⁴¹

A püspökök gyakorta próbálták meg befolyásuk alá vonni a szerzetesrendi intézményeket, hogy maguk javára használhassák fel erőforrásaikat. Noha tény, hogy a királyi alapítású egyházak jellemzően nagyobb vagyonnal rendelkeztek a főúri családok monostorainál, s így inkább voltak célpontjai a magas rangú egyházi méltóságok harácsolásainak, a veszprémi püspökök Zalában a fejlődő nemzetségi monostorok egyikét, Kapornakot is megpróbálták felügyeletük alá vonni. A perpatvar 1237–1238 folyamán a Szentszék elé került, s végül megegyezéssel zárult. IX. Gergely pápa parancslevelei részletesen ismertetik a kapornaki konvent panaszait és a püspök – ez időben Bertalan⁴² – túlkapásait. Ezek szerint a főpap jogtalan anyagi követelésekkel sanyargatta a monostort, a tizedeket pénzben gyűjtötte be, lovakat zsarolt ki az apátságtól saját használatra, s amikor vizitáció okán vagy egyéb ürügygel a monostorba érkezett, népes kíséretével felélte annak javait, s ha a szerzetesek megpróbáltak ellenállni, egyéni és kollektív egyházi büntetésekkel fenyegette őket, továbbá fegyvereseket küldött az apát kézre kerítésére és börtönbe vetésére.⁴³ Ezek az atrocitások jól mutatják, hogy az egyházi ügyek és a középkor évszázadait végig kísérő tizedperek

³⁷ +1234: Zala I. 7.

³⁸ 12. szd. közepére: SRH I. 300. A Hahót nemzetségre bővebben lásd: TÓTH 2003.; ENGEL 2001. Hahót nem 1. tábla.

³⁹ 1234: MP I. 462–463.; 1260: HO VII. 81. Az apátság alapítására és korai történetére lásd: KOVÁCS 1991. 3–8.

⁴⁰ A szentpéterúri johannita rendház létét egy forrás helytelen értelmezése nyomán feltételezte a történeti köztudat. III. István király 1166-ban kelt oklevelében hozzájárult Doboka fia Wido rendelkezéséhez, aki három birtokát a johannitáknak kívánta adományozni. A háromból két birtok a *Sala* nevet viselte, s az egyikben Szent Péter tiszteletére monostort emeltek, mely a birtok tartozékaként az adomány részét képezte (RA 111. sz.). A történeti hagyomány a földrajzi nevet Zalára vonatkoztatta, s a patrocínium nyomán a mai Szentpéterúr településen feltételezett johannita rendházat. Ezzel szemben a falu csupán 1439-ben tűnik fel először írott forrásban (DL 36 678.), s a későbbi korokból sincs adat helyi szerzetesi intézmény működésére. Az újabb kutatások az adományt az 1150-es években alapított fehérvári johannita rendházhoz kapcsolják, lásd: KÖLNEI – VARJASSY 2014. 8.

⁴¹ 1193: RA 155. sz.; 1236: ÁÚO VII. 24.

⁴² Bertalan személyére bővebben lásd: Ádám 1921.

⁴³ 1237–1238: THEINER I. 154., 163.

mellett milyen közvetlen anyagi terhet jelentettek az egyházi főméltóság befolyási kísérletei és foglaló törekvései.

A KOLDULÓ- ÉS REMETERENDEK TÉRNYERÉSE A TATÁRJÁRÁS UTÁN

Az 1241–1242. évi tatárjárás pusztításai országszerte eltérő méreteket öltöttek, s a kutatás állása szerint éppen a Dunántúl déli és délnyugati területeit érintették legkevésbé. Mindezzel kapcsolatban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a tatárok 1241–1242 fordulóján keltek át a Duna jegén, ugyanakkor tavasszal már a kivonulás műveletei zajlottak, így csupán három–négy hónapig tartózkodtak a nyugati országrészben, ráadásul télen, míg a Dunától keletre majdnem egy egész évet fosztogathattak, tavaszi és nyári évszakokban, amikor a környezeti és időjárási viszonyok a legkevésbé akadályozták a portyák kivitelezését. Ezzel szorosan összefügg, hogy az Alföld sík és nyílt területeivel szemben a Dunántúl dombságokkal és hegységekkel tagolt, nagy kiterjedésű erdős vidékei kedvezőtlenebb terepet nyújtottak a mongol hadaknak.⁴⁴

A magyar egyházi vezetők 1242. február 2-án kelt, az ország nevében a Szentszéknek küldött segítségkérő levele szerint Zalavár is azon erősségek egyike volt, melyek akkor még nem kerültek a mongolok kezére,⁴⁵ mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a Zala-vidék településhálózata és egyházszervezete ne szenvedett volna súlyos, olykor helyrehozhatatlan károkat. Minderre éppen az ispáni vár nyugati szomszédságában fekvő két kis falu, Orosztony és Horváti szolgáltatnak kézzelfogható példát. III. Honorius pápa 1225. január 18-án kelt levelében engedelmességre szólította fel a veszprémi püspökkel szemben engedetlen zalai papokat, akik közül név szerint említi Obusc-ot, az orosztonyi Mindenszentek-, és Videt, a horváti Szent Márton-egyház papját. Ezek a templomok többé nem szerepelnek a forrásokban, ráadásul a két településen a tatárjárást követő években új egyházakat alapítottak, ami egyértelműen igazolja, hogy a 13. század középső harmadától már nem tudták betölteni társadalmi és hitéleti funkcióikat. Orosztony esetében mindezt egy 1253. évi oklevél is tanúsítja, melyben Hab fia Péter özvegye, Margit az elhagyatott és teljességgel elpusztult birtokot (*predium nomine Vruston... in desolacione positum et omnino destructum*) új férjének, Chopo ispánnak adta hozományként. A pusztulás minden bizonnyal a mongol dúlás következménye volt.⁴⁶

Szerencsés módon Zala vármegye területén egyetlen szerzetesi egyház sem szűnt meg az 1241–1242. évi tatárjárást követően, ugyanakkor voltak olyan intézmények, melyek a 13. század második felének társadalmi változásai és politikai fejleményei nyomán a hanyatlás útjára léptek. Általánosságban elmondható, hogy a királyi egyházak szilárd hátterüknek köszönhetően viszonylag hamar talpra álltak, a nemzeti monostorok jövője ugyanakkor nagyban függött attól, hogy a kegyúr milyen anyagi lehetőségekkel rendelkezett.

A csatári apátság elszegényedését egyértelműen mutatja, hogy kegyurai az egyház legértékesebb kincsét, a *Csatári bibliát* is kénytelenek voltak elzálogosítani, s mivel a halmozódó kamatok miatt később sem tudták visszaváltani, az 1260-as években végleg elveszítették a páratlan

⁴⁴ A tatárjárás történetére és hatásaira bővebben lásd: SZÜCS 1993. 3–102.; B. SZABÓ 2016. 111–185.

⁴⁵ 1242: DF 290 696.

⁴⁶ 1225: THEINER I. 52–53.; 1253: ZALA I. 25–26. Horváti és Orosztony középkori templomaira lásd: TIMÁR 2019. II. 539., III. 712–713. – Utóbbi helyen Timár helytelenül az 1225-ben is említett Mindenszentek-templomra vonatkoztat egy 1485. évi adatot. Valójában egy ezen év május 5-én kelt szentszéki kérvényben orosztonyi Lukács fia Mihály egy Mindenszentek tiszteletére szentelt oltár igazgatójaként szerepel, lásd: MREV III. 323.

műalkotást.⁴⁷ A Hahótok rajki monostora a 13. század második felében teljesen elnéptelenedett. A prépostságot első alkalommal a zalavári konvent 1275. évi oklevele említi, mely szerint a nemzetség belharcai miatt sokat zaklatott egyház kegyurasága Terestyén fia Mihály comesre hárult. A kegyuraságot 1289-ben a nemzetség Atyusz nevű sarja vette át, aki az enyészet sorsára jutott monostorba Csornáról kért prépostot és szerzeteseket. Hogy az eltelt évtizedek alatt a megszűnés szélére került prépostságot valóban alapjaiból kellett újjászervezni, jól tükrözi, hogy a csornai konvent levele Atyuszt az egyház alapítójának (*fundator*) nevezi.⁴⁸

Országszerte akadtak olyan egyházak, melyek a mögöttük álló társadalmi erőknél köszönhetően a tatárjárás pusztításait kiheverve a fejlődés útjára tudtak lépni. Zalában minderre a vidék egyetlen lovagrendi egyháza, az újudvari johannita rendház hozható fel példaként. 1264. évi oklevél szerint Simon újudvari *praeceptor* egyúttal a johanniták csurgói rendházát is irányította. Noha a két intézmény önálló volt, a későbbiekben is gyakorta előfordult, hogy ugyanazon előljáró vezetése alatt álltak.⁴⁹ Azzal, hogy az egyházakat közös irányítás alá vonták, a rend összpontosítani tudta erőforrásait, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy intézményei megerősödjenek a 13. század második felében. Újudvar esetében joggal számolhatunk a fehérvári anyaegyház támogatásával is, még ha erre vonatkozó írott forrás nem is maradt fenn. Az intézmény késő Árpád-kori fejlődését az építészettörténeti emlékek is tanúsítják, melyek szerint ekkoriban homokkő alapozásra félköríves, nyújtott szentélyű, háromhajós kőtemplomot emeltek.⁵⁰

A tatárjárást követő egyházszervezeti és társadalmi konszolidáció közepette a vidék tehetősbirtokosai további egyházakat alapítottak, s ennek keretein belül a késő középkori hazai szervezetességet meghatározó kolduló- és remeterendek is megjelentek a régióban. A magyarországi ferences káptalan 1248-ban hozzájárult Hahót nembeli Mihály ispán egyházalapítási kérvényéhez, aki a Mura mentén fekvő Szemenye birtokán ajánlott fel helyet a kolostornak, melyet Szűz Mária tiszteletére szenteltek fel, s melynek az alapító gazdag adományokat tett.⁵¹ A Rátót nemzetség egyik tagja, Lőrinc 1260-ban, a Bakony délnyugati vonulatának egyik völgyében, Dobos falu mellett pálos kolostort alapított Szent Jakab apostol tiszteletére. Építészeti emlékei közül említést érdemel a templom nyugati homlokzatára emelt torony, valamint az egyházi épületek közelében talált erődített falszakasz maradvány. Ezen egyediségek miatt felmerült, hogy az intézmény eredetileg nem szerzetesi egyházként létesült, s csupán később került a remeték kezére, jóllehet mindez írott forrással nem igazolható.⁵² Noha a tatárjárás helyi története részleteiben nem ismert, tán nem kizárt, hogy az erődítést egy esetleges újabb támadás kivédése céljából emelték.

1263-ban Pál veszprémi püspök IV. Orbán pápa utasítására összeíratta az egyházmegye ágostoni regulát követő remeteségeit. A lajstrom a már említett fülöpszigeti, kőkúti és bakonyi kolostorok mellett három további pálos rendházat vesz számba Zalában: a badacsonyi Szent Imre- és az eleki Szent Mária Magdolna-egyházat, valamint egy *Idegsyd* nevű helység Szent

⁴⁷ 1263: CD IV/3. 179–180. Előzményeire lásd: FEJÉRPATAKY 1893. 9–10. Bővebben: GALAMBOSI 2021. 285.

⁴⁸ 1275: CD V/2. 299–301.; 1289: CD VII/5. 483–484. A forrás datálására lásd: KARÁCSONYI II. 1900–1904. 126. A rajki prépostság történetére bővebben lásd: VÁNDOR 1996. 190–191.

⁴⁹ 1264: ÁÚO VIII. 117.

⁵⁰ Vö: SIMMER 2012. 208–210.; TIMÁR 2019. V. 492–493.

⁵¹ 1248: CD IV/2. 23. Bővebben lásd: SÖRÖS 1912. 322–327.; KARÁCSONYI 1923–1924 I. 272–276.; F. ROMHÁNYI 2000. 36.; HERVAY 2001. 503.; TIMÁR 2019. III. 73–74.

⁵² 1260: CD VII/5. 329. Bővebben lásd: F. ROMHÁNYI 2000. 62.; TIMÁR 2019. IV. 676–677.; SZAKÁCS 2021. 130–131.

Erzsébet-kolostorát.⁵³ *Idegsyd* a későbbiekben nem bukkan fel a forrásokban, ezért azonosítása vitatott, annyi ugyanakkor bizonyos, hogy a Balaton-felvidéken feküdt, mivel a lajstromban vele együtt szereplő további települések kivétel nélkül ezen a tájon találhatók. Hervay F. Levente népszerű elmélete szerint Táloddal lehet azonos, minthogy annak egyházát ugyancsak Szent Erzsébet tiszteletére szentelték fel, s a 14. század elejétől kezdve rendre feltűnik a forrásokban. Felvetésének ugyanakkor ellentmond a veszprémi káptalan 1324. évi oklevele, mely bizonyítja, hogy a tálodi kolostort a Rátót nemzetség tagjai alapították a 14. század elején. Ebben az évben ugyanis Keszi Lőrinc fiai, János és László népes rokonságukkal – köztük több, mint negyven nemessel – Tálod birtokot és az ott emelt egyházat pálos remeték rendelkezésére bocsátották. Holler László eltérő véleménye szerint a helynév *Hidegséd*ként értelmezendő, s ennek nyomán a Bakony déli részén fekvő Hidegkút településsel lehet azonos.⁵⁴

A késő Árpád-korban egyetlen rendház létesült királyi kegyuraság alatt Zalában, a komári (ma Zalakomár) kolostor, melyet IV. Béla alapított ágostonrendi remeték részére. Korai története azonban homályba vész, mivel a kolostort csupán I. (Nagy) Lajos 1356. évi oklevele említi első alkalommal, s bár az egyértelműen utal Béla király alapítólevelére és az abban foglalt kiváltságokra, azokat nem részletezi, s az alapítás pontos idejét sem határozza meg.⁵⁵ A szakirodalomban is elterjedt hagyomány szerint az egyház eredetileg vilhelmita kolostorként jött volna létre még a rend 1256. évi inkorporációja előtt, mindezt azonban semmilyen forrás nem támasztja alá. Az egyház védőszentjül egy dinasztikus szentet, Béla király hűgát, Árpád-házi Szent Erzsébetet választották, ami ugyancsak tervezett uralkodói alapításra utal, s ellene szól annak, hogy a szerzetesek egy korábban is működő egyházat vettek volna birtokba. Érdemes továbbá leszögezni, hogy Lajos király oklevele sem utal ilyesmire.⁵⁶ Mivel IV. Béla 1263-ban adományozott kiváltságokat a komári hospeseknek, úgy vélem, a település fejlődését ösztönző tudatos királyi egyházalapítással is indokoltabb Béla uralkodásának utolsó évtizedében számolni.⁵⁷

A vidéki egyházak társadalmi presztízisének egyik legfontosabb fokmérője, hogy foglalkoztak-e közhitelű oklevéladással. A vidéki írásbeliség központjai a hiteleshelyek voltak, melyek szerepe a 13. század elején vált meghatározóvá az oklevéladásban, ugyanakkor a tatárjárás pusztításai miatt a század első évtizedeiből kevés forrás maradt fenn működésük korai szakaszára vonatkozóan. A legjelentősebb hiteleshelyekké a püspöki központokban működő székeskáptalanok és a fontosabb, nagytekéntélyű királyi alapítású egyházak váltak.⁵⁸ Magától értetődő módon a veszprémi káptalan hiteleshelyi működése az egyházi joghatósága alá tartozó Zalára is kiterjedt.⁵⁹ Zala vármegyében a tatárjárást megelőzően három intézmény foglalkozott bizonyíthatóan oklevéladással: a Zala-vidéken Kapornak (1217) és Zalavár (1239), a vármegye keleti

⁵³ 1263: ÁVPO 86–88.

⁵⁴ Minderre bővebben lásd: HERVAY 1984. 163.; HOLLER 2019. 17–29. 1324: ZALA I. 171–174. (AOkt. VIII. 1. sz.).

⁵⁵ 1356: KUMOROVITZ 1976. 285. (AOkt. XL. 566. sz.).

⁵⁶ A rendház történetére vö: F. ROMHÁNYI 2000. 38.; F. ROMHÁNYI 2005. 92–93., 95–97.; TIMÁR 2019. III. 156.

⁵⁷ 1263: SOLYMOSI 1998. 221. (RA 1358. sz.).

⁵⁸ A hiteleshelyi intézményekre bővebben lásd: Érdűhelyi 1899. 75–98.; ECKHART 1913. 640–655. SZENTPÉTERY 1930. 74–77., 121–137.

⁵⁹ A veszprémi káptalan első oklevele, mely Zala vármegyében, a Balaton-felvidéken fekvő Kapolcson intézkedik, 1214-ből maradt fenn 1214: DF 229 861.

részen pedig Tihany (1228).⁶⁰ A három apátság a 13. század második felében is folytatta illetén tevékenységét, s további monostorok is megkezdték hiteleshelyi működésüket, adatolhatóan 1249-től Almád, 1250-től Csatár, az 1250-es évektől Újudvar, s végül 1268-tól Túrje.⁶¹

A zalai hiteleshelyek földrajzi eloszlását tekintve elmondható, hogy a közhitelű oklevéladással foglalkozó zalai egyházak fele, hétből négy monostor (Csatár, Kapornak, Túrje és Zalavár) a Zala völgyében feküdt. Az ispáni központ mellett működő, királyi kegyuraság alatt álló Zalavár jelentősége magától értetődő. A folyó északi kanyarulatánál fekvő Túrje hatásköre kevés kivételtől eltekintve csupán közvetlen környezetére, Zala és Vas vármegyék határvidékére terjedt ki.⁶² Csatár és Kapornak ugyanakkor csaknem szomszédjai egymásnak, ami felveti annak kérdését, hogy előbbi hiteleshelyi tevékenységére miért volt szükség a tatárjárást követő évtizedekben, ha utóbbi már a 13. század elejétől adott ki közhitelű okleveleket.

Noha Kapornak már a 13. század elején is bizonyítottan foglalkozott oklevéladással, mint hiteleshely a tatárjárást követő évtizedekben inaktívvá vált. 1336. évi átiratban ismert a konvent 1251. évi oklevele, melyet rajki nemesek birtokosztálya során állított ki. 1414. évi diploma tartotta fenn a monostor 1292-ben, egy birtok adásvétele során kiadott oklevelét. A 14. század első negyedéből csupán néhány oklevél ismert, majd az apátság hiteleshelyi működése az 1320-as évek második felétől lendült fel.⁶³ A csatári konventnek hat oklevele maradt fenn az Árpád-korból, majd hiteleshelyi működésének fénykorát az 1300–1330 közötti évtizedekben élte, 1338 után azonban már nem adott ki okleveleket.⁶⁴ A számszerűsített adatokkal kapcsolatban természetesen figyelembe kell venni, hogy a későbbi századok során rengeteg forrás elpusztult. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Csatáron csupán a szűkebb környéken fekvő falvak lakosai intézték ügyeiket, míg Kapornak tevékenysége ugyanezen vidéken túlmenően nagyobb területet is lefedett, s jelentőségét bizonyítja, hogy például 1311-ben a komoly regionális hatáskörrel bíró vasvári káptalan megbízásából állított ki oklevelet. Mindezen körülményeket figyelembe véve azt tartom valószínűnek, hogy a csatári oklevéladást talán a lakosság igényei hívhatták életre, melyeket a tatárjárást követően a szomszédos Kapornak nem tudott kielégíteni, mindenesetre az újfent megerősödő apátság a 14. század középso harmadától már érvényesítette dominanciáját.

AZ EGYHÁZALAPÍTÁSOK TÁRSADALMI HÁTTERE AZ ANJOU-KORBAN

Az Árpád-kori rendházak közül szinte valamennyi fennmaradt a 14. század folyamán is, csupán két egyház sorvadt el az Anjou-kor elejére. Az 1263-ban, Pál veszprémi püspök oklevelében feltűnő badacsonyi pálos remetesség története homályba vész, az összeírást követően ugyanis csupán 1313-ból van adat arra, hogy a Badacsony-hegy lábánál remeték laktak. Mivel az egyház a Tomaj nemzetség birtokán működött, joggal tekinthetjük őket a kolostor alapítóinak.⁶⁵ A

⁶⁰ 1217: DL 41 484., DL 94 086.; 1228: DF 200 346.; 1239: DF 206 983.

⁶¹ 1249: DF 262 572.; 1250: ÁÜO VII. 316.; 1259 e.: DL 5163.; 1268: ZALA I. 52.

⁶² A tūrjei konvent hiteleshelyi tevékenységének feldolgozását lásd: KOVÁCS 1991. 170–179.

⁶³ 1251: DL 67 595. (AOkl. XX. 38. sz.); 1292: DL 1340. (ZsOkl. IV. 2686. sz.); 1301: DL 68 226. (AOkl. I. 125. sz.); 1308: AO I. 166. (AOkl. II. 533. sz.); 1311: AO I. 226–227. (AOkl. III. 46. sz.); 1317: DL 94 352. (AOkl. IV. 631. sz.); 1319: DL 70 396. (AOkl. V. 464. sz.); 1324: DF 279 080. (AOkl. VIII. 67. sz.); 1325: DL 67 921. (AOkl. IX. 157. sz.). A kapornaki apátság hiteleshelyi tevékenységére bővebben lásd: NAGYFALUSY 1941–1942. II. 146–166.

⁶⁴ A csatári konvent hiteleshelyi működésének áttekintésére lásd: GALAMBOSI 2021. 286–287., 291.

⁶⁵ 1313: DL 40 345. (AOkl. III. 559. sz.). Bővebben lásd: F. ROMHÁNYI 2000. 68–69.; TIMÁR 2019. V. 378–379.

ti hany–oroszkői bencések perjelét 1329-ben említik utoljára, ezt követően az egyház ugyancsak eltűnik a forrásokból.⁶⁶ Az újudvari johannita konvent a 14. század közepén lépett a hanyatlás útjára, amit jól tükröz, hogy az 1340-es évektől kezdődően rendre valamely jelentősebb konventtel együtt igazgatták. Végül 1382-ben János vránai perjel Újudvar birtokot és tartozékait 4000 aranyforintért elzálogosította a Kanizsaiaknak, s ezt követően a helyi johannita rendház eltűnik a forrásokból.⁶⁷

Az Árpád-kori nemzetségi monastorok hanyatlását Csatár példája szemlélteti legjobban, mivel a Szent Péter-apátság esetében megfigyelhető valamennyi jelenség, melyek az egyházi intézmény és a helyi társadalom kapcsolatára negatívan hatottak: a bencés szerzetesség közismert válságán túl a Gútkeled nemzetségből eredő, helyben birtokos Csatári család ereje messze elmaradt felmenőik jelentőségétől, s az egyház hiteleshelyi tevékenysége is megszűnt.

Mindezzel kapcsolatban érdemes röviden kitérni a hiteleshelyek 1351–1353. évi reformjának helyi vonatkozásaira és jelentőségére. A késő Árpád-korban működő hét hiteleshely közül csupán kettő, Zalavár és Kapornak folytathatta a közhitelű oklevéladást,⁶⁸ ami azt jelentette, hogy az írásbeli ügyintézés lehetőségei a vármegye keleti felében megszűntek. Ennek hátterében az állt, hogy a Balaton-felvidék falvai, főként a táj keleti felén már a 13–14. század folyamán a közelebb fekvő püspöki székhely, Veszprém vonzásába kerültek.⁶⁹

A régi intézmények mellett a 14. század folyamán további rendházak jöttek létre a Balaton-felvidéken és a Zala menti területeken egyaránt. A veszprémi káptalan 1333. évi okleveléből tudjuk, hogy az Uzsa falu feletti magaslaton létesített Szentlélek-kolostort egy helyi birtokos, Lőrinc alapította pálos szerzetesek részére, bizonyosan a megelőző években.⁷⁰ Az enyerei (ma Óhid településrésze) kolostor alapításáról a türjei konvent 1339. évi oklevele tájékoztat, mely szerint helyi nemesek Szűz Mária tiszteletére kápolnát emeltek, majd azt saját és felmenőik lelki üdvéért pálos remetéknek adták át, s biztosítottak nekik egy szőlőbirtokot és két telket a falu végén.⁷¹ A Balaton-felvidéken fekvő Henye határában, a Dobogó-patak völgyében keletkezett pálos kolostor alapításának pontos ideje ismeretlen. Noha a régészeti feltárások során a 13. század végéről származó kerámialeleteket találtak, az írott forrásokban az egyház csupán a 14. század közepén tűnik fel: 1343-ban henyei nemesek birtokosztálya során említik a Szent Margit-egyház szőlőbirtokát, majd amikor 1365-ben ugyancsak helyi nemesek adományokat tettek az egyháznak, már hozzáfűzik, hogy azt őseik pálos remeték számára alapították. A henyei pálosokat 1376-ban említi utoljára forrás, ami alapján feltehető, hogy a helyi remeteség már a század végére elsorvadt.⁷² A falkosi (ma Hahót településrésze) ferences kolostor a mi-

⁶⁶ 1329: ZALA I. 238–239. (AOkl. XIII. 377. sz.).

⁶⁷ 1382: CD IX/7. 467–468. Az egyház történetére bővebben lásd: HUNYADI 2010. 121–123.

⁶⁸ Az 1353 után megszűnt hiteleshelyek listájára és a hiteleshelyek további működésére lásd: SZENTPÉTERY 1930. 136–137., 214–222. A zalai hiteleshelyekre átfogóan lásd: HOLUB 1929. 312–326.

⁶⁹ Minderre bővebben lásd: DÁVID 1976. 158.

⁷⁰ 1333: DF 257 269. (AOkl. XVII. 399. sz.). Az egyház történetére bővebben lásd: DAP III. 164.; F. ROMHÁNYI 2000. 70.; TIMÁR 2019. V. 460–461.

⁷¹ 1339: ZALA I. 352–353. (AOkl. XXIII. 247. sz.). Az Anjou-korban ezt követően csupán 1358-ban említik az egyházat, midőn György tornai pálos prior, az enyerei Szűz Mária-kolostor helynöke az egyik telket elcserélte helyi birtokosokkal 40 hold szántóért (AOkl. XLII. 235. sz.). Az egyház történetére bővebben lásd: DAP I. 135–139.; GUZSIK – FEHÉRVÁRY 1981. 42–43.; F. ROMHÁNYI 2000. 23.; TIMÁR 2019. II. 61–63.

⁷² 1343: DL 42 223. (AOkl. XXVII. 742. sz.); 1365: DL 41 617. (AOkl. XLIX. 208. sz.); 1376: DF 274 127. Az egyház történetére bővebben lásd: DAP III. 308.; F. ROMHÁNYI 2000. 31.; TIMÁR 2019. II. 472.

norita egyházak 1385–1390 között Bartholomeus Pisanus által összeállított jegyzékében tűnik fel első alkalommal, a pécsi őrség kolostorai között. A falu a Hahót nemzetségből származó Hahóti család birtoka volt, így őket tarthatjuk az egyház alapítóinak, s mivel a család 1356. évi birtokosztálya során még nem említik az egyházat, az alapításra minden bizonnyal az azt követő három évtizedben került sor.⁷³

Az említett egyházalapítások körülményei jól tükrözik a 14. század társadalmi fejlődésének fő irányvonalát. Az Árpád-kor társadalomszerkezetét meghatározó nemzetségi kötelékek jelentősége az Anjou-kor első felében háttérbe szorult, s fokozatosan az egyes nemzetségi ágakból származó nemesi családok váltak meghatározóvá.⁷⁴ A fentebb említett zalai egyházalapítások is ezen társadalomfejlődési tendenciákat tükrözik, hiszen az Árpád-kor nemzetségi monostoraitól eltérően immár a nemzetségi ágakból önállóvá vált nemesi családok alapítottak rendházakat. Az Anjou-kor második felében két olyan, az országos politikában is meghatározó bárói család volt jelen Zalában, melyek a régió egyháztörténetéhez is hozzájárultak: a Lackfiak és a Kanizsaiak.

A Hermány nemzetség Erdélyben birtokos ágából származó Lackfiak 1350-ben kapták meg I. Lajos királytól a Muraköz két várát, Csáktornyát és Sztrigót, majd kelet-zalai tényerésükről egy 1378. évi oklevél tájékoztat első ízben, mely szerint ekkor már a Dunántúli középhegység nyugati szegletének két fontosabb vára, Rezi és Tátika is a család kezén volt.⁷⁵ Nyugat-zalai birtokaik központját Csáktornyán alakították ki, ahol 1376-ban kolostort alapítottak Szűz Mária tiszteletére, s azt pálos szerzetesek rendelkezésére bocsátották.⁷⁶ A rezi és tátikai uradalom legfontosabb települése Keszthely mezőváros volt, ahol ferencesek részére emeltek templomot, mely a hazai gótika kiemelkedő építészeti emléke. A három szakaszos, keresztboltozatos szentély monumentális freskói között a középső zárókövet a Lackfiak címere díszíti, egyértelműen mutatva a család reprezentációs szándékait. Ehhez kapcsolódik továbbá, hogy az 1397-ben végzett Lackfi (II.) Istvánt a keszthelyi ferences egyházban helyezték örök nyugalomra.⁷⁷

A történeti emlékezet, s annak nyomán a tudományos történetírás is sokáig úgy tartotta, hogy a minoriták a Lackfiak tudatos kezdeményezésére telepedtek meg a városban, ezzel szemben ugyanakkor a szerzetesek már az 1360-as években megpróbálták megvetni lábukat Keszthelyen. V. Orbán pápa 1368-ban utasította a veszprémi püspököt a keszthelyi plébános és a ferencesek konfliktusának rendezésére, a plébános panasza szerint ugyanis a városban megjelenő minoriták jogtalanul elfoglalták a Szent Márton-plébániaegyház filiájaként működő Szent Lőrinc-kápolnát.⁷⁸ Mivel a szerzetesek korábban jelentek meg a településen, minthogy a Lackfiak birtoklása kimutatható, az újabb kutatás I. Lajos királyt tekinti az egyház alapítójának,⁷⁹ az

⁷³ 1385–1390: BARTHOLOMEUS 554.; 1356: ZALA I. 566–567. (AOkl. XL. 634. sz.). 1524. évi forrásból ismert a kolostor Szűz Mária-titulusa: DL 62 094. Az egyház történetére vö: KARÁCSONYI 1923–1924. I. 170.; VÁNDOR 1996. 208–217.; F. ROMHÁNYI 2000. 24.; TIMÁR 2019. II. 122.

⁷⁴ Minderre lásd: ENGEL 2003. 625–637.

⁷⁵ 1350: DL 4151. (AOkl. XXXIV. 706. sz.); 1378: DL 6525. A Lackfiak a késő Anjou-korban országszerte összesen hét várral rendelkeztek, így a korszak legnagyobb várujai voltak, lásd: ENGEL 1985. 393–413.

⁷⁶ Az egyház alapítólevelét Mária királynő 1384. évi megerősítő oklevele tartotta fenn: DL 32 807. Az egyház történetére bővebben lásd: DAP I. 22–23.; KOLARIČ 1984. 56.; F. ROMHÁNYI 2000. 18.

⁷⁷ A templom építéstörténetének áttekintésére lásd: TIMÁR 2019. III. 94–95. A falfestményekre: PROKOPP 1980. 367–385. Lackfi (II.) István vörösmárványból készített sírköve, melyet a család címerében is látható sárkány-ábrázolás díszít, napjainkban is látható a templom szentélyében. Minderre bővebben: LÖVEI 1997. 78.

⁷⁸ 1368: THEINER II. 86–87

⁷⁹ SZATLÓCZKI 2006. 97–98.; KLINGER 2020. 45–46.

1368. évi pápai parancslevélben foglalt panasz ugyanakkor több olyan körülményre világít rá, ami ellene szól e feltevésnek. Nem említik ugyanis, hogy a ferencesek foglaló törekvéseit akár a király, akár a földesúr támogatta volna, ami annak fényében, hogy a minoriták nem rendelkeztek saját egyházzal a településen, hanem egy helyi kápolna elfoglalására törekedtek, valószínűtlené teszi a tudatos egyházalapítást. Ebben az esetben ugyanis az alapító feladata lett volna, hogy gondoskodjon a szerzetesek elhelyezéséről és főként a liturgikus cselekményeknek helyszínül szolgáló templom felépítéséről.

Mindennek fényében sokkal valószínűbbnek tartom, hogy az 1360-as években a ferencesek spontán megjelenésével kell számolnunk Keszthelyen.⁸⁰ Noha az 1368. évi konfliktusnak nem ismerjük a kimenetét, könnyű belátni, hogy a minoriták nem érvényesíthették akaratukat a plébánossal szemben, hiszen nem tarthatták meg a Szent Lőrinc-egyházat. Szerencsés módon azonban a minoriták bőkezű támogatóra leltek a Keszthely birtokába jutó Lackfi családban, akik felkarolták a szerzeteseket, s egyházat emeltek számukra, melyet egyúttal a család reprezentációs céljainak szolgálatába állítottak. A csáktornyai pálos kolostorhoz hasonlóan Szűz Mária tiszteletére felszentelt keszthelyi ferences egyház első említése 1410-ből ismert.⁸¹

A Pál veszprémi püspök 1263. évi oklevelében említett eleki pálosok csupán több, mint egy évszázaddal később, 1378-ban tűnnek fel ismét a forrásokban. Ekkorra azonban a helyi remeteség már elnéptelenedett, s a szomszédos örményesi kolostor fennhatósága alá került, melynek perjele ekkor elcserélte az eleki rendházat egy erdőbirtokért. A kutatás gyakorta feltételezi, hogy az örményesi remeteség az eleki pálosok átköltöztetésével jött volna létre, ennek ugyanakkor ellentmond, hogy míg Elek kolostorát Szent Mária Magdolna, addig az örményesi rendházat Szűz Mária tiszteletére szentelték fel. Az örményesi kolostort a Kanizsai család alapította, feltehetően az 1370-es években, s csupán ezt követően fogadhatták be az eleki szerzeteseket. 1381-ben Kanizsai János esztergomi prépost és fivérei, Miklós és István oklevelet adtak ki Örményes birtok odaadományozásáról, melyet a szerzetesek a szöveg szerint azelőtt okirat nélkül bírtak.⁸²

KÖVETKEZTETÉSEK

Összességében elmondható, hogy Zala vármegye 11–14. századi szerzetesi egyházainak története tükrözi az Árpád- és Anjou-kor országosan megfigyelhető folyamatait. Az államszervezés korszakában a magyar uralkodók két bencés monostort alapítottak a vármegye területén, melyeket a 12. század folyamán további főúri magánalapítások követtek. Bár a királyi alapítású egyházak egyértelműen szilárdabb háttérrel rendelkeztek, a kegyúr anyagi helyzetének függvényében a nemzeti monostorok is jelentős vagyonra és gazdasági erőre tehettek szert. A 13. század elejétől kezdve megfigyelhető a monasztikus rendek visszaszorulása, s régiókban is megjelentek a remete- és koldulórendek. A tatárjárást követően a közhitelű oklevéladás vált az

⁸⁰ Hasonló eseménysor játszódott le a 14. század elején Debrecenben. Egy 1326. évi pápai parancslevél szerint a domonkos szerzetesek jogtalanul elfoglalták a helyi Szent András-egyházat, mely eredetileg a váradi püspök joghatósága alá tartozott. A pápa az esztergomi érseket, valamint a veszprémi és győri püspököket bízta meg a váradi püspök joghatóságának helyreállításával (THEINER I. 507. [AOkt. X. 419. sz.]). Mivel a források ezután nem említik a debreceni domonkosokat, bizonyos, hogy elhagyták a települést.

⁸¹ 1410: HO IV. 262.

⁸² Az 1378. és 1381. évi forrásokat lásd: DAP II. 138. Örményes történetére és Elekkel való kapcsolataira bővebben lásd: F. ROMHÁNYI 2000. 23., 49.; TIMÁR 2019. II. 47–48., III. 746. Az egyház lokalizálásával kapcsolatos viták áttekintésére lásd: GUZSIK – FEHÉRVÁRY 1981. 37.

egyházak helyi társadalmi beágyazottságának egyik legfontosabb fokmérőjévé. Az Anjou-kor folyamán a szerzetesi intézmények háttére a társadalmi átalakulás következtében megváltozott, s a tágabb nemzeti kötelek felbomlásával a családi egyházalapítások váltak meghatározóvá, immár a kolduló- és remeterendek egyértelmű dominanciájával.

Az áttekintés során ugyanakkor számos, a korábbi kutatás által nem a súlyának megfelelően kezelt kérdés került előtérbe, melyek tisztázása további vizsgálatokat igényel. Mind az egyház-, mind a helytörténeti kutatás különböző irányainak érdemes volna nagyobb figyelmet fordítania többek között a zalavári apátság környékbeli plébániaegyházak felett gyakorolt joghatóságának kérdésére, a nemzeti és később családi egyházalapítások körülményeire, vagy éppen a hiteleshelyek oklevéladó tevékenységének sokoldalú vonatkozásaira.

Szerzetesi egyházak Zala vármegyében az Árpád- és Anjou-korban

Település	Alapítás	Első említés	Alapító	Rend	Védőszent
Almád	1117	1121	Atyusz nembeli Bánd	Bencés	Szűz Mária
Badacsony	1263 e.	1263	Tomaj nemzetség	Pálos	Szent Imre
Csáktornya	1376	1376	Lackfi család	Pálos	Szűz Mária
Csatár	1137	1145 k.	Gútkeled nembeli Márton	Bencés	Szent Péter
Elek	1263 e.	1263	?	Pálos	Szent Mária Magdolna
Enyere	1339	1339	Enyerei család	Pálos	Szűz Mária
Falkos	1356 u.	1385–1390	Hahóti család	Ferences	Szűz Mária
Fülöpsziget	1221 e.	1221	Atyusz nemzetség	Pálos	Szent Ilona
Hahót (Pölöske)	12–13. szd. fordulója	1270	Hahót nemzetség	Bencés	Antiochiai Szent Margit
Henye	14. szd. eleje	1343	Henyei nemesek	Pálos	Antiochiai Szent Margit
Idegysd	1263 e.	1263	?	Pálos	Szent Erzsébet
Kapornak	1150 k.	1212	Kádár nembeli György	Bencés	Szent Megváltó
Keszthely	1368 u.	1410	Lackfi család	Ferences	Szűz Mária
Komár	1270 e.	1356	IV. Béla	Ágostonos	Szent Erzsébet
Kőkút	1241 e.	1263	Atyusz nemzetség	Pálos	Szent Mária Magdolna
Örményes	1378 e.	1378	Kanizsai család	Pálos	Szűz Mária
Rajk	1242–1275	1275	Hahót nemzetség	Premontrei	Szűz Mária
Szemenye	1248	1248	Hahót nembeli Mihály	Ferences	Szűz Mária

Szentjakab	1260	1260	Rátót nembeli Lőrinc	Pálos	Szent Jakab
Szentkereszt	13. szd. eleje	1231	Hahót nemzetség	Bencés	Szent Kereszt
Tálad	14. szd. eleje	1324	Rátót nemzetség	Pálos	Szent Erzsébet
Tihany	1055	1055	I. András	Bencés	Szent Ányos
Tihany-Oroszkő	1050 k.	1211	I. András	Bazilita, majd bencés	Szent Miklós
Türje	13. szd. eleje	1234	Türje nembeli Dénes	Premontrei	Szűz Mária
Újudvar	12. szd. vége	1236	Fehérvári johanniták	Johannita	Keresztelő Szent János
Uzsa	14. szd. eleje	1333	Uzsai nemesek	Pálos	Szentlélek
Zalavár	1019	1019	I. (Szent) István	Bencés	Szent Adorján

Szerzetesi egyházak Zala vármegyében az Árpád- és Anjou-korban

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

ÁDÁM IVÁN (1921): Bertalan, veszprémi püspök. *Katolikus Szemle* 35. évf. 3. sz. 143–168., 4. sz. 216–232.

AO: Nagy Imre et al. (szerk.): *Anjoukori okmánytár I–VII*. Budapest, A M. Tud. Akadémia Könykiadó-hivatala. 1878–1920.

AOKt.: Kristó Gyula et al. (főszerk.): Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLII., XLVI–LII. Budapest–Szeged, József Attila Tudományegyetem–Szegedi Középkorász Műhely–Quintus Kiadó. 1990–2023.

ÁÚO: Wenzel Gusztáv (szerk.): *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Pest–Budapest, A Magyar Tudományok Akadémia Történelmi Bizottsága. 1860–1874.

ÁVPO: Solymosi László (szerk.): *Az Árpád-kori veszprémi püspökök oklevelei*. Budapest, Martin Opitz, 2021.

B. SZABÓ JÁNOS (2016): *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország*. Budapest, Corvina Kiadó. 2016. 3. Kiad.

BARTHOLOMEUS: *De conformitate vitae beati Francisci ad vitam domini Jesu. Auctore Fr. Bartholomeo de Pisa. Liber I. Fructus I–XII*. (Analecta Franciscana IV.) Ad Claras Aquas (Quaracchi), Ex typographia collegii S. Bonaventurae. 1906.

BÉKEFI REMIG (1907): *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban*. (A Balaton tudományos tanulmányozásának története III/1.) Budapest, Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága. 1907.

BOGYAY TAMÁS (1992): Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül. (Megjegyzések Tóth Sándor „A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára” című tanulmányához). *Zalai Múzeum* 4. évf. 169–176.

BUZÁS GERGELY (2022): Mosaburg – Zalavár kora középkori templomai. In Bagi Dániel – Barabás Gábor – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Ruscia – Hungaria – Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára*. Pécs, Kronosz Kiadó. 152–212.

CBC: Fritz Lošek (ed.): *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. (Monumenta Germaniae Historica. Studien und Texte 15.) Hannover, Hahnsche Buchhandlung. 1997. 90–135.

CD: Georgius Fejér (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Budae, Regia Universitas Ungarica. 1829–1844.

CSÁKÓ JUDIT (2015): Szent Ányos püspök franciaországi és magyarországi kultuszáról. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 27. évf. 3–4. sz. 5–22.

CSAPODI CSABA (1998): Az esztergomi kódexfestő műhely a 12. században. *Magyar Könyvszemle* 114. évf. 1. sz. 41–43.

CSELENKÓ BORBÁLA (2006): *Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében*. (Zalai Kismonográfiák 9.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 2006.

CSEMEGI JÓZSEF (1946): A tihanyi barlanglakások. *Archaeologiai Értesítő* 73. évf. 396–407.

DAP: Gyéressy Béla – Hervay Ferenc Levente – Tóth Melinda (szerk.): *Documenta artis Paulinorum I–III*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja. 1975–1978.

DÁVID KATALIN (1976): Adatok Zala megye középkori művelődéstörténetéhez. *Zalai Gyűjtemény* 6. évf. 157–169.

DF: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény.

DHA: Georgius Györffy (ed.): *Diplomata Hungariae antiquissima I. (1000–1131)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1992.

DL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár.

ECKHART FERENC (1913): Hiteles helyeink eredete és jelentősége. *Századok* 47. évf. 9. sz. 640–655.

ENGEL PÁL (1985): Nagy Lajos bárói. *Történelmi Szemle* 28. évf. 3. sz. 393–413.

ENGEL PÁL (2001): *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. – Középkori magyar genealógia*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete – Arcanum (CD-ROM).

ENGEL PÁL (2003): Birtokosztály és családképződés. In Uő – Csukovits Enikő (szerk.): *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris. 625–637.

ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908): *A tihanyi apátság története I. Az apátság önállósága (1055–1701)*. (PRT X.) Budapest, A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend.

ÉRDÚJHELYI MENYHÉRT (1899): *A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon*. Budapest, A M. Kir. Közjegyzők Országos Egyesülete. 1899.

F. ROMHÁNYI BEATRIX (2000): *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, Pytheas Kiadó.

F. ROMHÁNYI BEATRIX (2005): Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon. *Aetas* 20. évf. 4. sz. 91–101.

FEJÉRTPATÁKY LÁSZLÓ (1893): A Gutkeled-biblia. *Magyar Könyvszemle* 17. évf. 1–4. sz. 5–22.

FÜGEDI ERIK (1991): Sepelietur corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor. *Századok* 125. évf. 1–2. sz. 35–67.

FÜSSY TAMÁS – ERDÉLYI LÁSZLÓ (1902): *A zalavári apátság története I*. (PRT VII.) Budapest, A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend. (Az oklevéltár és az ahhoz tartozó bevezető Erdélyi László munkája).

GALAMBOSI PÉTER (2021): A csatári apátság története a középkorban. In Ribi András (szerk.): *Prépostok, apátok, vikáriusok. Tanulmányok*. (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 3.) Pécs, Kronosz Kiadó. 277–293.

GUZSIK TAMÁS – FEHÉRVÁRY RUDOLF (1981): Eltűntnek hitt pálos kolostorhelyek Zala megyében. *Zalai Gyűjtemény* 16. évf. 42–43.

GYÖRFFY GYÖRGY (2013): *István király és műve*. Budapest, Balassi Kiadó. 4. kiad.

HANGODI LÁSZLÓ (2014): *Az almádi monostor. Az almádi Boldogságos Szűz Mária és Mindenszentek bencés apátság története*. Monostorapáti, Monostorapáti Község Önkormányzata.

HERVAY F. LEVENTE (1984): A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In H. Balázs Éva et al. (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 159–172.

HERVAY F. LEVENTE (2001): A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. In Takács Imre (szerk.): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság. 461–547.

HO: Nagy Imre et al. (szerk.): *Hazai okmánytár I–VIII*. Győr–Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. 1865–1891.

HOLLER LÁSZLÓ (2009): Egy XIII. századi remetekápolna – Idegyszt Beate Elizabeth – lokalizálása. *Magyar Nyelv*. 105. évf. 1. sz. 17–29.

HOLUB JÓZSEF (1929): Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, Zala megye közönsége.

HUNYADI ZSOLT (2010): *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387*. (METEM Books 70. – CEU Medievalia 13.) Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Department of Medieval Studies, Central European University.

KARÁCSONYI JÁNOS (1900–1904): *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

KARÁCSONYI JÁNOS (1923–1924): *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

KLINGER LÁSZLÓ (2020): Vállus pálos kolostorának középkori kőfaragványai. *Zalai Múzeum* 25. évf. 45–64.

KOLARIČ, JURAJ (1984): Historischer Überblick über die Pauliner in Kroatien. In Dirnbeck, Julius et al. (Hrsg.): *Der Orden der Pauliner OSPE. Seine Geschichte, seine Aufgaben, seine Stellung*. Szerk. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 70.) Eisenstadt, Landesmuseum Burgenland. 53–68.

KOMJÁTHY MIKLÓS (1955): A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. *Levéltári Közlemények*. 26. évf. 27–47.

KOVÁCS IMRE (1991): A türjei premontrei prépostság története. (*Zalai Gyűjtemény* 32.).

KÖLNEI LÍVIA – VARJASSY PÉTER (2014): A jeruzsálemi Szent János Lovagrend ispotályai a középkori Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények*. 60. évf. 5–23.

KUMOROVITZ L. BERNÁT (1976): Óbuda 1355. évi felosztása (I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné 1355. augusztus 17-i és 1356. október 17-i oklevele) *Budapest Régiségei* 24. évf. 1. sz. 279–297.

LŐVEI PÁL (1997): Középkori sírkövek a történeti Zala megye területén. In Vándor László (szerk.): *Zala megye ezer éve*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 74–82.

MAKK FERENC (1996): *Magyar külpolitika (896–1196)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 2. Kiad.

MP: Backmund, P. Norbert (ed.): *Monasticon Praemonstratense I–III*. Straubing, Katholische Kirche Bayern. 1949–1956.

MREV: Fraknói Vilmos – Lukcsics József (szerk.): *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV*. Budapest, Római Magyar Történeti Intézet. 1896–1907.

NAGYFALUSY LAJOS (1941–1942): *A kapornaki apátság története I–II*. (Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez 6.) Kalocsa, Pray Rendtörténetíró Munkaközösség.

PROKOPP MÁRIA (1980): A keszthelyi plébániatemplom gótikus falképei. *Építés- és Építészettudomány* 12. évf. 1–4. sz. 367–385.

PRT: Erdélyi László (szerk.): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I–XII*. Budapest, A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend. 1902–1916.

RA: Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – Akadémiai Kiadó. 1923–1987.

SIMMER LÍVIA (2012): Az újudvari johannita konvent az okleveles források és a régészeti terepmunkák tükrében. In Kaján Imre (szerk.): *Zalai Múzeum 20*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 207–220.

SOLYMOSI LÁSZLÓ (1998): *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Budapest, Argumentum Kiadó.

SOLYMOSI LÁSZLÓ (2005): Pilissziget vagy Fülöpsziget. A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In Angi János – ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Debrecen, Debrecen University Press – Multiplex Média. 11–23.

SÖRÖS PONGRÁCZ (1912): *Az elenyészett bencés apátságok*. (PRT XII/B.) Budapest, A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend.

SRH: Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Budapest, Nap Kiadó. 1999. 2. Kiad.

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT (2021): *Árpád-kori építészet a Dunántúlon*. (Opitz Historiae Artium 3.) Budapest, Martin Opitz.

SZATLÓCZKI GÁBOR (2006): Adalékok a keszthelyi ferences kolostor korai építéstörténetéhez. *Castrum Bene* 4. évf. 2. sz. 95–98.

SZENTPÉTERY IMRE (1930): *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. (Reprint 1995.).

SZŐKE BÉLA MIKLÓS (2019): *A Karoling-kor Pannóniában*. (Mosaburg – Zalavár 1.). Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

SZÜCS JENŐ (1993): *Az utolsó Árpádok*. (História Könyvtár – Monográfiák 1.). Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete.

THEINER: Augustinus Theiner (ed.): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta I–II*. Romae, Typis Vaticanis. 1859–1860.

THOROCZKAY GÁBOR (2009): Szent István okleveleiről. *Századok* 143. évf. 6. sz. 1385–1412.

TIMÁR PÉTER (2019): *Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára I–VI*. Szeged, Szerzői kiadás.

TÓTH ENDRE (1999): Szent Adorján és Zalavár. *Századok* 133. évf. 1. sz. 3–37.

TÓTH ENDRE (2003): Hoholt – Hahót. A jövevény nemzetségek eredetéhez. *Századok* 137. évf. 2. sz. 265–296.

TÓTH PÉTER (2007): Vallon főpapok a magyar egyház újjászervezésében a pogánylázadás után. In: Érszegi Géza (szerk.): *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Tihany, Tihanyi Bencés Apátság. 31–36.

TÖRÖK JÓZSEF (2002): *A tizenegyedik század egyháztörténete*. (Keresztény Századok I.). Budapest, Mikes Kiadó.

UHRIN DOROTTYA (2017): Antiochiai Szent Margit legkorábbi magyarországi kultusza. Álmos herceg egyházalapításai és a Szent Margit-szakramentárium. *Magyar Könyvszemle* 133. évf. 1. sz. 13–31.

VÁNDOR LÁSZLÓ (1986): A ferencesek középkori építészeti emlékei Zala megyében. *Zalai Gyűjtemény* 25. évf. 49–75.

VÁNDOR LÁSZLÓ (1996): Archäologische Forschungen in den mittelalterlichen weltlichen und kirchlichen Zentren des Hahót-Buzád-Geschlechts. In: Szőke, Béla Miklós (Hrsg.): *Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn*. (Antaeus 23.). Archäologisches Institut der UAW. 183–217.

VARGA GÁBOR (2003): *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation*. München, Ungarisches Institut.

WEHLI TÜNDE (1977): *Az Admonti Biblia*. (Művészettörténeti Füzetek 11.). Budapest, Akadémiai Kiadó.

ZALA: Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula (szerk.): *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II*. Budapest, Zala Vármegye Közönsége. 1886–1890.

ZSIRAY LAJOS – SCH. PUSZTAI ILONA (1967): A salgóközi Mária–Magdolnáról elnevezett pálos kolostor. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. évf. 247–258.

ZsOklt.: Mályusz Elemér et al. (főszerk.): *Zsigmondkori oklevéltár I–XV*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár. 1951–2022.

FARKAS CSABA PHD

*fcsaba55@gmail.com*tudományos munkatárs ((ELKH-PTE-ELTE Középkori magyar egyházi archontológia
1000–1387 kutatócsoport)

Az egri püspökök és a tizedek a 13–14. században*

Bishops of Eger and tithe in the 13-14th century

ABSTRACT

In my study I examine the tithing affairs of the bishops of Eger with a special focus on the 13th and 14th centuries. Furthermore I try to collect the early references of tithes. This analysis includes a detailed examination of the royal privileges from 1261 and 1271. In addition to I investigate donations and leases related to tithes. The discussion of the tithing collectors (*decimatores*) sheds light on the administration of these special incomes. The question of tithing quarters (known as *quarta decimales*) is explored only in those cases when bishops of Eger had interested. The second part of my study examines the jurisdictional disputes and trials about tithe. There were many conflicts involving bishops, particularly local nobility, monks and the chapter of Eger. The large number of surviving sources allows for an examination of all these.

KEYWORDS

Medieval Church History, Medieval Bishops, 13th century, 14th century, tithing, tithe, Diocese of Eger

DOI 10.14232/belv.2024.2.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.2.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Farkas Csaba (2024): Az egri püspökök és a tizedek a 13–14. században. *Belvedere Meridionale* vol. 36. no. 2. pp 5–26.

* Jelen tanulmány az ELKH-PTE-ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport (azonosító szám: 1421707) keretében készült el.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A középkor folyamán a püspökök fő bevételi forrása a tized volt.² Ennek nagysága ugyanakkor nem kis részben függött az egyházmegye kiterjedéséről, lakosságától, földjének termékenységétől és a sort hosszan folytathatnánk. A Magyar Királyság egyik legnagyobb kiterjedésű egyházmegyéje az egri volt (az 1332–1337 között készült pápai tizedjegyzék 800 plébániát sorolt ide, ami a korabeli ország egyházainak negyedét teszi ki), püspökét így joggal sorolhatjuk a leggazdagabb főpapok közé, hiszen a 14. század végére dézsmával tartoztak neki az Alföld szívéből a Keleti-Kárpátokig.³

A tekintélyes jövedelemforrás már önmagában is magyarázattal szolgál a történeti kutatás érdeklődésére,⁴ ugyanakkor teljes körű feldolgozása továbbra is a hazai medievisztika adóssága. Munkám sem vállalkozhat többre, mint szigorúan Eger főpásztorainak dézsmaügyeire, még akkor is, ha ez már alapvetően magában hordozza további kérdések, kutatások szükségességét. Céлом azonban, hogy a lehető legtöbb oldalról körül járva a kérdést, általános, akár további egyházmegyek kutatása során hasznosítható részproblémákra, észrevételekre hívjam fel a figyelmet. Alapvetően az egri püspökség alapításának pillanatától vettem fel a kutatás fonalát, viszont a felhasználható források jószerivel a 13. századtól tesznek lehetővé behatóbb elemzést. Vizsgálatom felső időhatárát a 14. század végéig jelzi. Ennek szellemében a tizedek adományszolgáltatása, cseréi, bérlesei külön is helyet kaptak, miként a dézsmaszedők és az adminisztráció kérdése is. Érintőlegesen kitérek a püspökökhöz köthető kápolnatizedekre avagy tizednegyedekre, majd a különféle joghatósági kérdések, perek mentén mutatom be a dézsma Egerbe vezető rögs útját.

AZ EGRI PÜSPÖKSÉG LEGKORÁBBI TIZEDEI

Az egri püspökség korai dézsmáiról jószerivel semmit sem tudunk, közvetett forrásokat kell felhasználnunk. Bizonyos, hogy a püspökség területén, alapításától kezdődően beszedték a tizedet, miként azt I. (Szent) István király törvényei elrendelték.⁵ A krónikahagyomány a két po-

² A történeti kutatás ezt a jövedelmek közel 2/3-ának tekinti. A pécsi püspökség esetében ld. FEDELES 2009. 443. Közel hasonló eredményeket láthatunk a 15. század végi esztergomi érsekség esetében: FÜGEDI 1981. 123.

³ A késő középkori egri püspökség tizedügyei kapcsán az utókorra maradt, Bakóc Tamás és Estei Hippolit püspökségéhez köthető számadáskönyvek világosítanak fel. Ld. BAKÓCS-KÓDEX ill. ESTEI. A Bakóc-kori dézsmaügyekre ld. KEREZSY 1910. 14–18., 22–24., 74–79. A püspökség tizedügyeire ld. KOVÁCS 1987. 146–151.; KRISTÓF 2019. 221–236. A püspökség 14. századi határaihoz ld. KMTL 184–185.

⁴ Összefoglalóan: F. ROMHÁNYI 2006. 199–200. Továbbá: ILA 1940–1941. 223–249., MÁLYUSZ 2007. 17–22. SOLYMOSI 2009. 313–321., C. TÓTH 2015. (sasadi tizedper 1452–1465 közötti része), LADOS 2020. (korai tizedszedők). Intézményenként ld. JAKUBOVICH 1926. (Várad), FÜGEDI 1981. (15. század végi esztergomi érsekség), HEGYI 2010. 285–297., HEGYI 2021. (Erdély), C. TÓTH – LAKATOS – MIRÓ 2014. 163–178. (pozsonyi prépost és káptalan 1424. évi vizsgálata).

⁵ A II. törvénykönyvben ld. ÁKÍF 76.

gánylázadás kitörésének egyik gyújtópontjaként említi ezt az adónemet,⁶ melynek behajtásában nélkülözhetetlen szerepe volt a királyi vármegyei szervezet apparátusának. Az ispáni székhelyről osztották tovább a dézsma egy részét a megyéspüspöknek és huszad része (*vicesima*) a királyt illette. Egerben nincs régészeti nyoma erődítéseknek, így kezdetekben ez az Abák központi udvarházát, vagy a borsodi ispáni várat is jelenthette. Beszédes, hogy 1046-ban az egyházmegye területén, az abaúji várban gyülekeztek a Vazul-fiak többnyire pogány érzelmű hívei.⁷ Ugyancsak a püspökség területén Szabolcsban tartott zsinatot I. (Szent) László király. A tized-kérdés az ország egészét érintő probléma volt, amelyet jól tükröznek a 13. századi királyi rendelkezések, törvények is (pl. 1231: 6. tc.; 1291: 24. tc.).⁸

Martirius esztergomi érsek, aki korábban egri püspök volt, 1150-ben 70 falu dézsmáját adta kanonokjainak.⁹ Egerben hasonló intézkedéséről nem maradt fenn adat, melynek oka abban kereshető, hogy itt ez a kérdés még nem okozott problémát. A püspöki birtokokon ugyanakkor már a 11–12. század folyamán megindulhatott a saját apparátusra épülő dézsmaszedés, annak megszervezése, adminisztrációja. Önállósodását a 13. század folyamán a királyi vármegyeszervezet felbomlása segítette. Hasonlóan fontos szerep jutott a familiaritás elterjedésének.

Az egri püspökökhöz köthető első adatunk a tizedről az 1184. évi uralkodói jövedelemjegyzékben található. Ez a királyi tizedből a püspököt illető részt tüntette fel. Esetünkben ez a főpapi hierarchiában a második helyet elérő 3000 márkát tett ki, de az esztergomi érsek mellett feltűnő összeg ennek a duplájára rúgott.¹⁰ Forrásaink azonban a 13. századtól szaporodnak meg, különösen Kilit püspökségének éveiben (1224–45). Ezek, miként azt lentebb látni fogjuk, tizedadományok.

Hosszú múltja ellenére az egyházmegye úgy lépte át a 13. század küszöbét, hogy határai több irányban sem tisztázódtak, ráadásul nagyarányú társadalmi és népességbéli változások (tatárjárás demográfiai hatásai, kunok és jászok betelepülése, északi területek benépesülése, stb.) következtek be az évszázad folyamán. A tatárjárás kataklizmaszerűen befolyásolta a püspökség jövőjét. Az Árpádok uralkodásának utolsó három évtizede szintén jelentős változásokat hozott, amelyek az egykori kiváltságok királyi megerősítését követelték meg. Ennek tudható be, hogy Lampert püspök (1245–75), a szent királyok adományainak elfogadásával két alkalommal (1261, 1271) sikeresen biztosította egyháza jogait, többek között a tizedre vonatkozóan is.

A PÜSPÖK TIZEDEI AZ 1261. ÉS 1271. ÉVI PRIVILÉGIUMOK TÜKRÉBEN

A IV. Béla és V. István királyok által adott 1261. és 1271. évi privilégiumok¹¹ az egri egyház, voltaképpen a püspökség kiváltságainak és birtokainak jogforrásaivá váltak. Alapját a szent királyok (István és László) adományaira hivatkozva fogadták el az uralkodók, utóbbi mellett

⁶ KK 55. (82. cap.). A lázadók célpontjai a püspökök, papok, valamint a tizedszedők voltak.

⁷ KK 54. (82. cap.)

⁸ A vonatkozó részekre ld ODRH

⁹ ZSOLDOS 2011. 80., 87.

¹⁰ Írott források (1116–1205). 283.

¹¹ Az 1261. évi kiváltságlevélre ld. Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei levéltárban 23–29. Az 1271. évre ld. Uo. 34–38.

ráadásul 25 egyházmegyei idősebb nemes is tanúskodott. Azt tudjuk, hogy már Kilit püspök kérte, valamikor 1244–45 körül egyháza kiváltságainak írásba foglalását, amelyet IV. Béla teljesített is.¹² A főpásztor 1245-ben bekövetkezett halálakor egy általa a nemességbe emelt kondicionáriusa, Sibinus fia Sámuel azonban ezt a kiváltságlevelet elégette, majd rutén földre menekült. Hogy miért várt Kilit utódja, András több mint másfél évtizedet püspöksége jogainak írásba foglalására, a korabeli forrásokból nem kapunk választ. Az 1261-ben kiadott kiváltságlevél, amely tíz évvel később uralkodói megerősítést nyert, illetve egy másik, attól különböző privilégium, az 1271. évi fontos támpontjaink az egri püspökök dézsmáinak vizsgálatakor. A két eltérő irat összehasonlítása ebbe enged betekintést.

Elmondható, hogy az 1261-es levél inkább a püspöki birtokokat veszi számba, de a dézsmával kapcsolatban is tesz megjegyzéseket. Ezzel szemben az 1271-es privilégium kifejezetten a kiváltságokat gyűjti össze.¹³ Több ponton azonban egyezést mutatnak, így egyszerre tesznek említést a püspök tizedszedői mellett a káptalan dézsmásairól és a tized csűrökben történő kirovásáról, majd behajtásáról. A társadalom bizonyos csoportjainak tizedkötelezettségeiben sem látunk eltéréseket, sőt a kategóriák is hasonlóak (gabona nélküli egész telkesek, nemesek, nős szolgák, valamint *inquilinus*-ok, stb.).

Az eltérések így hol kisebbek, hol nagyobbak. A tizedszedőknek az 1271-es diploma elrendeli, hogy az asztagba rakott termény minden neméből kötelesek behajtani a tizedet, a másik kiváltságlevél ezt külön nem írja le. Míg minden kepe után egy pondus finom ezüst vagy azzal egyenértékű pénz megfizetését írta elő IV. Béla, addig V. István ezt tovább részletezi. A kepe itt gabonakereszt, a vámolás alá eső részt pedig egy budai súlymérték szerint mért finom ezüsttel vagy az ezzel egyenértékű pénzzel lehet megfizetni. Máshol is feltűnő az 1271-es irat kiegészítő jellege. Így az egri egyházmegye területén, a szent királyok óta szokásban volt, hogy a vámok tizedét a püspök kapta meg. V. István ugyan nem hivatkozik elődjeire, de leírja azt a tíz megyét, amelyekre voltaképpen kiterjed a *diocesis*. A bortized kapcsán 1261-ben teljes dézsma megfizetéséről olvashatunk, a másik irat ezt tovább részletezi, hiszen megadja, hogy minden megyében a tizedszedők róják ki és hajtsák be, a régi és ültetendő szőlők után is. Zárand esetében azonban kikötik, hogy ott csak a püspököt illeti a dézsmabor, igaz, annak tizedével a királyi párnak, mint kegyúrnak tartozik. Ugyancsak a kegyúri jogokra hivatkozva emlegetik a püspöki dézsma tizedét (*decime decimarum*) 1271-ben a királynéi birtokok (Vizsoly, Gönc) és azok környéke, valamint a Gyöngyöستől nyugatra az egyházmegye határáig elterülő részokről származó borok kapcsán. A rendelkezés szerint ezeket az uralkodó pincéjébe (*cellario regio*) kellett beszolgáltatni.

Egyes részletek azonban teljesen hiányoznak a IV. Béla által kiadott oklevélből. Többek között a természetben szedett tizedek elengedésének tilalma is ide tartozik. Ugyancsak nem találkozzunk a tyúkok, libák, csikók után szedett tizeddel sem. Utóbbi ráadásul a püspök a trónörökösnek volt köteles összegyűjteni és csak harmadát vehette igénybe. Többlet információ az is, mely azt rendeli el, hogy bármiféle egyezség, engedmény kizárásával a tizedszedők a dézsmát Szent István király napjáig (augusztus 20.) kötelesek kimérni.

Az idősebb uralkodó oklevelében többlet információnak minősíthetjük az Ugocsa és Bereg kapcsán olvasottakat. A minden kepe után fizetendő dézsma megfizetésének határidejét Szent

¹² Erre történik hivatkozás az 1271. évi kiváltságlevélben. Ld. Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei levéltárban 35.

¹³ V. István 1271-ben két privilégiumot is kiállított az egri püspökség részére. Az egyik, az egyház kiváltságait veszi sorra és eltér a IV. Béla-féle 1261-es levéltől. A másik viszont az 1261. évi privilégium szó szerinti átírása, tartalmilag új elemeket nem tartalmaz.

Márton ünnepén (november 11.) határozza meg, a vonakodókat a megyésispán bírságával rendelte fenyeíteni és mindössze két hetet hagyott számukra. Az 1261-es diploma külön említi a kisebb tizedeket (*decimales minutas* ti. bab- és borsófélék, kender, köles), amely azt mutatja, hogy az egyházmegyében már a 13. században megkülönböztették a dézsmák fajtáit.¹⁴ Fontos különbség, igaz a két privilégium ebben eltér, az, hogy IV. Béla oklevele felsorolja a püspökség birtokait, amelyek között témánk szempontjából különösen feltűnő Dézsmásszikszo helység elnevezése. Ez akár arra is utalhat, hogy jelentős, a püspökség tizedét érintő tevékenység zajlott itt.

A két kiváltságlevélben jelentős jogforrásként hivatkoznak Szent István és László királyok adományaira. Ezek valóságalapját más források hiányában nehéz ellenőrizni és joggal merülhet fel kétely abban a kérdésben, hogy mennyiben származnak egyes rendelkezések valóban a szent királyoktól. A birtokadományok emléke elevenen élhetett, akár a tized begyűjtésének menete is, habár az újabb kutatások is rávilágítottak arra, hogy magát az adónemet és a vele kapcsolatos folyamatokat sem szabad több évszázadon keresztül változatlanak vélnünk.¹⁵ A két privilégium ugyanakkor kitűnően reprezentálja, hogy a 13. század utolsó harmadában az egri püspökök miként, vagy inkább óhajtottak vélekedni az őket illető tizedről.

TIZEDADOMÁNYOK

A dézsmaadományok első kedvezményezettjeinek a káptalant tekinthetjük, mivel egyes, kellő bizonyossággal alá nem támasztható adatok szerint Katapán püspök (1198–1217)¹⁶ a szepesi plébánia dézsmáját adományozta a kanonokoknak, amelyet aztán utódja, Tamás (1217–24) is megerősített.¹⁷ A püspök egy másik rendelkezését III. Honorius pápa szentesítette. A szükségét szenvedő káptalan ekkor tett szert a később még sok vitának alapul szolgáló szerencsi plébánia tizedére.¹⁸ Szintén Katapán adományozta, későbbi pápai megerősítéssel, az újonnan alapított leleszi premontreieknek az ottani plébánia tizednegyedét és az egyház pincéjének tizedeit.¹⁹

A másik nagyobb tizedadomány Kilit püspök (1224–45) nevéhez köthető, aki 1232-ben, a nemzetsége törzsterületén megalapított bélháromkúti kolostornak tíz falvat, három halastavat és az egri egyházat innen illető tizedeket adta a cisztercieknek.²⁰ Ezt 1245 után Lampert (1245–75) lefoglalhatta, mert a szerzetesek IV. Ince pápa védelmét kérték többek között tizedbevételeik miatt.²¹ Adománnyal azonban nem minden esetben járt dézsma is. Dörögdi Miklós püspök (1330–61) adománylevele a felnémeti pálos kolostor 1347. évi alapításakor megemlékezik arról,

¹⁴ FEDELES 2009. 443. A kisebb tizedek közé sorolták az 1261-ben említett veteményesek mellett, a méh és az aprómarha után fizetett adókat. Gabona, bor utániak voltak a *maiores decimae*. Ezzel szemben Fügedi területi értelemben használta a fogalmakat: FÜGEDI 1981. 145–146. A kérdésre ld. még: C. TÓTH – LAKATOS – MIKÓ 2014. 163.

¹⁵ HEGYI 2021. 228.

¹⁶ Az Árpád- és Anjou-kori egri püspökök archontológiájára ld. ZSOLDOS 2011. 87–88. ill. ENGEL 1996. I. 68.

¹⁷ NOVÁKY 1907. 76. utána ld. SUGÁR 1984. 66. A püspök oklevele nem maradt fenn, más forrásból sem értesülünk erről az adománnyról.

¹⁸ 1217. márc. 9.: MVHH I. 9. sz.

¹⁹ 1217. márc. 17.: MVHH I. 10. sz. (quartam decimarum parrochie ecclesie vestre ac decimas horrei eiusdem ecclesie)

²⁰ Az egyházmegye tizedjeinek 1/50 részeként megadva: SUGÁR 1984. 71.

²¹ SUGÁR 1984. 77. ill. uo. 10. jz.

hogy a szerzetesek földeket, szőlőket és malmokat is kaptak,²² tizedek nem szerepelnek. Az eredeti irat eltűnése nem lehet magyarázat a dézsmák elhagyására, egyszerűen arról van szó, hogy egyházi intézmények alapítása (oltárok, plébániák) nem feltétlenül jelentette tizedek lekötését.

A 13. század derekától püspökeink mintha ódzkodnának dézsmáik elajándékozásától. Ez a tendencia 1330 körül vett változást és ismét a szerzetesek lettek legnagyobb nyertesei. Kilit bélháromkúti adományát Telegdi Csanád püspöksége (1322–30) utolsó évében erősítette meg.²³ Szécsényi Mihály (1363–77), fenntartását elősegítendő, a dunajeci karthauzi kolostornak kedvezett azzal, hogy az abaúji Szikszón fekvő Magyarhegyen két szőlő után tizedmentességet biztosított. A püspök előírása szerint évente fel kellett mutatniuk a privilégiumot előtte vagy a tizedszedők előtt.²⁴ Közvetve dézsmaadomány vidéki egyházat is támogathatott. Két királyi adományból nyert erdőben alapított falvakat Szepesi Jakab, ahol templomokat is emelt. Szécsényi püspök az egyházmegye határán lévő egyházakat támogatandó, a falvak dézsmáit átengedte az igazgatóknak, megszabva, hogy évente egy budai márkát tartoznak fizetni számára.²⁵

Fontos adalékokkal szolgál témánk szempontjából a püspöki birtokok vizsgálata. A tatárjárást követően a világi birtokrendszer átalakulásával párhuzamosan a főpapság is javai gyarapítására, területi koncentrációjára törekedett. Az egri püspökök előnnyel indultak, mert a szent királyoktól eredeztetett földjeik egy jelentős része az Eger-völgyében terült el. Birtokokért Eger főpásztorai is készek voltak tizedektől megválni. Lampert így IV. Bélával kötött egyezsége (1248) szerint Sáros, Eperjes és másik 15 falu dézsmájáért megszerezte a borsodi Cserép, a szabolcsi Csege falvakat, *Kyskampnath* földet, de a poroszlói vám 1/3-a, egy udvarház és egy dési sóakna is kezére jutott. A király ráadásul az egyházmegye területén várépítést is engedélyezett számára.²⁶ Fontos azonban kiemelnünk, hogy azok a világiak, akik hasonló módon jutottak tizedjövedelemhez, azok csupán a bevételeket szereztek így meg, jog szerint a dézsma tulajdonosaivá nem válhattak, mivel azok csak egyházi személyek, testületek lehettek.²⁷

Telegdi és Szécsényi püspökök hasonló megfontolásokból követték ezt a gyakorlatot. A mislyei prépost 1325-ben az egyébként a püspökséghez tartozó Hidvéghhez közeli Keremet adta át a főpásztornak, míg ezt Telegdi öt helység összes tizedével viszonzta. Ebből minden évben Szent Lukács evangélista ünnepén (október 18.) két budai marka megfizetését írta elő, valamint kikötötte, hogy a prépost más jószágai után teljes tizedet tartozik megadni.²⁸

A püspök saját kanonokjaival is üzletbe bocsátkozott, tizedviszályok ide, vagy oda. A káptalan a Ruszkáról évente befolyó többféle dézsmát (bor, gabona, méh, gödölye és bárány) szerezte meg, Göncről csak a bortizedet. Szécsényi Mihály ezekért a püspöki vár fenntartásához szükséges Demjént (Heves), valamint az Eger-folyón lévő egyik malmot nyerte el. Utóbbit

²² 1347: ANJOU-OKLT. XXXI. 1191. sz. (A későbbiekben a megjelölt források esetében a teljes, vagy regeszta kiadásban is megjelent kötetekre hivatkozom. Abban az esetben, ha erre nincs lehetőség, úgy az oklevelek DL-DF számát közlöm. Az Anjou-kori Oklevéltár feltüntetett regesztaaszámait nyomán a DL-DF jelzetek ugyancsak visszakereshetők.).

²³ 1330. márc. 4.: ANJOU-OKLT. XIV. 118. sz.

²⁴ 1367. okt. 6.: ANJOU-OKLT. LI. 674. sz.

²⁵ 1372. aug. 12.: MVHH II. 238. sz. A két birtokon (Feketekooch, Zepineczec) Szent Dorottya és Katalin tiszteletére emeltek egyházat.

²⁶ 1248. febr. 24.: DF 210 758. Ezt I. Károly 1326. febr. 18-án erősítette meg, ld. ANJOU-OKLT. X. 62. sz.

²⁷ HEGYI 2021. 187. A *liber decima* esetén ld. Uo. 197.

²⁸ 1325: ANJOU-OKLT. IX. 585. sz. Az iratban Keren, ld. Csánki 1890. 352. Az átengedett helységek, Abaújban: Balogd, Egyházas- és Felmislye (Mislye) Uo. 203., 213. Sárosban: Boroszló, Mérc, uo. 291., 304.

még Dörögdi püspök kaparintotta meg és rendelte az általa alapított Szent Mária Magdolna-oltár fenntartására. Utódja 1363-ban egyezséggel törvényesen szerezte ezt meg, és adta ő is az oltárnak.²⁹

A dézsmák ily módon történő átengedése egy tervezett stratégiára utal, amelyben a tized egy lényeges eszköz volt a világi hatalom kiterjesztéséhez.

TIZEDEK BÉRLÉSE

A birtok- és tizedcseréknél láthattuk, hogy a javak koncentrációja milyen fontos szempont volt a mindenkori püspökök számára. A dézsmák bérbe adásával³⁰ birtokhoz ugyan nem, de biztos jövedelemhez jutottak. Nagy előnye lehetett, hogy az egyházmegye adminisztrációját sem terhelték túl. Minden bizonnyal ez a megfontolás vezette Mihály püspököket is, amikor 1367 végén a Cudarokkal kötött üzletet.³¹ A főpásztor szerint az egri egyházmegye bizonyos részein akadozott a tized beszedése, egyrészt a határvidéki szakadárak, pogány rítusú népek, másrészt a nagy távolság miatt. A problémás terület az ország peremvidéke, a Kárpátok térsége lehetett, ahol a keleti rítust követő ruténok, valamint a régióban ekkor feltűnő románok jelenlétével számolhatunk. A terület egyházigazgatása komoly kihívás elé állította Eger főpásztorait. A 11–12. században nagyrészt lakatlan gyeplővezet a 14. század végéig kismértékben katolizálódott. Ékes bizonyítékot nyújt erről a térség főesperességében lévő plébániákat jegyző pápai tizedjegyzék. Nem tudjuk, kikre gondolhatott Szécsényi püspök a pogány népek alatt. Mivel elbeszélése a Kárpátok vidékére vonatkozik, az ekkor még ide sorolható – és egyébként tizedmentességet élvező jászokra és kunokra³² nem vonatkozhatnak a kijelentések. A földrajzi adottságok, a távolság, az ortodox lakosság ellenállása megnehezítette a dézsmák hatékony és jövedelmező behajtását. A püspök ezért a végeken álló makovikai vár és Kurima(mező) birtok³³ területéről származó tizedeket bérbe adta évi 200 forint ellenében Cudar Péter pohárnokmesternek és fivéreinek. A terület nemrégiben bekövetkezett benépesülését jelzi, hogy a püspök a kisebb és nagyobb tizedek beszedését olyan helyeken engedélyezte, ahol korábban vadállatokkal teli erdők voltak.

Az egyházmegye periferáiról származó tizedek bérbeadása régi múltra tekint vissza. A szeptesi káptalan 1329-ben azért tiltakozott,³⁴ mert Csanád püspök a tárcai, lubló és palocsai egyházak dézsmáit világiakkal foglalta el. A kanonokokat ért 50 márkányi káreset háttérben az állhatott, hogy a püspök bérbe adta a szóban forgó körzetek tizedeit. A bevallott, nyilván felke-rekített kárösszeg a bérleti összeggel lehet közel azonos. A névtelenül említett világiak minden bizonnyal helyi birtokos nemesek lehettek.

A tizedek beszedéséért a világiak és egyháziak közül is kikerülő tizedszedők feleltek. A kérdésre lentebb még bővebben kitérünk, de érdemes a bérlés miatt itt elidőznünk. Szentgyörgyi Jakab az újjvárosi és füzéraljai tizedek kezelőjeként (*administrator*) tűnik fel 1382–83

²⁹ 1363. ápr. 12.: ANJOU-OKLT. XLVII. 169. sz.

³⁰ GULYÁS 2012. 168.

³¹ 1367. dec. 1.: ANJOU-OKLT. LI. 799-800. sz.

³² GYÖRFFY 1990. 289.

³³ NÓGRÁDY 2022. 368., 402.

³⁴ 1329. aug. 24.: ANJOU-OKLT. XIII. 475. sz.

fordulóján. Cudar Imre püspök két nyugtája alapján elmondhatjuk, hogy a püspök szolgálatában álló familiárisként vehette bérbe a felsorolt dézsmákat.

Az egyháziak bérleményei kapcsán találkozunk testületekkel és személyekkel is. A váci káptalan előtt az egri prépost és társai tiltakoztak a bérleti szerződést semmibe vevő Telegdi ellen, aki az éves 150 márka ezüst ellenére több tizedet is kisajátított.³⁵ A Vácott ekkor jelen lévő Miklós olvasókanonok miatt húga, Kata 1345-ben azért jelent meg az egri káptalan előtt, mert elbeszélése szerint Újvár és Sáros kerületek tizedeit néhai bátyja Dörögdtől hol bérbe véve, hol püspöki megbízottként kezelve, több évre visszamenőleg adósa maradt az egyháznak. Az asszony és gyermekei ezért Borsod megyei birtokukat, mintegy végtörlesztésképpen átadták a püspöknek.³⁶

A források alapján a bérlők leggyakrabban évente fizetettek a püspöknek. A Cudarok Szent Miklós napján (dec. 6.) törlesztettek, de részletfizetésre utalnak a Szentgyörgyi Jakab részére kiállított püspöki nyugták is, aki Szent Tamás apostol ünnepén (dec. 21.) fizetett.³⁷ A bérlet kifizetését a püspök oklevelével igazolta, de például Szentgyörgyi, a későbbi kellemetlenségek elkerülése végett, az egri káptalannal is átíratta.³⁸ Ugyancsak a káptalan kiadványából értesülünk Miklós olvasókanonok bérletéről is.³⁹ Az egri káptalannak, egyrészt, mint hiteleshelynek, másrészt, mint érdekelt félnek, fontos szerepe jutott ezeknek a tizedügyleteknek lebonyolításában, igazolásában.

A bérletek mindig meghatározott időre szóltak. Az egri káptalannak a sárosaljai falvak után IV. Béla évente fizetett. Mihály püspök és a Cudarok egyezsége hasonlóságot mutat ezzel, hiszen előírta, hogy élethossziglan maradjon érvényben, vagyis a szerződő felek haláláig szólt.⁴⁰ A bérletek azonban több évre is megkötöttek: Miklós olvasókanonok tartozásai elmaradt évek után tornyosultak fel. Szentgyörgyi nyugtái ellenben arra mutatnak, hogy éves tartozását igyekezett megfizetni minél hamarabb, több éves bérlet esetében ezzel kevésbé sietett volna. Az egri püspök szolgálatában a tizedszedőket a beszedett dézsmából egy adott rész illette meg, melyet fizetségnek tekinthetünk. Hasonlóra gyanakodhatunk, igaz nem bérlet címén, a püspök udvartartását alkotó familiárisok juttatásai kapcsán is. Szécsényi Mihály 1371-ben több levélben fordult János leleszi préposthoz, akit az Egerben tartandó egyházmegyei zsinaton való részvétel mellett⁴¹ pénzügyi okokból is felkeresett.⁴² Kérte, hogy a birtokai után az idei évre vonatkozó 100 forint értékű, a forrásban Tisza-Bodrog-közi, voltaképpen a bodrogi tizedet utalják ki embere, Dalmadi Gergely mester részére, vagy készpénzben, vagy aranyban. Gergely ugyanis a király előző hadjárata során nagyobb összeggel sietett segítségére. Az ügy kivételes lehetett és gyors megoldást kívánt, így a bérbe adás mellett eseti költségek fizetésére is kiválóan igénybe vehették a püspökök egyházmegyéjük dézsmáit.

³⁵ 1327. ápr. 24.: ANJOU-OKLT. XI. 162. sz.

³⁶ 1345. febr. 9.: ANJOU-OKLT. XXIX. 94. sz.

³⁷ 1382. dec. 21.: DF 268 555.; 1383. jan. 6.: DF 268 555.

³⁸ 1383. jan. 6.: DF 268 555.

³⁹ 1345. febr. 9.: ANJOU-OKLT. XXIX. 94. sz.

⁴⁰ 1367. dec. 1.: LI. 799. sz.

⁴¹ 1371. márc. 12.: DF 233 840. A prépostság ekkor az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott: Kovács 2017. 116.

⁴² 1371. júl. 16.: DF 233 825.

A TIZEDSZEDŐK

A tizedszedőkre (*decimatores*) méltán figyelt fel az újabb kutatás.⁴³ Az egri egyházmegyében tevékenységük csak a 14. századtól követhető nyomon. Forrásaink vezérmotívuma népszerűtlenségük, amelyek nagy része az egri káptalan panaszaiból ered. 1317-ben Márton püspök (1306–22) és elődjei ellen a vád az volt, hogy embereik a kanonokok birtokait megszállták. A forrásokban rendre megadott, bűnösséggel vádolt hármass csoport (nemes officialisok, képviselők, tizedszedők) tevékenységi köre is jól kirajzolódik, hiszen Újvár, Ung és Borsod területén, a szerencsi kerületben, Sárosalján, a Völgyben követték el túlkapásaikat, de még a messzi délen fekvő Zsombolyban is igazolható jelenlétük.⁴⁴ Az egri káptalan Szent János könyve (*Liber Sancti Johannis*) ugyan betekintést enged a késő középkori állapotokba, de az egri egyházmegye tizedkerületeinek rekonstruálása a 14. századi források alapján csak töredékes lehet.⁴⁵

Az egri kanonokok tíz évvel később Telegdi püspök ellen tettek panaszt. Tizedszedőiről szintén hármass csoportban értekeztek, ti. voltak képviselők, avagy intézők (*procuratores*), tizedszedők, illetve haszonbérletők (*arendatores*). Feltűnő, hogy a helybéli nemesség köréből verbuvált familiárisokról nem esik szó. A konfliktus alapját az adta, hogy a káptalan évi 150 márka ezüst ellenében átvette az Egri-völgy bortizedének harmadát, valamint a gyöngyösi, visontai és patai „főesperességek” egész bordézsmaáját. A püspök familiárisai ráadásul a már 1317-ben is emlegetett újvári, borsodi, ungi és szerencsi kerületekben lévő javaikat és jogaikat is durván megsértették.⁴⁶ Innen tudjuk, hogy Telegdi tizedszedői a patai főesperességben a teljes bortized beszédéséért feleltek. Az már más kérdés, hogy az oklevél említésével ellentétben Gyöngyös és Visonta nem főesperességek, hanem tizedkerületek központjai voltak. A Völgy területe pedig a püspökök külön ispánjának kormányzása alatt állt. Úgy tűnik, a bérlet ellenére a püspök emberei önállósították magukat, és ez vezetett feszültségekhez. Az elkövetők azonban nem csupán a tizedszedők voltak.

Évtizedekkel később, 1358-ban a kanonokok újból panasszal éltek: a tőlük elfoglalt tized után azt követelték, hogy Dörögdi tizedszedői fizessenek kárpótlást. A decimátorok ezek szerint Abaúj és Ung megyékben, valamint a szerencsi és a kis-borsodi körzetekben jártak el jogtalanul.⁴⁷ A követelt elégtételi összegből kiindulva ráadásul hosszú éveken keresztül folyamatosan elkövetett dézsmazedésről beszélhetünk, a káptalan pedig nem a püspököt, hanem kifejezetten annak embereit vádolta meg, és tette felelőssé.

Nem csak az egri káptalan, hanem a városi polgárság tetszését sem nyerték el Dörögdi püspök Sáros megyébe kinevezett tizedszedői, akik Kisszeben és Eperjes lakosaitól jogtalan dézsmákat követeltek. I. (Nagy) Lajos király és Erzsébet anyakirályné parancsában ezeknek a jogtalan cselekedeteknek a befejezésére szólították fel a főpásztort.⁴⁸

Az egyébként egyoldalúan jogtalanságok elkövetésével vádolt püspöki tizedszedők alakja mellett a 14. század második felétől feltűnik a munkáját szoros ellenőrzés mellett gyakorló, de

⁴³ LADOS 2020. 180–200.; HEGYI 2021. 205–207. A 15. század végére vonatkozóan a régebbi kutatás 26 tizedszedőt azonosított az egri püspökség szolgálatában. Ld. KEREZSY 1910. 22–24.

⁴⁴ 1317: ANJOU-OKLT. IV. 680. sz. Az erdélyi tizedkerületek kapcsán ld. HEGYI 2023. A középkori egyházmegyék vonatkozásában ld. Uo. 1–2.

⁴⁵ LIBER SANCTI JOHANNIS XVII.

⁴⁶ 1327. ápr. 24.: ANJOU-OKLT. XI. 162. sz.

⁴⁷ 1356. aug. 27.: ANJOU-OKLT. XL. 509. sz.

⁴⁸ 1359. aug. 22.: DF 228 472., DF 228 473.

névtelen személyzet is. Földrajzi értelemben tevékenységükről több, az egyházmegye északi részéhez köthető ügyet ismerünk. Az imént említett, káptalant érintő 1358-as eset során a püspöki tizedszedőktől nyert kárterítésen túl a kanonokok kérték, hogy a káptalant illető dézsmák szedésének joga kerüljön vissza az ő embereikhez.⁴⁹ Hasonló esettel találkozunk a dunajeci karthauzi kolostor tizedmentessége kapcsán. Ezt Dörögdi közelebből meg nem határozható időpontban élete tartamára biztosította. Utódja, Szécsényi Mihály püspök végül az egri káptalan hozzájárulásával állandósította ezt a kiváltságot, miként arról fentebb bővebben beszámoltam. Utasította ugyanakkor tizedszedőit, hogy ne zaklassák a szerzeteseket, akiknek évente igazolniuk kellett kiváltságukat, vagy a mindenkori püspök, vagy a helyszíntre kiszálló decimátorok előtt.⁵⁰ Ezt írta elő Cudar Imre püspök (1378–84) is 1380-ban, mikor elődje kiváltságát megerősítette. Oklevele elején különösen a szikszói tizedszedők figyelmébe ajánlotta rendelkezését,⁵¹ ami nem is csoda, hiszen itt rendelkeztek a jámbor barátok szőlővel a Magyarhegyen.

A tizedszedés módjáról forrásainkban elszórva, leginkább a korabeli Sáros megye területéről értesülünk. A nemrégiben a Tarkóiek támogatásának köszönhetően felállított tárcafi főesperesség tizedeinek beszédéséről 1358-ból van egyedi forrásunk.⁵² Rikolf mester ekkor azzal a kéréssel fordult Dörögdi püspökhöz, hogy a kegyurasága alatt álló tarkóaljai egyházat vegye ki a mindenkori főesperes joghatósága alól,⁵³ és tegye plébániává. A püspök ennek eleget is tett, és megszabta az évente 3.5 budai márkára rúgó dézsmák megfizetését. Innen tudjuk, hogy korábban a beszedett tizedet Egerbe szállították, ez pedig a nagy távolság miatt veszélyes volt, valamint körülményessé vált a pénzzel (*cum illa pecunia*) közlekedni. A tizedszedésnek tehát egy régebbi formájával van dolgunk, mely egyidős lehet a tarkói templom alapításával. Arról ugyanakkor nincsenek adataink, hogy a tizedösszeg szállításának logisztikáját miként oldották meg a püspök emberei, de azt szabályozták, hogy miként lesz a jövőben. A dézsmát évente kell átadni a sárosi kerület püspöki tizedszedőjének (*decimatori nostro de districtu Sarus*), a kerület alesperesének jelenlétében. Az alesperest kötelezték, hogy a tized átadásáról minden alkalommal nyugtát állítson ki. (Erről sajnos nem maradt fenn egyetlen iratunk sem.) Az összeget átvevő püspöki tizedszedő pedig ezt a levelet pecsétjével megerősítette. A korábbi gyakorlat kiiktatásával a tarkóiek pénzben befizetett tizedei helyben, a sárosi püspöki tizedszedőnél maradtak.

Tizedszedők elleni erőszakos fellépések elbeszélése is segítségünkre lehet az adó behajtásának módjáról. Így történt ez 1379-ben, mikor az eperjesiek haragjának esett áldozatul Lukács plébános, az egri püspök sárosi tizedszedője (*decimator de Saros*).⁵⁴ Egy, talán a dézsmát szállító szekérét az eperjesi bíró tulajdonította el, más lakosok (*incoles, cives*) pedig a gabona dézsmáján túl más tizedeket is elhurcoltak tőle (*alium rerum usualium minutarum*).⁵⁵ Ez utóbbi valószínűleg a kisebb tizedekre vonatkozhatott és leginkább az 1261. évi kiváltságlevélben olvasható haszonnövényekre (bab, borsó, köles, stb.) gondolhatunk.

⁴⁹ 1358. aug. 27.: ANJOU-OKLT. XLII. 950. sz.

⁵⁰ 1367. okt. 6.: ANJOU-OKLT. LI. 674. sz.

⁵¹ 1380. jan. 21.: DL 6673.

⁵² 1358. nov. 9.: ANJOU-OKLT. XLII. 1256. sz. Tarkóre és a szóban forgó esetre ld. NÓGRÁDY 2022. 574.

⁵³ Az exemptio kérdésére bővebben ld. SZENTIRMAI 2021b. 75–76.

⁵⁴ Együttal az egri székesegyház Szent László király-oltárának igazgatója is volt.

⁵⁵ 1379. nov. 26.: DF 228 494.

A fenti források némi betekintést engednek abba, hogy egy adott régió belül miként és kikkel zajlott a dézsmák behajtása, ugyanakkor szólnunk kell arról is, mikor tizedszedőink nem éppen ebbéli minőségükben jártak el. Történt, hogy 1343-ban Semjéni László 125 garassal maradt adósa, nem tudni miféle szolgálatok nyomán, Jakab papnak, Miklós püspök kancellárjának. A készpénz vagy azzal egyenértékű összeg átvételével Jakab püspöki *famulust*, tizedszedőt, vagy Dávid szabolcsi főesperes *famulusát* bízta meg.⁵⁶ Azt már nem tudjuk meg, hogy vajon a püspöki tizedszedők egyike volt-e az, aki kiszállt a Szabolcs megyei birtokos Semjénihez vagy az ottani főesperes embere hajtotta végre a rendeletet, mindenesetre a *famulus*, aki tizedszedő is volt, nem csupán a dézsmák behajtásáért felelt, hanem más pénzügyi természetű összegeket is felkutatott, amennyiben arra szükség volt.

Az egri egyházmegyében, az általam átnézett forrásokból merítve, nem találtam annak nyomát, hogy a tizedszedők is официálisokkal rendelkeztek volna, mint arra például a nagyszombati tizedek beszédese kapcsán (1362) vannak információink.⁵⁷

A tizedszedők munkájuk során többször lépték át akarva-akaratlanul feladatkörüket. Így a különösebb bonyodalmak nélkül lezajló dézsaszedésekről forrásaink szinte alig vannak. Dézsmákkal kapcsolatban más szerepkör is hárult rájuk. 1358-ban az egri káptalan tiltakozott, mivel állításuk szerint a püspök emberei elvették tizedeiket. Az ügy tisztázása érdekében a főpásztor a gótikus püspöki palotájába hívta össze a sértetteket és több, név nélkül említett tizedszedőt, ti. olyan idősebb férfiakat, akik egyháziak és világiak is voltak (*seniores viros videlicet ecclesiasticos et laicos*). Forrásunk a püspöki tanácskozás egyes részleteibe enged betekintést, és egyben az ő tevékenységükről is sokat elárul. Egyrészt csak idősebb, és így a viszonyokat régtől ismerő egyháziakat és laikusokat hívtak össze. Utóbbiak helyi nemesek vagy a püspök zalai rokonságából verbuvált familiárisok lehettek. Az imént említett Jakab nem csupán tizedszedője, hanem *famulusa* is volt a püspöknek.⁵⁸ Dörögdi végül elismerte adószedői jogtalanságait, amelyeket feltehetően az idősebbnek mondott, de talán még aktív tizedszedők is elismertek.⁵⁹ Az egyháziak közül kikerülő idősebb dézsaszedők tanúskodása végül a kanonokokat igazolta.

A TIZEDNEGYEDEK ÉS AZ EGRI PÜSPÖKÖK

Külön fejezetben kell szólnunk a tizednegyedekre (*quartae decimales*) kérdéséről. Ez a téma ugyanis szorosan kapcsolódik a hazai történeti kutatásban tisztázottnak tekinthető magisztrátusi jog kérdéséhez.⁶⁰ A 13. század folyamán egyes vidéki plébániák eredetileg természetbeni juttatásokból álló jövedelmük egy részével tartoztak a székeskáptalani kanonoknak, mint a valós feladatot el sem látó felettesüknek.⁶¹ Ezek a papoknak visszaosztott tizednegyedek voltak, amelyek később pénzbeli bevételek lettek.⁶²

⁵⁶ 1343. máj. 1.: ANJOU-OKLT. XXVII. 234. sz.

⁵⁷ 1362. nov. 3. u.: ANJOU-OKLT. XLVI. 512. sz.

⁵⁸ 1343. máj. 1.: ANJOU-OKLT. XXVII. 234. sz.

⁵⁹ 1358. aug. 27.: ANJOU-OKLT. XLII. 950. sz / .1356. aug. 27.: ANJOU-OKLT. XL. 509. sz.

⁶⁰ Bővebben ld. RÁCZ 2000. Az egyházi *mortuarium* kérdése kapcsán ld. SOLYMOSI 1987. 549–552.; SOLYMOSI 2011. 30–33.

⁶¹ KARLINSZKY 2016. 68. A társaskáptalanok (Vasvár példáján) újabban ld. THOROCZKAY 2020. 166–167.

⁶² A tizednegyedekkel kapcsolatban ld. RÁCZ 2000. 152–153., 155–156., 159–168., 173., 179. A régebbi szakmunkák közül Bunyitay Vince váradi püspökségre vonatkozó munkáját idézhetjük: BUNYITAY 1883. 263.; SZENTIRMAI 2021a. 15. Az ugocsai főesperes esetében (1347-ben) ld. BUNYITAY 1884. 212.

A *quarta* kapcsán felmerül a kérdés: miről mesélnek forrásaink az egri egyházmegyében, különösen azok, amelyek a püspökökhöz köthetők? A nyomok a 13. századig vezetnek. Ismeretes IV. Béla és Lampert püspök 1248. évi birtok- és tizedcseréje, amely a papokat illetőleg kikötötte a tizednegyed érintetlenségét. A tizedek tulajdonosa azonban időközben megváltozhatott, mert András egri püspök 1275. évi okleveléből arról értesülünk, hogy a király 40 márkát fizetett a káptalannak, és nem a főpásztornak, bizonyos sárosaljai falvak dézsmái után.⁶³ A tulajdonosváltás nem érintette a helyi papok tizednegyedeit. Habár településeket egyik forrás sem említ, azokat a sárosi vár alatti területeken helyezhetjük el.

Legtöbb forrásunk azonban nem hazai, hanem pápai levelekben fordul elő. VI. Kelemen 1347-ben a zempléni *quarta*-k kapcsán elismerte, hogy az a püspök adományozási köréhez tartozik, amelyet világi klerikusok nyertek el örök adományként, beneficiumként.⁶⁴ Ennek ellenére az egyházfők tilalmazhatták a püspököt joga gyakorlásában, miként az imént említett esetben is történt. A püspökök ugyanis, a káptalan hozzájárulásának hangoztatásával, el is adományozták ezeket a részeket. Szécsényi Mihály így adta az ifjú Domokos kanonoknak 4 abaúji egyház negyedét.⁶⁵ Cudar Imre pedig a székesegyház Szent Erzsébet-oltárának Teuton Péter halálával megüresedett igazgatóságát juttatta káplánjának, Pál presbiternek. A *rectoratus* dézsmanegyedéhez, több itt nem részletezett tartozékkal egyetemben, 22 zempléni falu tartozott.⁶⁶

Olyan, a tizednegyedekhez kapcsolódó információval, amelyek az egri püspökökkel hozhatók kapcsolatba, kevés alkalommal találkozunk. Ezek közül egyértelműen feltűnő azon egyházak sora, amelyeket Dörögdi rendelkezése alá kerültek 1330–31 folyamán.⁶⁷ Bővebben azonban nem képezheti vizsgálódásunk tárgyát ez a kérdés. Egyrészt azért sem, mert a szóban forgó egyházak az esztergomi egyházmegyéhez tartoztak, másrészt azért, mert az szorosan kapcsolódik Dörögdinek az érseki székre történt megválasztásához, majd kárpótlásához. Maga ez a kérdés így túlmutatna elemzésünk tárgyán.

Zemplénhez is vezetnek forrásaink, két eltérő esetben. Főesperese, Demeter fia János azért kereste fel bíborosi támogatással a Szentszék, mert kevésnek vélte itteni bevételeit, ezért kettő vagy három kápolna dézsmanegyedét óhajtotta. A pápa üresedéshez kötötte a kérést, valamint 30 márka összegben maximalta a juttatást.⁶⁸ Később, mint láttuk, Pál püspöki káplán nyerte el a székesegyházi oltárigazgatósággal több zempléni helység *quarta*-it.⁶⁹

Abaújban három esetet találtam. Egyikük rávilágít arra, hogy a negyedek mindennapi sorába a püspökök nem szóltak bele. Mikor 1363-ban két kanonok között vita támadt 9 plébánia és azok leányegyházai miatt, a káptalan és nem a püspök közvetítésével született megállapodás

⁶³ 1275: DF 209 900. A szóban forgó összeg nem a püspököt illette vö. SUGÁR 1984. 82.

⁶⁴ 1347. szept. 14.: ANJOU-OKLT. XXXI. 857. sz. (Abaújban: *in perpetuum beneficium*). 1347. szept. 16.: ANJOU-OKLT. XXXI. 871. sz. (Zemplén). XXII. János pápa engedélye Dörögdi Miklósnak az esztergomi egyházmegye területén (liptói, turóci, várkonyi és rimai kápolnák után) (elnevezése: capelle seu quarte decimales vulgariter nuncupantur): 1330. nov. 28.: ANJOU-OKLT. XIV. 594. sz. Hasonló fogalommal találkozunk szintén esztergomi egyházmegyei javadalmak szabad adományozása kapcsán: 1331. jan. 5.: ANJOU-OKLT. XXXI. 857. sz. (magistratus capellarum/quarte decimales). Ez utóbbi esetében az adományozási jog nincs megkérdőjelezve, üresedés esetén viszont a jövedelmekre igényt tartott a Szentszék.

⁶⁵ 1374. ápr. 13.: DF 210 714.

⁶⁶ 1382. aug. 28.: DF 209 949.

⁶⁷ 1330. nov. 28.: ANJOU-OKLT. XIV. 594. sz. ill. 1331. jan. 5.: ANJOU-OKLT. XXXI. 857. sz.

⁶⁸ 1347. szept. 16.: ANJOU-OKLT. XXXI. 871. sz.

⁶⁹ DF 209 949.

a magisztrális negyedek ügyében. A felek kettéosztották a javakat, de a *quarta*-k összetartozásáról nem mondtak le: egymás halálához kötötték egyesítésüket.⁷⁰ Ez annak tükrében érdemel figyelmet, és egyben magyarázatot a püspök kívül maradására, hogy a kanonok jelezték, a negyedeket a néhai Dörögdtől kapták. Miklós püspök ezen egyházak tizedrészeit már korábban is szívéen viselte. Olyannyira, hogy 1347-ben a megválasztott nyitrai püspök részére kért ebből VI. Kelemtől 7 plébánia után járó kápolnatizedet.⁷¹ A három felvázolt példa sorába illeszkedik Domokos kanonok négy helységben püspöki adománnyal elnyert *quarta*-ja. Mindegyik üresedésben volt, de feltűnő, hogy azok mind 1347-ben, mind 1363-ban is feltűnnek. Nem lehet az sem véletlen, sokkal inkább jövedelmezőségük különbségére utalhat, hogy az abaúji negyedekhez kevesebb egyház tartozott, mint zempléni társaikhoz.

JOGHATÓSÁGI VITÁK ÉS DÉZSMÁK

1. Tizedek a Kárpátok karéjában: Máramarostól Sárosig

Az egyházi joghatóság kiterjedéséből eredő területi viszályok magvát már a püspökség alapításakor elvetették. Ez pedig későbbi tizedviták eredője is lett, még akkor is, ha a korai időkből erre nincsenek forrásaink. A körülményekről szinte semmit sem ismerve, az egri *diocesis* esetében az első feszültségforrás a testéből kiszakított bihari püspökség felállítását lehetett. Ennek következtében a zombolyi főesperesség enklávává lett, távol Egertől. Valóban Szent László király kompenzációjának könnyvelhetők el a Fehér-Körös-menti adományok.⁷² Ezzel állhat összefüggésben, hogy Zombolyból csak a püspöknek volt dézsmajövedelme, amelyekre a kanonokok sosem tartottak igényt. Ebből a szempontból az egri püspökség az erdélyi egyházmegyében tapasztaltakkal mutat párhuzamot, ahol szintén területi alapon osztozott a főpásztor és a káptalan a dézsmán és nem úgy, mint a kutatás által sokáig mintának tekintett veszprémi püspökségben.⁷³

Mint utaltam rá, az egri egyházmegye határai még vizsgálatunk időhatárának kezdetén sem nyerték el végleges formájukat. A 13–14. század joghatósági vitái a püspökség területének kiterjesztésén túl a tizedjövedelmek növelésére tett kísérletek is voltak, így ismertetésük szorosan kapcsolódik témánkhoz.

A Keleti-Kárpátokban elterülő erdőispánságok, az egri és erdélyi egyházmegye határán, a 13. század folyamán lassan benépesültek és elindultak a nemesi megyévé válás útján. Ilyen volt Bereg és Ugocsa is, amelyek III. Béla és II. András adományaként kerültek Egerhez, annak dézsmáival együtt. Legalábbis Lampert püspök erre hivatkozva erősítette meg IV. Bélával egyháza kiváltságait.⁷⁴ A tizedbevételek jelentőségét itt nem szabad túlbecsülnünk. Az uralkodó 1261. évi kiváltságlevele a térségben alapítandó falvakról tesz említést. Ráadásul a Bereg

⁷⁰ 1363. márc. 5.: ANJOU-OKLT. XLVII. 109. sz.

⁷¹ 1347. szept. 14.: ANJOU-OKLT. XXXI. 857. sz. Az 1363. évi egyezségben is említik: Böcs, Középnémeti, Nagyida, Nádasd, Somos, Szakalya, Vadász falvakat.

⁷² KOSZTA 2018. 13. A püspök későbbi Zaránd megyei birtoklására ld. még GALAMBOSI 2020. 10.; THOROCZKAY 2021. 16.

⁷³ HEGYI 2021. 188.

⁷⁴ Item Bela proavus noster et Endere pater noster karissimus, feliciū recordationum reges, decimas omnium forestarum nostrarum et novalium prediorum nostrorum fundatorum et fundandorum ac villarum nobilium et nostrorum servitorum universaliter in districtibus de Wgacha et de Beregh existentium ecclesie Agriensis applicarunt et condonarunt, demum et nos applicavimus et condonavimus, perpetuo et irrevocabiliter exigendas. 1261. szept. 9.: RA 1267. sz., Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban 29.

megyét nagyjából felölelő borsovai főesperesség jelentős veszteségeket szenvedett a tatárjárás során.⁷⁵ Ugocsa a 12. század végén még az erdélyi püspökséghez tartozott, majd III. Béla és II. András adománya folytán került, szintén tizedeivel, Egerhez.⁷⁶ A köztes időszakban hovatarozása kétes maradt, ezért IV. László 1288-ban azt visszahelyezte az erdélyi egyházmegyébe. Bereget tehát joghatósági vita nem érintette, Ugocsa esetében pedig uralkodói döntés született. Különösen annak fényében feltűnő mindez, hogy az 1280-as években a királytól elszenvedett méltánytalanságok nem kímélték az egri püspököt sem.

Minden részletében nehezen nyomom követhető pereskedés alakult ki 1299–1300 folyamán Péter erdélyi és András egri püspökök között a régió másik kései alapítású megyéjének, Máramarosnak az esetében.⁷⁷ A lavinát a világi hatalom beavatkozása váltotta ki, voltaképpen mindkét részről, miután III. András előbb Egernek, majd Erdélynek adta/ítélte a területet.⁷⁸ Az uralkodó gyorsan rájött, hogy elhamarkodottan avatkozott közbe, ezért az egri főpásztort ügyével egyik legfőbb támasza, egyben az erdélyi püspök metropolitája, a kalocsai érsek elé irányította.⁷⁹ András püspök azonban erőteljesen lobbizhatott az udvarban, legalábbis erre utal, hogy az egri káptalan éppen ekkor kereste fel Budán a királyt.⁸⁰ Próbálkozásai kudarcba fulladtak, mert időközben az érsek András távolmaradásáról adott számot. III. András ezért Imre váradi püspököt és László titeli prépostot bízta meg a kivizsgálással. A két jelentés után újból Erdélynek ítélte Máramarost.⁸¹ Péter püspök azonban nehezményezte az egyházi ügybe történő beleszólást, ezért – kánonjogi szempontból helyesen – 1300 elején a Szentszékhez fellebbezett. A király ugyan színe elé idézte,⁸² de nem ítéletét kívánta megmásítani, sokkal inkább az Anjouk trónigényét támogató pápa bevonását kívánhatta elkerülni. A pápai ítéletet nem ismerjük, de a máramarosi főesperesek három évtizeddel későbbi feltűnését az egri káptalan méltóságsoraiban vehetjük úgy, hogy András győzelmével zárulhatott. A vita mindezek ellenére 1346-ban újra fellángolt, miután az ottani vikárius főpásztoraként látta vendégül Szécsi András erdélyi püspököt. Dörögdi súlyos retorziókkal fenyegető fellépése azonban, egyelőre, hamvában taposta el az ehhez hasonló törekvéseket.⁸³

Másik, területi vitának otthont adó régió, újfent a Kárpátok hegyvidékén keresendő. A szintén kései megyének számító Sárosról van szó,⁸⁴ amelyre Egerrel szemben Esztergom is igényt tartott. Az érsekek a törekvésüket a szepesi káptalanon keresztül igyekeztek elérni (1312, 1322), olyannyira, hogy a prépost 1317-ben még főesperességet is felállított.⁸⁵ A terület azonban alapvetően az újbátori főesperességhez tartozott,⁸⁶ így a püspökök jogalapja adott volt. Lampert már

⁷⁵ KRISTÓ 1988. 424–426.

⁷⁶ KRISTÓ 1988. 495.

⁷⁷ KRISTÓ 1988. 426–427.

⁷⁸ 1299 febr. 19.: RA 4216. sz.

⁷⁹ 1299. febr. 19. e: RA 4215. sz.

⁸⁰ 1299. máj. 24.: RA 4241. sz. A küldöttek: Mátyás éneklókanonok, Péter kemeji és Egyed ungi főesperesek voltak.

⁸¹ 1299. aug. 10.: RA 4263. sz. Az ügyre ld. SUGÁR 1984. 87.

⁸² 1300. jan. 6.: EO I. 592.

⁸³ 1346. júl. 11.: ANJOU-OKLT. XXX. 507. sz.

⁸⁴ A megye korai történetére ld. NÓGRÁDY 2022. 69–104. A kérdésre bővebben ld. BLAZOVICH 2013. 361–364.

⁸⁵ NÓGRÁDY 2022. 92.

⁸⁶ NÓGRÁDY 2022. 92–93.

1262-ben kivette a főesperes joghatósága alól a plébániává emelt sárosi egyházat.⁸⁷ A folyamatosan betelepülő területen végül Telegdi még egri püspökként szervezte meg a tárcai/tárcaféi főesperességet, amelyet esztergomi érsekként 1336-ban erősített meg.⁸⁸ Ez egyben a vitát is eldöntötte. A terület megszerzésében döntő szerep jutott a helybéli nemeseknek, különösen a Tarkóieknak, akik közül az első tárcai főesperes is kikerült.

A dézsmák szerepe már csak azért sem hanyagolható el, mert innen több adatunk is van, mint például Máramaros esetében. Már 1299-ben arról értesülünk, hogy a krakkói püspök a podolini, lublói és gönci dézsmák megkaparintására törekedett.⁸⁹ Arról viszont van forrásunk, közvetlenül a joghatósági vita és a főesperesség felállítása⁹⁰ miatt, hogy Telegdi több részletben megegyezett a helyi nemesekkel, köztük a dézsmák fizetése kapcsán is.⁹¹ Tekele nembeli Márton fia Csene és rokonai négy új, irtásföldeken létesült falujában december 7-én 64 garast tartoztak ezután megfizetni dézsmaként. Fizetési kötelezettséget írt elő a később letelepítettek után is, illetve biztosította a papi negyed (*quarta*) épségben tartását.⁹²

A szépesi prépost azonban nem törődött bele helyzetébe, ezért 1329-ben az esztergomi káptalan előtt tiltakozott. Szerinte a püspök jogtalanul foglalta el a tárcai, lublói és palocsai kerületek egyházainak tizedeit – amelyek miatt már korábban is pereskedtek, és eddigi kárát 50 márkában jelölte meg.⁹³ A dézsmák konkrét említése nélkül a per 1330-ban is nyomon követhető.⁹⁴ Később a káptalan, elhagyva a lublóit, csak a tárcai és palocsai kerületeket jelölte meg a vita forrásaként és példátlan módon még a per lezárulta előtt a prépost és kanonokjai megosztottak a tizedeken.⁹⁵ Pedig az egri püspökség helyzete szilárd volt. Az egyházmegyéhez tartozás elismerése mellett Dörögdi 1336-ban a két kerületben birtokos Tarkóiekkal olyan egyezséget kötött, melyben ígéretet tett, hogy semmilyen újítást nem vezet be a dézsmákkal kapcsolatban, azokat továbbra is a mezőn lévő terményből, gabonatizedből kell megadniuk.⁹⁶ Tizedszedés szempontjából ez a régi gyakorlat olajozottan működött, miként azt Bebek Domokos tárcaféi főesperes oklevele tanúsítja. A püspök tizedszedőjével kiszállva a tárcai és palocsai körzetben igazolta, hogy Tarkói Rikolf 17 falu után kepénként egy garast fizetett, ugyanakkor a Sáros megyében szokásos *banalis* elengedésének eldöntését már Dörögdi bízta.⁹⁷ A helyi nemesség aktív támogatása a joghatósági vita mellett nagyban hozzájárult a dézsmák behajtásához, mint azt bérbe

⁸⁷ 1262. okt. 20.: DL 11 457. Minden bizonnyal a terület papságára vonatkozik a pápa 1255. ápr. 24-i levele (RPR II. 15821. sz.), mivel eszerint teljesítette a delegált bíróként eljáró pataki domonkos perjel, a szépesi ciszterci apát és a szépesi prépost a feladatát. A tizedekről szóló vita már tíz évvel korábban is feltűnik (RPR II. 11821. sz.). Ld. BARABÁS 2022. 222.

⁸⁸ BLAZOVICH 2013. 364.

⁸⁹ 1299. máj. 17.: RA 4239. sz.

⁹⁰ 1323. okt. 16.: ANJOU-OKLT. VII. 514. sz.

⁹¹ A nemeseket abaújinak mondja a forrás. Sáros megyében szolgabíróval először 1328-ban találkozunk, innentől kezdve beszélhetünk önálló nemesi megyéről. Ld. NÓGRÁDY 2022. 92.

⁹² 1323. okt. 16.: ANJOU-OKLT. VII. 513. sz. Csene falvai: Pétermező, Dobó, Roskovány, Herencsér, Lukó. Sorrendben ld. NÓGRÁDY 2022. 444., 249., 467., 300., 399.

⁹³ 1329. aug. 24.: ANJOU-OKLT. XIII. 475. sz.

⁹⁴ 1330. júl. 18.: ANJOU-OKLT. XIV. 421. sz.; 1330. nov. 18.: ANJOU-OKLT. XIV. 587. sz. 1331. máj. 12.: ANJOU-OKLT. XV. 187. sz.

⁹⁵ 1345. szept. 5.: ANJOU-OKLT. XXIX. 509. sz.

⁹⁶ 1336. szept. 20.: ANJOU-OKLT. XX. 351. sz.

⁹⁷ 1339. dec. 18.: ANJOU-OKLT. XXIII. 746. sz.

adásukkor láthattuk. A dézsmák késedelmes megfizetése miatt Dörögdi ugyan *interdictum* alá vetette a Tarkóieket és jobbágyaikat, akiknek panaszára az esztergomi érsek lépett közbe,⁹⁸ de az Eger iránti hűség meg sem kérdőjeleződött. (Hasonló kihágásokat a püspök Kisszeben és Eperjes lakossága ellen is elkönyvelt.⁹⁹) Dörögdi végül engedett: 1358-ban a tarkói egyházat plébániává nyilvánította és kijelölte tizedkötelezettségét (évi 3.5 budai márka), melyet ezután a kerület alesperese és a püspök Sáros megyei tizedszedője közösen igazolt.¹⁰⁰

2. Tizedperek

Hiába lépett a királyság a konszolidáció útjára, miután I. Károly befejezte az országot hatalma alá gyűrő harcait, mint minden rendszernek, ennek is meglettek a vesztesei és károsultjai. Utóbbiak közé sorolhatjuk a főpapságot, amely a kezdetektől támogatta az Anjou-trónkövetelőt, de ezért saját erőforrásait kellett uralkodójuk szolgálatába állítaniuk. A fegyverzaj közelgő, majd végleges elültével azonban a király és kegyencei ezeket rendre kisajátították.¹⁰¹ Országos problémává vált, hogy egyházi javak, tizedek bitorlók kezén maradtak,¹⁰² miként arról az 1318 elején Kalocsán összegyűlt főpapok gyűlése is beszámolt. Ráadásul, éppen Eger kapcsán kiderült: püspök és káptalan között sem felhőtlen mindenhol a viszony.¹⁰³ A helyzetet a gyűlés sem változtattott. XII. Benedek pápa az üresedésben lévő kalocsai érsekség ügyében kereste fel Telegdi Csánád esztergomi érseket és Dörögdi egri püspököt is. Úgy tűnik, hogy a két főpap, akármennyire is voltak belső munkatársai az uralkodónak, nem értek el különösebb eredményt.¹⁰⁴ Nem lehet véletlen, hogy többen őt sejtik a Szentszéknak 1338-ban küldött és a király egyházpolitikájával egyet nem értő főpapok közül a legfőbb szószólónak.¹⁰⁵ Őt, aki már 1331-ben az esztergomi érsekségtől eltulajdonított javak, a dézsma visszaszerzésére kapott pápai felhatalmazást.¹⁰⁶

Az egri püspökök saját egyházmegyéjük dézsmáival kapcsolatban világiakkal és egyháziakkal is megküzdöttek. Dörögdi már kinevezésekor (1330) panaszt tett XXII. János előtt az egyházat ért jogtalanságok miatt. Dézsmák bitorlói között egyháziakat és világiakat is említett.¹⁰⁷ Helyzete nehézségét mutatja, hogy pár évvel később XII. Benedeket kellett hasonló ügyben felkeresnie, miután az egyházfő több főpap védelmébe helyezte. Konkrét utalás nem történik a tizedekről, de biztosak lehetünk benne, Dörögdi nem kis kár érthette.¹⁰⁸

Adódik a kérdés, mégis kik lehettek ezek a világi dézsmabitorlók? Az egri egyházmegye jelentős területén a 13. század végére Aba Amadé nádor valóságos tartományt szervezett. Konfliktus

⁹⁸ 1356. ápr. 3.: ANJOU-OKLT. XL. 166. sz.

⁹⁹ 1359. aug. 22.: DF 228 472, DF 228 473.

¹⁰⁰ 1358. nov. 9.: ANJOU-OKLT. XLII. 1256. sz.

¹⁰¹ BERTÉNYI 82–83.; CSUKOVITS 2012. 109.

¹⁰² 1318. febr.: ANJOU-OKLT. V. 46. sz.

¹⁰³ FARKAS 2020. 201–220.

¹⁰⁴ 1338. aug. 3.: ANJOU-OKLT. XXII. 383. sz. A kalocsai érseki szék üresedése hét év után sem oldódott meg, miként arra VI. Kelemen pápa is utasította többek között éppen Dörögdi Miklós egri püspököt. Az ügyben a tizedek is központi szerepet kaptak. 1343. aug. 25.: DF 291 159.

¹⁰⁵ SUGÁR 1984. 111. Más lehetséges magyarázatra ld. RÁCZ 2020. 147.

¹⁰⁶ 1331. jún. 13.: ANJOU-OKLT. XV. 238. sz.

¹⁰⁷ 1330. nov. 28.: ANJOU-OKLT. XIV. 605. sz.

¹⁰⁸ 1335. aug. 13.: ANJOU-OKLT. XVII. 502. sz.

közte és Eger püspökei között nem bizonyítható. Az Abák helyére lépő Drugetekkel kapcsolatban már jóval több adat áll rendelkezésünkre. A család három tagja hosszú időn át volt nádor, de az országos politikai szerepvállalásuk mellett a királyi kegyből folyamatosan formálódó tartományuk az egri egyházmegye tetemes részére kiterjedt. Már a belpolitikai konszolidáció jegyében kérte Telegdi Csanád 1323-ban I. Károlyt, hogy erősítse meg V. István 1271. évi privilégiumát. A püspök panaszát sejteti, hogy ezzel egyidőben az uralkodó utasította a szepesi és újvári ispánságot is bíró Druget Fülöp nádort, hogy az Egert illető tizedeket adja vissza, jogait állítsa helyre.¹⁰⁹ A király parancsa után két héttel Vizsolyban a püspök Abaúj megye hatósága előtt felmutatta az egyháza kiváltságait tartalmazó diplomát, valamint az uralkodó levelét. A nádor, a királyi akaratot érvényesítve az egyházmegyéhez tartozó tíz megyét felszólította, hogy szolgáltatassák vissza az elorzott javakat és tizedeket.¹¹⁰ Az egy évtizeddel korábbiakhoz képest az Anjou-konszolidáció jelentősége ekkor érhető először tetten. A püspök-tartományúr viszonyrendszer rendezettségét mutatja, hogy 1329-ben a pervesztes egri káptalan Telegdi kérésére mentette fel a nádor 155 márkányi bírságpénz kifizetésétől.¹¹¹ Következtetéseinket erősíti, hogy a Druget-tartomány 1343. évi feldarabolása után a királynak továbbra is vakon engedelmeskedő világi hatalom szétforgácsolódott helyi ágensei nem idegenkedtek a túlkapasoktól. Peskó odorvári alvárnagyról az a hír járta, hogy a püspök és a káptalan Cserép és Bogács falvait óhajtja szó szerint megdézsmálni. A hatvani konvent jelentéséből tudjuk, hogy a bátor várnagy nem akart egyenes választ adni a „szelidségéről” messze híres Erzsébet anyakirálynénak sem. Máig nem tudjuk, csak tervezte, vagy be is szedte a tizedeket.¹¹²

Az egri püspökök közül többekről tudjuk, hogy megyei, egészen pontosan sárosi nemesekkel pereskedtek tizedek miatt. Csanád püspök egy régi gyökerű, egy sókút után járó dézsma miatt került szembe a Sóváriakkal. A püspök több oklevelet is felmutatott az országbíró előtt, IV. László és V. István levele alapján pedig bizonyosságot nyert, hogy a dézsmát IV. Béla és Mária királyné adományozták az egri püspökségnek. Egy másik, év nélküli oklevél III. András nevében kelt, amelyből tudjuk, hogy András püspök már ekkor pert folytatott Sóvári Györggyel.¹¹³ Az uralkodó előtt ekkor kiegyeztek a felek. A vitatott részt 10 márka ellenében Sóvári kapta meg, aki kötelezte magát, hogy tíz év után visszaadja azt a püspöknek. Még azt is vállalta, hogy ennek elmulasztása esetén a sókút felét örökre elnyeri az egyház. Tíz évvel később ez is történt: György nem fizetett, sőt 200 márkás büntetést is kapott. Telegdi végül megegyezett a fiaival: elengedte a büntetés összegét, cserébe a sókút tizedét magának tartotta meg, megszabva, hogy azt ezután évente közösen adják bérbe.¹¹⁴

Dörögdi a jelen írásban gyakorta emlegetett Tarkóiekkal akasztott tengelyt. Miklós esztergomi érsek 1356-ban utasította a főpapot, hogy Rikolf fia László panaszt tett nála arról, hogy tizedbefizetés okán egyházi tilalom (*interdictum*) alá vetette őt és jobbágyait, és oldozza fel őket, még ha a dézsmákat el is mulasztanák befizetni abban az évben.¹¹⁵

¹⁰⁹ 1323. ápr. 25.: ANJOU-OKLT. VII. 139. sz.

¹¹⁰ 1323. máj. 10.: ANJOU-OKLT. VII. 181. sz. A vizsolyi bíróságra ld. ZSOLDOS 2017. 119–138.

¹¹¹ 1329. okt. 10.: Anjou-oklt. XIII. 550. sz.

¹¹² 1351. szept. 30.: ANJOU-OKLT. XXXV. 620. sz. (DF 210707.: Peskoni vicecastellano de Oldruh). Az erősség neve megtévesztően hasonlít a vöröskői vár (Pozsony m.) eredeti nevével: ENGEL 1996. II. 462. Azonosítására (Cserépfalu-Odorvár) ld. NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2009. 30.

¹¹³ RA 4374. sz. (dátum nélkül)

¹¹⁴ 1326. jún. 9.: ANJOU-OKLT. X. 239. sz.

¹¹⁵ 1356. ápr. 3.: ANJOU-OKLT. XL. 166. sz.

A nemesek mellett az egyházmegye területén lévő városokkal kapcsolatban is vannak elszórt adataink. A káptalan és a püspök 1317., majd 1319. évi egyezségéből tudjuk, hogy a püspöki székhely, Eger dézsmájának fele a kanonokokat, másik fele a főpásztort illetve. Mikor Dörögdi a pápánál tett panaszt a püspökségét ért jogtalanságok miatt, akkor a tizedek elbitorlói között városbéli világi személyekre is utalt.¹¹⁶ A pápa levele azonban általánosságban sorol fel világi és egyházi személyeket, köztük Eger városát. A püspöki székhely lakosai követhettek el jogtalanságokat, erre Telegdi esztergomi áthelyezése, valamint Dörögdi avignoni tartózkodása alatt bőven adódhatott alkalom. Viszont más forrás nem gyámolítja ezt, így a városok közül Egert el kell hagynunk.

Viszont Eger mellett Eperjes és Kiszseben esetében már más a helyzet. Mint utaltam rá, 1359-ben a királyi udvar az itteni lakosok tiltakozásai nyomán, a bárányok után járó jogtalan tized beszédése miatt intette meg Miklós püspököt.¹¹⁷ Két évtizeddel később a sárosi tizedszedő, Lukács plébános fordult Imre püspökhöz, miután az eperjesiek elragadták a gabona és más dézsmák után járó tizedet, amely alatt minden bizonyval pénzbeli összeget sejtethetünk.¹¹⁸ A két fél nem nyugodott, ezért 1391-ben Zsigmond király Cikó István püspöknek (1387–99) küldött parancsában tiltotta el őt attól, hogy az eperjesiektől komló utáni tizedet szedjen, valamint ezért őket *interdictum* alá vesse.¹¹⁹

Kassa és az egri püspökök viszonyát az az 1382-ben is megerősített ítéletével alapozta meg, amely 1290-ben kivette a települést az újvári főesperes joghatósága alól.¹²⁰ A városnak a püspökséghez köthető dézsmaügyeit az Anjou-kor végéig nyomon követhetjük. Az 1280-as évek folyamán az egri káptalan és a város lakói a tizedek miatt kerültek konfliktusba, mígnem 1288-ban a pápa utasította Lodomér esztergomi érseket, hogy az ügyet vizsgálja ki. A kassaiak kezdeti makacssága ellenére¹²¹ egyezés jött létre (a tizedeket megkapta a plébános, aki évente fizetett 15 budai márkát Szent György-napján, stb.). Ezt András püspök is megerősítette 1292-ben.¹²² Pár év múlva a püspök a Kassa és Gölnicbánya közötti erdőben letelepedett *hospesek* tizedei kapcsán tett engedményt, miután ide Hannus kamaraispán tőle kért vendégtelepéseket.¹²³ Fél évszázad múlva a széplaki konvent és a város részletekbe menő, a dézsmákat érintő egyezségét a területileg illetékes Domokos újvári főesperes és Dörögdi Miklós püspök, valamint az egri káptalan közvetítésével hozták tető alá.¹²⁴ Felső-Kassa földrészről pedig a királynak járó éves census mellett az egri egyháznak, ti. vagy a püspöknek, vagy a káptalannak éves gabona-tized címén fizetett egy márka garasról is megemlékezett. V. István és IV. László okleveleinek felmutatása arra utal, hogy az innen járó tizedek már a késő Árpád-korban is megoszlottak, hol a főpásztor, hol kanonokjai között.¹²⁵

¹¹⁶ 1330. nov. 28.: ANJOU-OKLT. XIV. 605. sz.

¹¹⁷ 1359. aug. 22.: DF 228 472., DF 228 473.

¹¹⁸ 1379. nov. 26.: DF 228 494.

¹¹⁹ 1391. dec. 4.: ZsO. I. 2291. sz.

¹²⁰ 1382. aug. 20.: DF 269 185. Erre ld. még SUGÁR 1984. 124.

¹²¹ 1292. aug. 23.: DF 21 703. Lodomér érsek utasította a szepesi prépostot és a szepesi papságot, hogy Arnold kassai plébánost és más hospeseket sújtsák kiközösítéssel.

¹²² 1292: DF 210 701.

¹²³ 1297: DF 269 066.

¹²⁴ 1344. márc. 21.: ANJOU-OKLT. XXVIII. 267. sz.

¹²⁵ 1347. febr. 6.: ANJOU-OKLT. XXXI. 83. sz.

A világiak után az egyházi intézményekkel támadt tizedvitákat vizsgálva, azokat három csoportba szedhetjük. A legtöbb adatunk kétségtelenül az egri káptalanhoz köthető, de ki kell térnünk a Sáros megyei plébániák ügyére (1330), valamint a két premontrei kolostorral (Hatvan, Lelesz) kapcsolatos nézeteltérésekre is.

A sort kezddhetjük a sárosi plébánosok esetével, melynek folyamatát a kutatás már tisztázta.¹²⁶ Az egri püspökkel támadt vitáról a szepesi káptalan egy 1330. évi oklevele árul el részleteket. Szepeshelyen 27 sárosi plébános jelent meg és választott ki maguk közül hármat, akik a lengyel Prezlau prépost, szentszéki kijelölt bíró előtt képviselték őket Telegdi püspök és Henrik eperjesi plébános ellen.¹²⁷ A tiltakozás apropóját az adhatta, hogy érezhető lehetett az egri püspöki szék betöltése körüli bizonytalanság,¹²⁸ valamint az Esztergom-Eger közötti kötélhúzás a joghatóság körül. Az ítélet ellenére Dörögdi sikeresen járta ki, hogy érsekké lett elődje közbenjárására a főesperességből származó tizedek felét megszerezze.¹²⁹

A kolostorokkal támadt tizedviták közül a hatvani premontreiekkel kapcsolatban csak részletekről tudunk számot adni. A szerzetesek előbb IV. Lászlóhoz fordultak panaszukkal, miszerint Lampert püspök azon túl, hogy egy pápai engedéllyel bírt plébániájukat elfoglalta, pusztájuk és telepített szőlőik után tizedfizetési kötelezettséggel is terhelte őket. A konvent küldöttjei korábban hiába mutatták be IV. Kelemen pápa (1265–68) ártírt privilégiumát, a püspök elutasította azt. Az eredeti irat felmutatását kérte, majd miután ezt a szerzetesek teljesítették, elvette tőlük a kiváltságlevelet. Az uralkodó ezért X. Gergelyhez (1272–76) fordult és döntését kérte az ügyben.¹³⁰ Kutakodásom ellenére sajnos nem találtam nyomát az ügy folytatásának.¹³¹

Hatvanhoz hasonlóan a leleszi konventtel kapcsolatos tizedügy híre is eljutott a Szentszékhöz. A pert Dörögdi indította el, mivel a premontreieket Lelesz tizedeinek jogtalan lefoglalásával vádolta. A vizsályt Budán, Telegdi Csanád esztergomi és István kalocsai érsekek közvetítésével zárták le. Balázs prépost oklevelekkel igazolta igazát, Dörögdi pedig kénytelen volt elismerni a szerzetesek kiváltságait és lemondott a leleszi tizedekről,¹³² habár utódjai még később is igyekeztek joghatóságukat kiterjeszteni a prépostságra.

A fenti ügyeknél jóval többet tudunk az egri káptalan és püspökei 13. század derekától nyomon követhető vizsályáról, amelyek fókuszába ezúttal a dézsmák kerültek, de a kérdés jóval összetettebb és szerteágazóbb annál (birtokok, kiváltságok eredete, stb.).¹³³ A források eleinte az új püspök hivatalba lépésekor árulnak el részleteket a felszín alatti feszültségekről. Lampert halála (1275) után utódját a kanonokok elárasztották sirámaikkal: a birtokok, javak mellett a bor- és gabonatizedeket is elvette tőlük. András mindezt jóvá tette,¹³⁴ de halála után Márton püspök újból korrigálta elődje jogtalanságait (1307) és ő is bor- és gabonatizedekről tett említést.¹³⁵ De az új főpap, elődjei

¹²⁶ Újabban ld. MALÉTH 2020. 110–112. ill. 321.; KISS 2013. 82–83.; SROKA 2007. 148–164.

¹²⁷ 1330. nov. 18.: ANJOU-OKLT. XIV. 587. sz.

¹²⁸ Összefoglalóan ld. SZENDE 2003. 164.

¹²⁹ 1336. jún. 19.: ANJOU-OKLT. XX. 275. sz.

¹³⁰ 1273. márc. 10.: RA 2353. sz. Az eredeti oklevélre ld. DF 249 077. Ld. még SUGÁR 1984. 80.

¹³¹ Vö. BARABÁS 2022. 223.

¹³² 1348. júl. 30.: ANJOU-OKLT. XXXII. 493. sz. Az ügyre ld. KOVÁCS 2017. 116.

¹³³ 1245. aug. 20.: RPR II. 11821. sz. Kilit püspök ebben a perben az egri káptalannal együtt állt szemben az egyházmegye bizonyos papjaival (*rectores et perpetuos vicarios*).

¹³⁴ 1275: DF 209 900.

¹³⁵ 1307: ANJOU-OKLT. II. 277. sz.

nyomdokaiba lépve, túlkapásaival elérte, hogy kanonokjai 1315-ben az esztergomi érsekkel írásuk át ezt az 1307-es oklevelet.¹³⁶ Sőt, mint utaltam rá a kalocsai gyűlés kapcsán, az újabb panaszáradat és az egyházak országos helyzete miatt Márton püspök Esztergomban végül meghátrált a káptalan előtt. Így az Eger-völgybéli bordézmák felét visszaadta nekik. A bűnlajstrom igen hosszú volt: az egyházmegye hegyeinek (tkp. borainak), valamint Újvár, Borsod és Ung megyék és a szerencsi kerület falvainak tizedeit is kisajátította. Az érseki ítélet alapján egyedül a zombolyi és a nagyolaszi tizedek illették meg, más, a püspökségnek járó dézsmákról nem szólnak.¹³⁷ Márton officialisainak túlkapásai¹³⁸ is nagyban növelhették a bevételeket. A püspök engedékenységét mutatja, hogy 1319-ben ezt az egyezséget saját oklevelében is megerősítette, de komoly szankciók kilátásba helyezését is rákényszerítették kanonokjai. Megszegés esetén 300-300 márká megfizetését ígérte a káptalannak és további 15-öt a perköltségekre irányzott elő.¹³⁹

Még mielőtt folytatnánk gondolatmenetünket, érdemes részletesebben is szólnunk arról az öt területi egységről, melyet a tizedek kapcsán a konfliktusok a legtöbbször érintettek. Közöttük három megyét találunk. A káptalannak ítélt falvak számában mutatnak eltérést, mivel a püspök Borsodból (18) és Abaújból (16) vonult vissza a legtöbb helységből, a periférián lévő Ungból viszont csak négyből. Ugyancsak négy falvat találunk a megyeként említett, voltaképpen tizedkerületnek minősíthető szerencsiben (Zemplén megye). Ötödik terület az Eger-völgye, ahol Eger és Felnémet mellett a dézsmás falvakat nem sorolták fel. A völgy keleti felén elterülő helységek dézsmáit a püspök tizedszedői teljes egészében visszaadták a káptalannak. Viszont az itteni és az egész egyházmegyéből származó bor dézsmájával kapcsolatban kikötötték, hogy az egyedül a kanonokokat illeti.¹⁴⁰ Túl nagy engedmények, túl nagy jövedelem.

Erre juthattak Márton utódai is, köztük Telegdi Csanád, aki ugyan megerősítette a káptalant birtokaiban,¹⁴¹ de 1327-ben már az ellentétek újból a tizedek körül jegecesedtek ki. Az 1319-ben még a káptalannak átengedett Völgyből származó bortizedeket ekkor újra a püspök kezén találjuk. Tizedbérllő ráadásul az újvári, borsodi, ungi és szerencsi kerületek dézsmáit is megszerezték. A püspök mindenképpen a korábbi állapotok visszarendezésére törekedett, sőt, a kanonokok újabb panaszai még ezeken is túlmutatnak. Állításuk szerint, habár azt 1317-ben jog szerint megkapták, 150 márkáért a Völgy bordézmáit egy évre bérbe vették, de ő ennek ellenére annak harmadát elvette tőlük. A díjba ráadásul, újabb vitatott területként, a gyöngyösi, visontai kerületek és a patai főesperesség dézsmabóra is beletartozott, de Heves megyében Csanád püspök nem fukarkodott: az egészet elvette tőlük.¹⁴² Minden bizonnyal hatástalan maradt a kanonokok Vácott tett tiltakozása. Telegdi a dinasztia oszlopos főpapjaként érinthetetlen volt.

¹³⁶ 1315. máj. 9.: ANJOU-OKLT. IV. 74–75. sz.

¹³⁷ 1317: ANJOU-OKLT. IV. 678. sz.

¹³⁸ 1317: ANJOU-OKLT. IV. 680. sz.

¹³⁹ 1319. ápr. 10.: ANJOU-OKLT. V. 427. sz.

¹⁴⁰ 1319. ápr. 10.: DF 209 905. (medietatem ville Felnemet civitatis Agriensis et aliarum villarum a plaga orientali in valle Agriensis existentium prout fluvius Eguaruze finderet cum decimis omnibus vini dicte vallis et villarum in eadem existentium eisdem fratribus nostris de capitulo pure et simpliciter resignamus et restituimus)

¹⁴¹ 1324. szept. 11.: ANJOU-OKLT. VIII. 398. sz.

¹⁴² 1327. ápr. 24.: ANJOU-OKLT. XI. 162. sz. A váci káptalan oklevelében Újvárt, Borsodot és Ungot is kerületként (*districtus*) jelölte. Ellenben Gyöngyöst és Visontát főesperességgként adta meg, holott tizedkerületek lehettek. A patai főesperesség és szerencsi kerület esetében nem tévedtek.

Dörögdi sem kívánt változtatni a helyzeten, így 1338-ban a kanonokok küldöttjei ismét a váci káptalan előtt sorolták elő sérelmeiket. A káptalan ekkor már az egész egyházmegyéből és így a Völgyből származó dézsmabort sajátjuknak mondták. A Völgyben a felét, a patai főesperességben szinte az egészet elvették tőlük. Utóbbi esetében 1327-ben még bérletet emlegettek, itt már jogos tulajdonként tüntették fel, miként azt az 1317-es ítélet is kimondta a bortizedek kapcsán. A püspök tisztartói ezentúl ismételten a négy kerület (Újvár, Borsod, Szerencs, Ung) tizedeit foglalták le. Miként 1317-ben, úgy ekkor is kijelentették a kanonokok: egyedül a zombolyi bortized tartozik a főpásztorok jövedelméhez.¹⁴³

Ezután hosszú éveken át nem hallunk összetűzésről, de a kérdés megoldatlan maradt. A kanonokok egy malmuk jogtalan elvétele miatt tiltakoztak a budai káptalannál, amelyet Dörögdi püspök az általa alapított Szent Mária Magdolna-oltár ellátására rendelt.¹⁴⁴ (Később, meglepően kevéssel a püspök halála előtt, ugyanezt a bácsi káptalan előtt megismételték.)¹⁴⁵

Miklós püspök végül, miként azt tizedbérlei túlkapásairól szólva kifejtettem, 1358-ban engedni kényszerült.¹⁴⁶ Újra problémákat okozott a négy megye/kerület,¹⁴⁷ de az itt felsorolt falvak száma, legalábbis az 1319. évi felsoroláshoz képest, megszorodott. Összehasonlítva az 1319. és 1358. évi listát, feltűnt, hogy nagyon sok eltérés figyelhető meg köztük (az abaúji, kis-borsodi, szerencsi falvakat nem említik korábban) és egyedül Ungban van egyezés, de a Laborc-menti falvak neveivel adósunk marad a forrás. Magyarázatul az szolgálhat, hogy ezek is a káptalan bérleményei voltak, és az 1358-ban felsorolt helységek nagy részében plébániák voltak, melyek filiákkal rendelkeztek. Négy falu esetében találtam is erre utaló nyomokat,¹⁴⁸ de mind a négy területen voltak leányegyházzal nem rendelkező intézmények is, sőt, Kis-Borsodban csak ilyenekkel találkozhatunk.¹⁴⁹

Dörögdi halála után utódja is örökölte elődjei minden, káptalannal dúló tized- és birtokviszonyát. Szécsényi Mihályt hiába vádolták kanonokjai zsarnok és rosszhiszemű birtokosként (*tirannus et male fidei possessor*), a helyzetet örökölte. Vácott tett újabb tiltakozásuk 1365-ben a régi panaszoktól visszhangzott: az egyházmegye bortizedei, a Völgy dézsmabóra és az ugyanott lévő keleti oldalon terpeszkedő falvak őket illetik, ráadásul püspökük a négy szokásosan említett kerületben tizedjogaikat is kisajátította.¹⁵⁰ Dörögdi esetében legalább láthattunk engedményt, de a bárói családba született Szécsényi hasonló gesztust nem gyakorolt.

¹⁴³ 1338. jún. 25.: ANJOU-OKLT. XXII. 316. sz.

¹⁴⁴ 1353. dec. 13.: ANJOU-OKLT. XXXVII. 771. sz.

¹⁴⁵ 1361. máj. 23.: DF 210 720.

¹⁴⁶ 1358. aug. 27.: ANJOU-OKLT. XLII. 950. sz. Tévesen 1356. aug. 27-i dátummal ugyanezen oklevél másolatban: ANJOU-OKLT. XL. 509. sz.

¹⁴⁷ A püspök oklevele Abaújt és Ungot megyeként nevezte meg és külön kerületként adta meg a szerencsit és a kis-borsodit. Utóbbi esetében erős a gyanú, hogy már 1317-ben és az azt követő években ezt a tizedkerületet érthették rajta.

¹⁴⁸ Abaújban: Fáj, Sziget, Tehány és Weresandenashaza, GYÖRFFY 1987. 79., 147., 151. Ungban Nagy- és Kispáli (*Noghphali, Kyspali*), valamint Nagy- és Kisszeretva (*Noghzyrthua, Kyszyrthwa*). Utóbbiakra ld. Szeretva alatt: CSÁNKI 1890. 398. A szerencsi kerületben (Zemplén megye területén): Csekeszeg, Golop, Hernádnémeti, Kak. CSÁNKI 1890. 345., 348., 349., 351. Egyikük filiáját sem nevezték meg.

¹⁴⁹ Abaújban a Forróval határos Toka falu egyben a felsorolásban nem szereplő forrói egyházhoz tartozott. Ld. GYÖRFFY 1987. 151. Ung megyében a Laborc folyó másik oldalán fekvő falvakat név szerint fel sem sorolták, így feltételezhető, hogy azok nem plébániák voltak. A szerencsi kerületben Felgeztel és Olgeztel (Zemplén megye, Gesztely alatt ld. CSÁNKI 1890. 348.), míg a kis-borsodiban a Zalanta melletti Keresztúr (GYÖRFFY 1987. 781.) tartozik még ide.

¹⁵⁰ 1365. márc. 5.: ANJOU-OKLT. XLIX. 137. sz. Az esetre ld. még: KOVÁCS 1987. 141.

Az évszázadon keresztül orvosolni kívánt konfliktus végül Cudar Imre püspök és a káptalan esetében a Szentszék előtt csúcsosodott ki. Az ügyben VI. Orbán pápa 1380 tavaszán kereste fel Demeter bíborost, az esztergomi érsekség kormányzóját.¹⁵¹ Az egyházfő levele több részletet is elárul, többek között azt, hogy a felek az érsek-bíborost választották döntőbírójuknak. Ítélet azonban nem született, mert Imre püspök és rokonsága az udvari kapcsolatokat kihasználva elérte, hogy a betegeskedő I. Lajos eltiltotta attól Demeter bíborost az ítélkezéstől. A tizedszedés kapcsán említ nézeteltérést, de a korábbi eseteket figyelembe véve, ez jóval többről szólt. Az év végén, a perfolyamba talán uralkodói vagy szentszéki megbízásra beavatkozó váci püspöktől küldött bíró döntése értelmében Cudar köteles volt visszaadni többek között a tizedeket. Jellemző, hogy Péter váci főpásztor egyházi fenytékkal kényszerítette rá az egri püspököt az engedményekre.¹⁵² Az ügy látszólag a 14. század végére nyugvópontra jutott. Demeter bíboros 1385-ben az egri káptalan kérésére írta át az egykori püspökök (1275, 1307), valamint Tamás esztergomi érsek 1315. évi oklevelét.¹⁵³ IX. Bonifác pedig Angelus bíborost 1397-ben arra utasította, hogy az egri egyház ősi kiváltságait rögzítő okmányt közjegyző előtt hitelesítve küldje meg Rómába.¹⁵⁴ A legfelsőbb fórumra eljutott ügyben hozott utóbbi két jogi cselekmény arra utal, hogy Cikó István püspök és a káptalan továbbra sem békélt meg helyzetével. Konfliktusuk origója pedig a tizedben kereshető.

ÖSSZEGZÉS

Az egri püspökök tizedügyeinek 13–14. századra vonatkozó vizsgálatának végéhez érve, kíséreljük meg a következtetések levonását.

A források idő és térbeli eloszlása is változó, mert adataink a tizedügyekről a 13. századtól sokasodnak meg. Az Anjou-kori forrásviszonyok még kedvezőbbek. Tény, hogy a források azokat a tizeddel kapcsolatos eseteket őrizték csak meg, amelyek a dézsmaszedéssel kapcsolatos jogtalanságot, vizsályt, túlkapást, perek sorát vonták maguk után. Ennek tudható be, hogy a tizedügyekkel zömében az egyházmegye perifériáján találkozunk, ott, ahol a dézsmaszedés, már csak a földrajzi távolságok, a kezdeti népességhiányból fakadó, kiforrásban lévő egyházi szervezet miatt is problémákba ütközött. Azok a források, amelyek a békés, mindennapi tizedügyekről adnak képet, elenyészők. Ugyanakkor a káptalannal püspöke igazolását átírató dézs-más vagy a bátyja adósságait aggodalmasan, kegyes cselekedetként végtörlesztő asszony esete mögött is a jogbiztosítási szándékot kell látnunk. A 13–14. századi forrásokra jellemző szórt részletek ellenére a főbb struktúrák jól kitapinthatók. Az erdélyi mellett az egri egyházmegyében is területi alapon osztozott a püspök és a káptalan a tizeden, miként arra a késő középkor tekintetében már rámutatott a kutatás.

A korai tizedekről csak analógiákból (törvények, krónikák közlései) értesülünk, az 1184. évi uralkodói jövedelemjegyzék az első, Egerhez köthető adatunk. A tizedek fajtáiról, kiadásukról és beszédésükéről, azok mértékéről, nemkülönben értékéről az 1261. és 1271. évi uralkodói kiváltságlevelek rengeteget elárulnak, hovatovább kiegészítik egymást.

¹⁵¹ 1380. ápr. 27.: DF 210 698.

¹⁵² 1380. dec. 18.: DF 209 915.

¹⁵³ 1385. aug. 12.: DF 209 918. Ld. Kovács 1987. 147.

¹⁵⁴ A bíboros levelére ld. 1397. jan. 16.: DF 210 762. Ld. Kovács 1987. 147.

Elemzésük az egyházmegyében a dézsmákkal kapcsolatos szokások korabeli látteleetének is tekinthetők.

A tatárdúlás a tized egri történetében igazi fordulópont. A 13. századból több püspöki dézsmaadományról tudunk, amely a bevételek megszorodására is utal. Utódaik voltaképpen csak elődjeik adományait erősítették meg, a tizedekre vigyáztak.

A dézsma birtokokra történő cseréjében tudatos stratégia nyomaira bukkanhattunk, amely a püspöki javak koncentrálására, jövedelemezőségének hatékonyságára mutat. Ugyan a főpásztorok lemondhattak a tizedről egy meghatározott összeg ellenében, de annak jog szerinti tulajdonosai világiak nem lehettek. Voltaképpen ezt a célt szolgálta a tized bérbeadásai is: a perifériáról származó, nehezen behajtható dézsmákat a püspökök előszeretettel adták bérbe helyi nemeseknek, nagybirtokosoknak, saját udvartartásuk tagjainak, familiárisaiknak. De egyháziak is éltek a lehetőséggel: Miklós *lector* csakúgy, mint az egri káptalan. A kifizetések után a püspök nyugtát állított ki, amely átírásában és igazolásában nagy szerep jutott a hiteleshelyi tevékenységet végző egri káptalannak is. A bérleti díjakat évente fizették, meghatározott időre szóló, mint láthattuk élethosszig, évekre vagy csak egy esztendőre. Határnapjuk pedig egy-egy jeles szent ünnepére esett.

A püspök által kinevezett tizedszedők világiak és egyháziak közül kerültek ki. Szakértelmüket uruk sem nélkülözhetette, gyakorta kérhette ki véleményüket. Főként az adott főpásztor familiárisai (rokonság vagy helybéli nemesség) vagy kanonokjai, vidéki plébánosai között találjuk meg őket. A tizedszedésről, adminisztrációjáról keveset tudunk, kirovásukra csűrökben kerülhetett sor, a szállítást pedig kocsival oldották meg, ugyanakkor a tizedek után befolyt összeg szállítása komoly logisztikai és biztonsági kockázattal járhatott.

A joghatósági viták során a legtöbbször még csak szóba sem kerülnek a vitatott terület tizedei (Máramaros, Sáros), pedig az egyik legfőbb konfliktusforrás alapvetően ez volt. Míg más forrásokból tudjuk, hogy Sárosban ez komoly feszültségeket keltett, addig Máramaros esetében erre csak következtetni lehet.

A bemutatott perek különösen azért érdemelnek figyelmet, mert rámutatnak arra, milyen széles társadalmi rétegeket érintettek anyagi szempontból a püspökség tizedei. Nemesek és városok is kerülhettek összetűzésbe az egri főpásztorral, de láthattuk, sárosi plébánosok, premonstrei szerzetesek is vállalták a konfliktust, még ha reménytelennek is tűnik utólag küzdelmük. Egyedül az egri káptalan tudta, igaz csak ideig-óráig érvényesíteni igazát. Az idő előre haladtával azonban – és erre Dörögdi Miklós püspöki utódjai a legjobb példáink, úgy tűnik, a kanonokok lehetőségei szűkültek és a pusztá tiltakozáson kívül másra nem futotta.

Habár statisztikailag mérhető adatokkal sohasem tud szolgálni a vizsgált korszakból az egyháztörténet-kutatás, az viszont tény, hogy a szóban forgó tizedjövedelmek, bármiből is állottak össze, bortól, gabonán át a bab- vagy borsófélélig, a főpásztori bevételek döntő részét alkották, amelyről az egri püspökök sem mondtak le.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

ANJOU-OKLT. (1990–): KRISTÓ GYULA ET AL. (szerk.): Anjou-kori Oklevéltár I–. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Budapest-Szeged.

- ÁKÍF (1999): Az államalapítás korának írott forrásai. KRISTÓ GYULA (szerk.). Szeged.
- ÁRPÁD-KORI OKLEVELEK A HEVES MEGYEI LEVÉLTÁRBAN (1997): KONDORNÉ LÁTKÓCZKI ERZSÉBET (szerk.). Eger.
- BAKÓCS-KÓDEX (1888): KANDRA KABOS (szerk.): Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6. évekről. Adatok az egri egyházmegye történelméhez 2. Eger.
- CD (1829–1844): Georgius, Fejér (ed.): Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae.
- DF: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár.
- EO (1997–2021): Erdélyi Okmánytár I–V. Szerk. JAKÓ ZSIGMOND, HEGYI GÉZA, KOVÁCS W. ANDRÁS. (szerk.). Budapest.
- ESTEI (1992): E. KOVÁCS PÉTER (szerk.): Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 4. Eger.
- Írott források (1116–1205) (2018): THOROCZKAY GÁBOR (szerk.). *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szeged.
- KK (2004): Képes Krónika. Ford. BOLLÓK JÁNOS. Szerk. SZOVÁK KORNÉL – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest.
- LIBER SANCTI JOHANNIS (2005): Kovács Béla (szerk.): *Liber Sancti Johannis Capituli Agriensis*. Az egri káptalan Szent János könyve. Eger.
- MVHH (1859–1860): Theiner, Augustinus (ed.): Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia. I–II. Romae.
- ODRH (2019): JÁNOS M. BAK (ed.): *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Logan. (https://digitalcommons.usu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=lib_mono) (Utolsó elérhetőség: 2023.12.13.)
- RPR (1874): POTTHAST, AUGUST (ed.): Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum Natum MCXCVIII ad annum MCCCIV. I–II. Berolini.
- RA (1923–1987): SZENTPÉTERY IMRE, BORSA IVÁN (szerk.). *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II*. Budapest.
- ZsO (1951–2022): Zsigmondkori Oklevéltár I–XV. MÁLYUSZ ELEMÉR, BORSA IVÁN, C. TÓTH NORBERT, NEUMANN TIBOR, LAKATOS BÁLINT (szerk.). Budapest.

Szakirodalom

- BARABÁS GÁBOR (2022): *A pápai delegált bíróság az Árpád-kori Magyarországon*. Püspökök – prépostok – pápai káplánok. Pécs.
- BERTÉNYI IVÁN (2000): *A tizennegyedik század története*. Budapest.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ (2013): A tárcaféi főesperesség megszerzése. In Blazovich László: *Demográfia, jog és történelem. Válogatott tanulmányok*. Szeged. 361–364.

BUNYITAY VINCZE (1883): *A váradi püspökség története 2. Káptalanok, monostorok.* Nagyvárad.

BUNYITAY VINCZE (1884): *A váradi püspökség története 3. Egyházak.* Nagyvárad.

CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I–V. Budapest.

CSUKOVITS ENIKŐ (2012): *Az Anjouk Magyarországon I. rész.* I. Károly és uralkodása (1301–1342). Budapest.

ENGEL PÁL (1996): *Magyarország világi archontológiája (1301–1457).* I–II. Budapest.

FARKAS CSABA (2020): Viszály Egerben. Márton püspök és az egri káptalan konfliktusa. In *Püspökök, káptalanok, tizedek.* Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései. I. Szerk. Thoroczkay Gábor. Pécs. 201–220.

FEDELES TAMÁS (2009): A püspökség és a székeskáptalan birtokai, gazdálkodása. In *A Pécsi Egyházmegye története. I. A középkor évszázadai (1009–1543).* Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs. 421–464.

FÜGEDI ERIK (1981): Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. In Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest. 114–237. (eredetileg: *Századok* 94. évf. 82–124., 505–554.)

F. ROMHÁNYI BEATRIX (2006): A középkori egyházi intézmények gazdálkodása. In Gyöngyössy Márton (szerk.): *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény.* Budapest. 199–225.

GALAMBOSI PÉTER (2020): Az egri püspökség kezdetei. *Egyháztörténeti Szemle* 21. évf. 2. sz. 3–20.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS (2012): A középkori szőlőművelés és borkereskedelem információtörténeti vizsgálatának lehetőségei. *Aetas* 27. évf. 155–175.

GYÖRFFY GYÖRGY (1987–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I–IV. Budapest.

GYÖRFFY GYÖRGY (1990): *A magyarság keleti elemei.* Budapest.

HEGYI GÉZA (2010): Tizedszedés a középkori erdélyi egyházmegye Meszesen-túli részein. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 45. évf. 285–297.

HEGYI GÉZA (2021): Az egyházi tized intézményrendszerének változásai a középkori erdélyi egyházmegyében. In Kádas István–Weisz Boglárka (szerk.): *Határon innen és túl. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest. 185–229.

HEGYI GÉZA (2023): Tizedkerületek a középkori erdélyi egyházmegyében. *Erdélyi Múzeum* 85. évf. 1. füzet. 1–12.

ILA BÁLINT (1940–1941): A dézsma adminisztrációja. *Levéltári Közlemények* 18–19. évf. 223–249.

JAKUBOVICH EMIL (1926): A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv* 22. évf. 220–223., 298–301., 357–363.

KARLINSZKY BALÁZS (2016): A veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevél keltezése. *Fons* 23. évf. 1. sz. 65–85.

- KEREZSY JENŐ (1910): Bakócz Tamás egri püspök udvartartása és egyházmegyéje. *Művelődéstörténeti értekezések* 39. Erzsébetváros, 1910.
- KISS GERGELY (2013): *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. Pécs.
- KOSZTA LÁSZLÓ (2018): Az egri püspökség alapítása. In Horváth István (szerk.): *Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből*. Az Egri Hittudományi Főiskolán 2015. május 7-én és 2016. május 5-én megrendezett konferenciák előadásai. Eger. 9–13.
- KOVÁCS BÉLA (1987): *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. Eger.
- KOVÁCS VIKTÓRIA (2017): Lelesz patrónusai. *Történelmi Szemle* 59. évf. 1. sz. 103–127.
- KRISTÓ GYULA (1988): *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest.
- KRISTÓF ILONA (2019): Bortizedbélők a késő középkori egri számadáskönyvekben. *Az Eszterházy Károly Egyetem tudományos közleményei. Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae* 46. évf. 221–236.
- LADOS TAMÁS (2020): Kik voltak az első tizedszedők Magyarországon? In Thoroczkay Gábor (szerk.): *Püspökök, káptalanok, tizedek*. Pécs. 180–200.
- MALÉTH ÁGNES (2020): *A Magyar Királyság és a Szentzsák kapcsolata I. Károly korában (1301–1342)*. Pécs.
- MÁLYUSZ ELEMÉR (2017): *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest.
- NOVÁKY JÓZSEF (1902): Memoria dignitatum et canonicorum cathedralis ecclesie Agriensis. In Leskó József (szerk.): *Adatok az egri egyházmegye történelméből*. IV. Eger. 57–265.
- NOVÁKI GYULA – SÁRKÖZY SEBESTYÉN – FELD ISTVÁN (2009): Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest-Miskolc.
- NÓGRÁDY ÁRPÁD (2022): *Sáros vármegye*. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Új sorozat. Budapest.
- RÁCZ GYÖRGY (2000): A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátusi joga a 13–14. században. *Századok* 134. évf. 1. sz. 147–210.
- RÁCZ GYÖRGY (2020): Az egyházi elit változásai. In Csukovits Enikő (szerk.): *Az Anjou-kor hatalmi elitje*. Budapest. 133–162.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1987): Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. században. *Századok* 121. évf. 4. sz. 547–583.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (2009): Bortizedfizetés sáternál. In Bessenyei József – Draskóczy István (szerk.): *Pénztörténet – gazdaságtörténet*. Tanulmányok Búza János 70. születésnapjára. Miskolc. 313–321.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (2011): Bortizedfizetés sáternál: szőlő utáni adózás a középkori Magyarországon. *História* 33. évf. 1-2. sz. 30–33.
- SROKA, STANISLAW (2007): A löcsei rotulus 1332-ből. *Aetas* 22. évf. 3. sz. 148–164.
- SUGÁR ISTVÁN (1984): *Az egri püspökök története*. Eger.

SZENDE LÁSZLÓ (2003): Telegdi Csanád. In Beke Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Budapest. 161–171.

SZENTIRMAI SÁNDOR (2021a): Aplébániák joghatóságának kezdete Magyarországon. In Thoroczkay Gábor (szerk.): *A középkori magyar egyház*. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok. Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései. II. Pécs. 11–18.

SZENTIRMAI SÁNDOR (2021b): A főesperesek jogállása Magyarországon a középkor folyamán. In Thoroczkay Gábor (szerk.): *A középkori magyar egyház*. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok. Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései. II. Pécs. 68–122.

THOROCZKAY GÁBOR (2020): Prépostság a nyugati határszélen: a vasvári káptalan története a kezdetektől a 14. század közepéig. *Fons* 27. évf. 2. sz. 157–171.

THOROCZKAY GÁBOR (2021): Megjegyzések az egri és bihari (váradi) püspökségek esetleges korai kapcsolatáról. *Belvedere Meridionale* 33. évf. 1. sz. 13–18.

C. TÓTH NORBERT – LAKATOS BÁLINT – MIKÓ GÁBOR (2014): *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425)*. Budapest.

C. TÓTH NORBERT (2015): *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. II. rész. A sasadi tizedper 1452–1465 közötti „krónikája”*. Budapest.

ZSOLDOS ATTILA (2011): *Magyarország világi archontológiája (1000–1301)*. Budapest.

ZSOLDOS ATTILA (2017): *A Druget-tartomány története 1315–1342*. Budapest.

HUNYADI SÁNDOR

hunyadi.sanyi93@gmail.com

doktorjelölt (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola)

Lodomér esztergomi érsek politikai pályájának egyes vonatkozásai.

A királyi hatalom és a főpapi igények kérdése az 1290. évi törvények tükrében

Aspects of the political career of Archbishop Lodomér of Esztergom

The question of royal power and ecclesiastical demands in the light of the 1290 laws.

ABSTRACT

In the Hungarian historiography, the end of the reign of King Ladislaus IV and the rule of King Andrew III is generally associated with strong ecclesiastical intervention, with a particular emphasis on Archbishop Lodomér of Esztergom and Archbishop John of Kalocsa. In my writing, I examine two questions in connection with the political career of Archbishop Lodomér of Esztergom. Firstly, based on the interpretation of Tamás Pálosfalvi regarding the understanding of the estate, I explore the extent to which the former statements made by József Gerics, especially in connection with the laws of 1290, remain relevant. Secondly, I examine whether it was in the interest of the churchmen during that period to limit royal power and, if so, why.

KEYWORDS

Medieval Church History, Archbishop of Esztergom, 13th century, Decretum of 1290

DOI 10.14232/belv.2024.2.3

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.2.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Hunyadi Sándor (2024): Lodomér esztergomi érsek politikai pályájának egyes vonatkozásai. A királyi hatalom és a főpapi igények kérdése az 1290. évi törvények tükrében. *Belvedere Meridionale* vol. 36. no. 2. pp 5–26.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Történetírásunkban IV. László uralkodásának végén és III. András uralkodása során általában erős főpapi fellépéssel szokás számolni. E vonatkozásban különösen hangsúlyos Lodomér esztergomi és János kalocsai érsek pályája.¹ Emiatt az esztergomi érsek mind egyházi, mind politikai szerepvállalása jól ismert a hazai kutatásban, így dolgozatom témaválasztása némiképp magyarázatra szorulhat. Lodomér esztergomi érsek kormányzatban vállalt szerepéről alkotott képünkre nagy hatással volt mind Gerics József,² mind Szűcs Jenő munkássága. Mindkét szerző monográfiája megkerülhetetlen mű a III. András korával foglalkozó medievisztika számára. Ugyanakkor az előbbi szakember könyvének megjelenése óta eltelt közel 40 év alatt a hazai kutatás számos megfigyeléssel járult hozzá a korai rendiségről alkotott képünk formálásához,³ mégis – témánk szempontjából – a legjelentősebb Pálosfalvi Tamás 15. századi rendiséget vizsgáló tanulmánya. Az általa felvetett rendiség értelmezés szerint ugyanis a rendek intenzívebb politikai fellépése nem oka, hanem minden esetben következménye a királyi hatalom válságának.⁴ Pálosfalvi észrevétele a 13. század végi történelmünk szempontjából sem elhanyagolható, hiszen történetírásunk eddig Gerics nyomán a királyi hatalom valamilyen szintű korlátozásával – vagy legalábbis annak szándékával – számolt III. András uralkodása alatt.⁵ Mindez azonban ellentmondani látszik annak, hogy a rendek aktívabb fellépése éppen a korlátozásra váró hatalom hiányából fakad, ráadásul az egyháziak

¹ Lodomér életrajzára lásd BEKE 2003.; János kalocsai érsek pályájára lásd UDVARDY 1991. 162–175.; Homonnai 2003. Politikatörténeti szerepükre lásd PAULER 1899. II. 401.; SZÜCS 2002. 441.

² GERICS 1987.

³ A korai rendiség hazai kutatástörténetének áttekintésére lásd THOROCZKAY 2020. 52–58. A korai rendiséggel mint elnevezéssel szemben bizonyosfajta távolságot tartanak: MOLNÁR 1999., C. TÓTH 2020., ZSOLDOS 2013. Gerics néhány állításával szemben fontos észrevételeket fogalmazott meg HOMONNAI 2003.

⁴ PÁLOSEALVI 2020. 135–182., különösen 166–181.

⁵ Megjegyzendő, hogy Gerics művében az 1290. évi törvények kapcsán nem írja le a királyi hatalom korlátozását, hanem a király és az uralkodó osztály együttműködéséről beszél. GERICS 1987. 283.

a területi hatalmuk kiépítésében jóval előrébb tartó oligarchákkal szemben csak az uralkodóra és tetteik nyomán a társadalmi rend helyreállítására számíthattak. Mindez két fontos kérdést vet fel: az első, hogy Pálosfalvi felvetése nyomán mennyiben aktualisak Gerics József egykori, az 1290. évi törvényekre vonatkozó meglátásai. Ennek kapcsán pedig azt is érdemes megvizsgálni, hogy ha az egyháziak ki voltak szolgáltatva a királyi hatalomnak akkor érdekében állhatott-e az egyháziaknak a királyi hatalom korlátozása, és ha igen miért? A válaszhoz Lodomér politikai pályafutásának rövid áttekintése mellett célszerű részletesebben is megvizsgálni az esztergomi érsek politikai szerepvállalását a III. András uralkodását megelőző években, valamint tüzetesebben szemügyre venni az 1290. évi törvények egyes cikkelyeit.

Lodomér már esztergomi érseksége előtt nagy tekintélynek örvendett. Az egyházi értelmiségi elit jogi képzettségű csoportjához tartozott,⁶ részt vett 1277-ben a IV. Lászlót nagykorúsító rákosi országos gyűlésen, majd ott volt a király oldalán Bécsben, amikor megújították a IV. László és Habsburg Rudolf közötti szövetséget.⁷ Az akkor még váradi püspök Lodomér tekintélyét mutatja, hogy 1278-ban őrá bízta a IV. László és Gutkeled nembeli István közötti béke betartatását.⁸ Érsekségét nem az esztergomi káptalan választásának, hanem III. Miklós pápának köszönhette. Az esztergomi kanonokok ugyanis Türje nembeli Fülöp halála óta nem tudtak megegyezni egy jelöltben. III. Miklós maga elé idézte az esztergomi érsekségre igényt tartó Kán nembeli Miklós erdélyi prépostot, valamint Kőszegi Péter veszprémi püspököt, majd 1278. június 1-jén mindkét jelöltet visszautasította, és – hogy megelőzze az esztergomi káptalan esetleges újabb választási vitáját – az esztergomi szék betöltését magának tartotta fenn (azaz rezerválta).⁹

Fülöp fermói püspök-legátus hazánkba érkezését követően 1279 végére kettős hatalmi központ alakult ki, ahol IV. László és kunjai álltak szemben a legátus formálódó esztergomi és budai székhelyével. A fejlemények Lodomért a legátus oldalára állították Lászlóval szemben, de a fermói püspök távozását követően a hazai egyháziak újból a királyi hatalomra voltak utalva. Lodomér egyrészt felajánlotta a magyar egyház segítségét, mint politikai erőt az oligarchákkal szemben, másrészt közreműködött a magyar király kegyúri jogának megerősítésében. Az esztergomi érsek egyre növekvő politikai szerepét egy 1283. augusztus 28-i királyi oklevél is alátámasztja, eszerint az esztergomi érsek „ügyünket és az egész ország üdvét nemcsak lelkiekben, hanem világi dolgokban is tanácsaival előmozdítja, az ország szükséges reformációjában gondosan, bölcsen és tántoríthatatlanul működött közre.”¹⁰

Az 1280-as évek közepére a IV. László és Lodomér közötti jó kapcsolat elhidegült. A pontos okok ismeretlenek, az események mögött Szűcs Jenő a Kőszegiektől elszenvedett újabb (1284-ben már a negyedik) vereséget látta,¹¹ illetve azt, hogy amikor az uralkodó és a Kőszegiektől ellentámadása követke, így a király jobbnak látta a Tiszántúlra húzódní, és békét kötött alattvalóival. RUDOLF 2023. 407–408., valamint 28. jegyz.; ÁTK 254–255.

⁶ Bolognai tanulmányainak lehetséges időpontjára: KÖRMENDI 2016. 89–94. Jogi műveltségére: SZOVÁK 1991.

⁷ SZÜCS 2002. 406–407.

⁸ PAULER 1899. II. 354. Az eseményekre lásd még ZSOLDOS 2019. 29–44.

⁹ A Türje nembeli Fülöp esztergomi érsek halálát követő évek eseményeire lásd HUNYADI 2022. Az ügy részleteire lásd uo. 12–13.; BARABÁS 2022.b 204.; KÁDÁR 2021. 21–23.

¹⁰ MES II. 146. Az idézet helye: SZÜCS 2002. 432. Fülöp fermói püspök-legátus tevékenységére: KOVÁCS 2019. A politikatörténeti háttérre: SZÜCS 2002. 419–432.; ZSOLDOS 2016. 139–166.

¹¹ IV. László 1284. január 9-től február 16-ig Borostyánkő várát ostromolta, sikertelenül. Ezt a Kőszegiektől ellentámadása követte, így a király jobbnak látta a Tiszántúlra húzódní, és békét kötött alattvalóival. RUDOLF 2023. 407–408., valamint 28. jegyz.; ÁTK 254–255.

puszta szócséplésnek hatottak. Ezért IV. László megkezdte a saját hatalmi bázisának a kiépítését és a nyögérek megszervezését a kun szállásterületek körül 1284–1285 folyamán. Lodomér érsek tett egy kísérletet, hogy kompromisszummal megmentse a helyzetet és rábírta IV. Lászlót, hogy 1286. június végén, július elején Rákoson a főpapok, bárók és nemesek részvételével országos gyűlést tartson, amelynek a fő célja a király és a Kőszegiek közötti békéltetés volt.¹² Véleményem szerint a Kőszegiektől elszenvedett vereség valóban hozzájárulhatott IV. László és Lodomér eltávolodásához, de nem azért, mert az egyház nem tudta fegyveresekkel támogatni László hadjáratát. Sokkal inkább lehetett szerepe annak a szakításban, hogy Lodomér érsek valószínűleg már jóval az 1286. évi országos gyűlést megelőzően, 1284 első felében is megpróbálhattott közvetíteni a Kőszegiek és IV. László között, minden bizonnyal a király akarata ellenére, ahogy azt is tudjuk, hogy a későbbiekben az esztergomi érsek ellenezte a király nyögérkíséretének a megszervezését. Talán (részben) utóbbi lehet Szent István verses históriájának hátterében is. A mű – amely Mezey László szerint Lodomér utasítására született – szerzője ugyanis élesen szembe állítja Attilát és Szent Istvánt, mint pogány és keresztény uralkodót, külön kiemelve, hogy a magyarokat Attila zsarnok igájától Szent István mentette meg.¹³ A hun királlyal való közösség elutasítása egyértelmű üzenet volt, amely nyíltan kijelöli a magyar egyháziak álláspontját László politikájával szemben.

1286 június végén, július elején országos gyűlés megtartására került sor Rákoson. Az oklevelek tanúsága szerint a gyűlésen a király elnökölt a főpapok, a bárók és a nemesek jelenlétében, ugyanakkor – mivel az oklevelek Lodomér érseket személy szerint is kiemelték – feltételezhetjük, hogy szerepe volt annak létrejöttében. A *congregatio* célja a társadalmi rend helyreállítása volt, ezt mutatja egyrészt a korábbi birtokadományok felülvizsgálata, másrészt az, hogy László új pecsétet készíttetett a királyság állapotának javítására és megújítására, meghozza a főpapok és a bárók (azaz a királyi tanács) tanácsára.¹⁴ A rendezés irányába mutat az is, hogy a király nemcsak kibékült a Kőszegiekkel, hanem a korábbi károkozások és jogtalan ügyek felett is szemet hunyt.¹⁵

A két fél közötti béke azonban nem tartott sokáig. IV. László még 1286 november-decemberében hadjáratot indított a Kőszegiek ellen és ostrommal bevette Kőszeg várát.¹⁶ A szakítás pontos oka ugyan ismeretlen, ugyanakkor az nem tekinthető pusztán csak a két fél közötti konfliktusnak: 1287 március első felében a Kőszegiek és Borsa nembeli Roland serege legyőzte a királyt a Zsitva folyó melletti csatában, de ekkorra már az egyháziak is elpártoltak az uralkodótól. 1286 végén ugyanis László megfosztotta feleségét, Izabella királynét birtokaitól és jövedelmeitől és a nyúl-szigeti domonkos apácakolostorba záratta. Mindez kiválthatta az egyháziak ellenlépését is, az esztergomi érsek a Szentszékhez fordult és 1287. március 12-én kelt levelében IV. Honorius pápa már felszólította az uralkodót, hogy bocsássa szabadon Izabellát, egyben felhatalmazást adott Lodomérnak, hogy ellenkező esetben közösítse ki a királyt.¹⁷ Ugyan a leve-

¹² Szűcs 2002. 436–437.

¹³ MEZEY 1948. 41–51.; DOBSZAY 2003. 401–402.; Dér 2004.; Halmágyi 2009. 17–18.

¹⁴ „*noui sigilli nostris Regalis, quod de prelatorum et Baronum nostrorum consilio, pro melioracione et reformatione status Regni nostri fecimus innovari*” – HO VI. 318–320.

¹⁵ RA 3411. sz.; ÁTK 357.; S. Kiss 1971. 40–42.

¹⁶ A szakirodalomban korábban felmerült, hogy IV. László nem Kőszeget, hanem Szentvid várát ostromolta, azonban Rudolf Veronika kimutatta, hogy az érvelés alapját képező oklevél nem 1286-ban, hanem 1277-ben kelt. – Rudolf 2023. 410. 38. jegyz.

¹⁷ ÁÚO IV. 300.

lek ekkor még nem kerültek elküldésre a pápa halála miatt, de a helyzet súlyosságát jól mutatja, hogy még a *sedis vacantia* alatt 1287 augusztusában kapott egy hasonló rendelkezésű levelet a bíborosi kollégiumtól,¹⁸ majd a következő évben IV. Miklós pápától.¹⁹

Az esztergomi érsek nem habozott, még a bíborosok levelének kiállítása előtt, 1287 júliusában kiszabadította fogságából Izabella királynét, aki később Esztergomban az érsek oltalma alá helyezte magát. A Szentszéktől kapott felhatalmazás birtokában Lodomér Budára országos gyűlést hívott össze, amely november végén ült össze. Az országos gyűlésre Lodomér Monoszló nembeli Péter erdélyi püspöknek írt levelében a Budán összejött minden főpap, báró és nemes *universitas*aként hivatkozott.²⁰ Gerics József értelmezésében az *universitas* itt nemcsak „színre lépett”, hanem határozatot is hozott, méghozzá a Kézainál megjelenő teoretikus-történeti vértézzel.²¹ Véleményem szerint azonban Gericsnél óvatosabban kell bánnunk az *universitas* színre lépésének értelmezésével. Lodomér levelében az *universitas* fogalom megjelenésében nem arról volt szó, hogy a főpapok, a bárók és a nemesek mint az *universitas* alkotóelemei elkezdtek érvényesíteni igényelt jogaikat, hanem arról, hogy az esztergomi érsek nagyon is tisztában volt a budai gyűlés kényes helyzetével. A gyűlés összehívására, a bíborosi kollégiumtól kapott levél felolvasására, a királyi tanács helyett minden Budára összegyűlt főpap, báró és nemes *universitas*ának hangsúlyozására azért lehetett szükség, mert az esztergomi érsek tisztában volt vele, hogy az uralkodóval szemben lépnek fel és igyekezett minél jobban alátámasztani ennek a fellépésnek a jogosságát egy testületi mivolt, mintegy a jogszerűség letéteményének hangsúlyozásával. Úgy is mondhatnánk, hogy a megtépzott tekintélyű IV. László (jogos) királyi hatalmával csak azon *universitas* határozata érhet fel, amely a magyar társadalom meghatározó részei mellett még a bíborosi kollégium felhatalmazását is képes felmutatni. Ennek jegyében rendelkeztek a királyné birtokainak és jövedelmeinek visszaadásáról, akár a királyi akarattal szemben is. Szintén ekkor határozhattak a királyi fogságba ejtéséről, amelyet Lodomér IV. Miklós pápának írt levelében így fogalmazott meg: „Magát a királyt ugyanezen időben, nehogy egész országának kegyetlen végveszedelmét szerezze azáltal, hogy a tatárokat, kikhez mindig is húzott és ma is hozzájuk szít, kárhozatos igyekezetével behozza, e gyalázatos szándék végrehajtásában az egész ország tanácsából való bárók testében megakadályozták.”²² Mindezek tükrében – legalábbis a levelek retorikai szintjén – a megtépzott tekintélyű, az ország békéjét meg nem tartó, az országtanácsot átalakító és saját feleségét a nyulak szigeti domonkos kolostorba zárató László elfogása még mindig gyalázatos tettnek számít. Az uralkodót azonban két bárója még 1288. február 5. előtt kiszabadította, akikkel viszont néhány nappal később végeztek a királyi udvarban.²³

Az esztergomi érsek és az uralkodó közötti megbékélésre nem sokkal később került sor,²⁴ 1288. március 21-én ugyanis IV. László már az esztergomi káptalan vámszedési jogairól adott ki oklevelet,²⁵ egy hónappal később pedig részletes vámszabályzatot adott az esztergomi káptalan

¹⁸ UGDS I. 154–155.

¹⁹ THEINER I. 357–359.; Az események kronológiájára lásd ÁTK 257–259.

²⁰ „*universitati praelatorum omnium et baronum necnon et nobilium Bude convenientium*” – UGDS I. 157.

²¹ GERICS 1987. 260.

²² A levél latin kiadása: KARÁCSONYI 1910. 2–8. Az idézett magyar fordítás helye: ÁAL 203. Lodomér IV. Lászlóval szembeni tatárokhöz húzó vádjának elemzésére lásd Szócs 2010. 28–32.

²³ ÁAL 203. Az események datálására ÁTK 260.

²⁴ KARÁCSONYI 1910. 4–5., ÁAL 204., ÁTK 260.

²⁵ MES II. 228–231. IV. László rendelkezésére lásd Weisz 2013. 140.

részére.²⁶ Azonban ekkor sem tartott sokáig a két fél közötti jó viszony. A király nővérét, Erzsébet hercegnőt a nyúl-szigeti domonkos apácák kolostorából erőszakkal kihozva a cseh Falkensteini Zavišhoz adta feleségül, amit Lodomér érsek a május 8-án a pápának írt levelében mélységesen elítélt.²⁷ Az említett levélből az is kiderül, hogy IV. László fogságból való szabadulását követően 1288. március 21. előtt Esztergomba ment,²⁸ ahol az érsek által szerzett cikkelyekre esküdött meg. Eszerint a király nem keresi a tatárokkal a kapcsolatot, továbbá nem nevez ki tatárt, szerecsent, nyögért, zsidót, kunt vagy bárkit, aki nem keresztény országos méltóságba, várispánságba vagy bárminemű tisztségbe.²⁹ Arra is ígéretet tett, hogy a pogány szokásokat elveti és „a katolikus viselkedés becsületes formájára tér vissza”, valamint, hogy elhatárolódik a Lodomér által „gyalázatos katolikusoknak” nevezett csoporttól, akiket Makkai László szerint Aba nembeli Makjással, Mojs erdélyi vajdával és Ubul fia Mihállyal azonosíthatunk.³⁰ Így tehát az 1286 második felében bekövetkezett eseményekért a király mellett az akkor kormányzatba került híveit tette felelőssé az esztergomi érsek.³¹ A fentiek mellett a király ígéretet tett, hogy feleségét, Izabella királynét visszafogadja, és királynői jogát neki teljesen és csorbítás nélkül visszaszolgáltatja, továbbá, hogy az ország egyházainak szabadságát és kiváltságait helyreállítja és megőrzi.³²

IV. László folyamatos esküszegései, az érsekkel való nyílt szembefordulása kiváltotta a magyar bárók és az egyház uralkodóval szembeni egységét. Pauler Gyula szerint Lodomér esztergomi, János kalocsai érsek és Kőszegi Iván lettek az ország valódi urai. Szűcs Jenő mindezt azzal egészítette ki, hogy a Kőszegiek–Borsák–Abák korábban nem tapasztalt konszenzussal osztották föl egymás között az országos tisztségeket, és így magát az országot is, s e mögött a születőfélben lévő „tartományi koalíció” mögött állt a főpapi kar.³³ A fentiek napjainkban az archontológiai kutatások nyomán annyival tudjuk pontosítani, hogy Szűcs nézetével ellentétben Kőszegi Iván már korábban 1287 júniusától nádor volt. Így – figyelembe véve Aba nembeli Amadé nádori kinevezését – az uralkodóval szembeforduló főurak és a magyar főpapok kormányzati átalakítását 1288 augusztus elejére tehetjük, ugyanis Amadé mellett ekkor bukkan fel újra az okleveles anyagban erdélyi vajdaként Borsa nembeli Roland, 1288 szeptemberében tűnik fel országbíróként Péc nembeli Gergely, és bár archontológiai adatokkal nem igazolható, nem zárható ki, hogy a nádori méltóságból távozó Kőszegi Iván ekkor kapta meg a szlavóniai bánságot.³⁴ A bárói kar összetétele nem maradt változatlan, 1289 májusában Amadé már országbíróként tűnik fel, nádori tisztségéből való leváltása talán nem független Habsburg Albert osztrák herceg 1289. április 24. után a Kőszegiek ellen indított támadásától.³⁵

Az viszont, hogy Amadét követően ki volt a nádor, több kérdést is felvet. A kutatás Pauler nyomán sokáig két nádorral számolt, Bástély nembeli Rénolddal és Kőszegi

²⁶ 1288. ápr. 18. – MES II. 236–238.; Az esztergomi vám történetére és az 1288. évi vámszabályzatra lásd Weisz 2013. 137–153.

²⁷ Zaviš és Erzsébet közötti házasságkötésre 1288. május 4. körül került sor – RUDOLF 2023. 732. Az események leírására uo. 425–426.

²⁸ A király itineráriuma szerint 1288. március 6-án még a Szepességben tartózkodott – KÁDÁR 2016. 51.

²⁹ A felsoroltak közül a szerecsenek és a zsidók elsősorban pénzkölcsönzők és adóberlők voltak.

³⁰ ÁAL. 351. 510. jegyzet. Tisztségviselésüket vö. ZSOLDOS 2011. 326., 332., 338.,

³¹ Az 1286. évi június-júliusi országos gyűlést követő kormányzatra lásd még SZÜCS 2002. 437.

³² KARÁCSONYI 1910. 4–5., ÁAL 204.

³³ PAULER 1899. II. 401.; SZÜCS 2002. 441.

³⁴ ZSOLDOS 2011. 23., 35., 40., 48.

³⁵ RUDOLF 2023. 732.; ÁTK 261.

Miklóssal.³⁶ Ugyanakkor Zsoldos Attila rámutatott, hogy a Rénold nádorságát 1289. szeptemberében is megőrző oklevelek hamisak, így ő elutasította az 1289. évi kettős nádorságot és amellett érvelt, hogy 1289. augusztus 21-én még Rénold, de szeptember 8-án már Miklós volt a nádor.³⁷ Ez utóbbi érvelést Szócs Tibor vonta revízió alá a nádori intézmény korai történetének vizsgálata kapcsán. Szócs rávilágít, hogy a Kőszegiekkel szembehelyezkedő IV. Lászlónak, – aki tétlenül nézte, hogy Habsburg Albert elfoglalja a Kőszegiek területét – semmilyen érdeke nem fűződött ahhoz, hogy Kőszegi Miklóst nevezze ki nádornak. Arra is rámutatott, hogy a Kőszegiek korábbi nádori kinevezései mindig akkor történtek, amikor a Kőszegiek politikai befolyása aránytalanul megnőtt. Mivel László a fővényi országos gyűlést követően sem segített a Kőszegieknek Habsburg Albert ellenében, ezért Szócs úgy véli, hogy 1289 szeptemberében valóban nem volt kettős nádorság, ugyanis a törvényes nádor Bászty nembeli Rénold lehetett. Ellenben Kőszegi Miklós nádorságát egy IV. László királyi akaratától független titulushoz tekintette. Azt a kérdést, hogy nádorsága a László ellen fellépő országbárók és a felső klérus „ellen-nádora” volt, vagy csak egyszerűen önhatalmúlag viselte, azt korábbi nádorságaira visszautalva, tisztázhatatlannak tartotta.³⁸ Legújabbán Kádár Tamás foglalkozott a kérdéssel, aki amellett foglalt állást, hogy Kőszegi Miklóst nem tekinthetjük törvényes (azaz IV. László által kinevezett nádornak), azonban lehetett a hol nyíltan, hol csak titokban elismert András herceg, a későbbi III. András nádora is.³⁹

A későbbi események tükrében akár el is fogadhatnánk Kádár érvelését, hiszen Lodomer 1290 elején a Kőszegiekkel egyetértésben vette fel a kapcsolatot Velencei Andrással. Csakhogy Habsburg Albert tavaszi támadását követően sem a Kőszegieknek, sem a főpapoknak nem állhatott érdekében, hogy egyszerre helyezkedjenek szembe az osztrák herceggel és a magyar királlyal. Ha figyelembe vesszük, hogy IV. László a fővényi országos gyűlést (1289. június 23–26. körül) követően itineráriuma szerint nem járt az ország nyugati részén, akkor ez lehetne az a pont, amikor az egyháziak és a bárók nyomására a magyar királynak nádorra kellene kineveznie Kőszegi Miklóst, erre azonban nem került sor, mivel Bászty nembeli Rénoldot nádorként említik egy 1289. augusztus 21-én kelt oklevélben. Mivel az országos gyűlésen a király kibékült feleségével és Lodomer esztergomi érsekkel, ezért azt is elvethetjük, hogy Kőszegi Miklós nádori címe mögött egy országos erejű, a főpapok által is támogatott ellenzék állt volna. Ráadásul János kalocsai érsek közbenjárásával ekkor került sor az esztergomi érsektől még László által elvett szepesi vámok visszaadására.⁴⁰ Ugyanakkor feltűnő, hogy más országos gyűlésekhez képest a királyi tanács szerepe nincs kiemelve, pedig azon jelen voltak a főpapok, a bárók és a nemesek is. Mindez azt is mutathatja, hogy IV. László nem volt kibékülve kormányzatának egy részével. A fentieket figyelembe véve két esetet tartok elképzelhetőnek. A legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a fővényi országos gyűlést követően Bászty nembeli Rénold lett a nádor, viszont IV. László itineráriumát figyelembe véve Kőszegi Miklós valóban királyi akarat nélkül, önhatalmúlag használhatta a nádori címet 1289 szeptemberében. A másik

³⁶ PAULER 1899. II. 406.

³⁷ ZSOLDOS 2010. 306–307.

³⁸ SZÓCS 2014. 92–93.

³⁹ KÁDÁR 2022. 186–188.

⁴⁰ MES II. 251. A vám történetére lásd WEISZ 2013. 370.

– források hiányában csak hipotetikus, de az archontológiai sorokban meglévő hiátusok miatt lehetséges – esetben elképzelhetőnek tartom, hogy Kőszegi Miklós nádori kinevezésére a főenyi országgyűlésen, a főpapok és a bárók nyomására került sor. Miután azonban IV. László az országos gyűlést követően az ország keleti részére vonult, figyelmen kívül hagyhatta a számára ellenséges Kőszegi Miklós nádorságára vonatkozó ígéretét – ami azt is megmagyarázná, hogy a királyi tanács miért nem jelenik meg az országos gyűlést említő oklevelekben – és később Bástély nembeli Rénoldot ismerte el nádorának. Az uralkodó és a Kőszegiek közötti elhidegült kapcsolat és a Kőszegiek lekötöttsége Habsburg Alberttel szemben azt is megmagyarázná, hogy miért nem maradt mindennek nyoma a királyi oklevelekben. Fontos azonban megjegyezni, hogy Kőszegi Miklós 1289 szeptemberében ebben az olvasatban is törvénytelenül használja a nádori címet, hiszen figyelmen kívül hagyta korábbi – Rénold javára történő – leváltását.

A főenyi országos gyűlést követően sem tarthatott sokáig az újabb békés időszak IV. Lászlóval. A nyáron a küszöbön álló aratási munkálatok miatt Habsburg Albert hazaengedte seregét, de ősszel ismét folytatódott az elsősorban a Kőszegiek tartománya ellen vezetett hadjárat, szeptember 29-én az osztrák herceg serege már Kőszeg várát ostromolta, amelyet november 1-jén sikeresen be is vettek a csapatai. Mivel a Kőszegiek veszteségei a királyi hatalmat erősítették, IV. László tétlenül nézte az eseményeket. Így azonban Lodomér esztergomi érsek és a magyar világi elit ismételten szembekerült Lászlóval, hiszen Albert foglalásai nem csak a Kőszegiek tartományának gyengülését, de a Magyar Királyság megcsönkítését is jelentették. 1289 szeptember végén Lodomér még felszólította IV. Lászlót a közbelépésre, de arra továbbra sem került sor.⁴¹

Bár az esztergomi érsek pápának írt levele beavatkozásra sarkallta IV. Miklóst, aki egy legátus küldése mellett döntött, Benvenuto gubbói püspök személyében,⁴² Lodomér nem várta meg a pápai beavatkozást, hanem a Kőszegiekkel együttműködve felvette a kapcsolatot Velencei Andrással. András ezen felbuzdulva ismét Magyarország felé vette az irányt, akit Kőszegi Iván és Benedek veszprémi püspök fogadott Zárában, hogy bevezessék az országba, ám később elálltak a tervtől. Ennek lett a következménye, hogy a Fehérvárra tartó András elfogadta Hahót nembeli Arnold meghívását, aki Strigó várában elfogatta a későbbi uralkodót, és miután a Velencei Köztársaság nem volt hajlandó fizetni András szabadságáért, átadta őt, mint László ellenségét Habsburg Albertnek.⁴³ Sajnos megfelelő források híján sosem kaphatunk minden kétséget kizáró választ arra, hogy mi állhatott Lodomérék visszakozásának a hátterében. A korábbi évek számos békéltető országos gyűlése után nem tartom elképzelhetetlennek, hogy András mögött nem állt elég széles támogatás, és így nem akarta feleslegesen belháborúba sodorni az országot Lodomér.⁴⁴ Ha viszont így volt, akkor Lodomérék ezt követően András támogatottságának növelésével foglalkozhattak, tekintettel a László halálát követő gyors és viszonylag zökkenőmentes hatalomátvételre.

A IV. Lászlóval való sorozatos konfliktusokat végül a király szeretett kunjai zárták le, amikor a Bihar megyei Körösszeg váránál táborozó IV. Lászlót a kun Árboc, Törtel és Kemence

⁴¹ ÁTK 262.; RUDOLF 2023. 438–440.

⁴² KISS 2018. 1356–1357.; BARABÁS 2022.a 706–707.

⁴³ RUDOLF 2023. 440–441.

⁴⁴ Mindezek kapcsán az a kérdés is felmerül, hogy Kőszegi Iván ezúttal komolyan gondolta-e András herceg meghívását, vagy csak az uralkodóval szemben akarta kijátszani egyfajta ütőkártyaként.

álmban meggyilkolta.⁴⁵ Már Szűcs Jenő megjegyezte: nem alaptalan a gyanú, hogy Borsa nembeli Kopasz részes volt a gyilkosságban, ugyanakkor egyes krónikaváltozatok szerint a kunok közössége határozta el a merényletet több tanácskozást követően.⁴⁶ Bárhogy is történt, azt biztosra vehetjük, hogy a merénylők mögött álló csoportnak nem állt szándékában hosszasan titokban tartani a cselekedetét, hiszen július 29-én III. Andrást már királlyá koronázták Fehérváron.⁴⁷ Mindenesetre annyi bizonyos, hogy Lodomér nem habozott cselekedni. Két esztergomi vilhelmita szerzetest küldött Bécsbe, hogy keressék fel Andrást és hívják meg őt a magyar trónra. Andrást áruhába bűjtatva szöktették meg, biztonsági okokból a Dunán hajóztak, és egy pozsonyi megállót követően – ahol többen behódoltak Andrásnak – Budára mentek. Ezt követően került sor július 29-én a koronázásra, ahol a magyar főpapok és a bárók csak azt követően tettek hűségesküt Andrásnak, hogy az kiadta a koronázási hitlevelét, és letette az esküt, mindez a rendiség megerősödését is alátámaszthatja. III. Andrásnak koronázási hitlevelében öt általános, más koronázási ordóban is megjelenő ígért mellett, két aktuális, a helyi viszonyokhoz igazodó ígért is található: egyfelől meg kellett ígérnie a korona jogainak gyarapítását, másfelől pedig a németek által elidegenített birtokok visszaszerzését.⁴⁸ Előbbi megvalósulását joggal láthatjuk az 1290. évi törvényekben.

III. András koronázási hitlevelét és az 1290. évi törvényeket szokás a rendiség megerősödéseként is értelmezni. Gerics szerint III. András uralkodásának már az első hónapjai meglepően nagy átalakulást hoztak. Álláspontja szerint a püspöki kar mindent elkövetett, hogy a tartományúri hatalom megszerzésére törő oligarchia ellenében megőrizze az állam központi intézményeit és működésüket.⁴⁹ Véleményem szerint azonban Gerics elemzésének a kiindulási pontja politikatörténeti szempontból részben problémás. Ahogy azt korábban végigkövettük, a magyar főpapok a Kőszegiekkel, Aba nembeli Amadéval és Borsákkal együttműködve igyekeztek irányítani az országot, részben IV. László ellenében. A fenti „szövetség” nem fenyegetett az ország részállamokra hullásával, sokkal inkább problémás lehetett volna, ha Albert osztrák hercegnek tartósan sikerül elfoglálnia az ország nyugati részét. Arra sincs okunk gondolni, hogy Lodomérék a törvény erejével igyekeztek volna komolyabban korlátozni őket, mivel a meghatározó tisztségeket továbbra is a Kőszegiek, a Borsák és Aba nembeli Amadé töltötte be. Mielőtt részletesen is elmélyednénk az 1290. évi dekrétumok rendelkezéseiben, Szűcs Jenővel egyetértve azokat sokkal inkább vélem egy olyan programtervezetnek, amely a királyi hatalom korábbi hiányából tanúlva, az egyházi és a nemesi igények és jogok mentén a társadalmi rend visszaállítására tett lépéseket szorosan összekapcsolja a királyi hatalom jogainak helyreállítási kísérletével – hiszen ahogy arra már a bevezetőben is utaltam, annak eredője éppen a királyi hatalom hiánya volt – semmint egy az uralkodó hatalmát korlátozni szándékozó rendi „szabadságlevélnek”.⁵⁰ Ebben erősíthet meg minket az erdélyi káptalan bevezető szövege az 1290. évi törvény egykorú átíratához: „András úr, ... Magyarország nemeseinek régi szabadságait összeírván,

⁴⁵ ÁTK 263.

⁴⁶ IV. László meggyilkolásához kapcsolódó történeti álláspontok áttekintésére lásd ZSOLDOS 2019. 82–83.

⁴⁷ A koronázás datálására lásd KÁDÁR 2013. 8–18. Vö. ÁTK 264.

⁴⁸ RUDOLF 2023. 446.

⁴⁹ GERICS 1987. 283.; Itt jegyezném meg, hogy Gerics könyvének megírása óta a történettudomány már szétválasztotta az oligarcha és a tartományúr szavakat. Utóbbira lásd ZSOLDOS 2012. 347–354.

⁵⁰ SZÜCS 2002. 448.

s némely újonnan engedélyezett cikkelyeket is beleszövé – eme nemeseknek kiváltságlevelet adott”.⁵¹

Az 1290. évi törvények⁵² – ahogy azt az alábbiakban részletesen kifejtem – véleményem szerint elsősorban a korábbi két évtizedben a királyi hatalom megingásával együtt megbomló rend helyreállítását hivatottak szolgálni, amelynek egyik leglátványosabb jele a birtokok törvénytelen elfoglalása volt,⁵³ ezért is került sor számos, a birtokláshoz és az abból származó jövedelemhez kapcsolatos törvény meghozására. Mindjárt az 1. cikkely az egyházi birtokjogok helyreállításáról rendelkezik, amire szükség is volt, hiszen az előző két évtizedben az egyházi birtokokat és jogokat nem kevés jogsérelem és hatalmaskodás érte.⁵⁴ Szintén az egyházak védelmét szolgálta az a rendelkezés, hogy az újonnan („az egyházak fölé”) emelt tornyokat és várakat le kellett rombolni (19. tc.).

A 3. cikkely arról rendelkezik, hogy az országos méltóságok és a várak idegeneknek, pogányoknak és nem nemeseknek, – vagy azoknak, akik az országnak sokszor okoztak ártalmakat, – nem adományozhatóak. Itt véleményem szerint elsősorban a IV. László által hatalomba emelt volt pogányokról lehetett szó (például Mizse nádor), illetve arról a körről, amelyet Lodomér érsek a IV. Miklós pápának írt levelében „gyalázatos katolikusoknak” nevezett, bár az kétségtelen, hogy a törvénycikkely, legalábbis megfogalmazása szerint, akár a királlyal később szembeforduló tartományurakkal szemben is kapóra jöhetett volna. A 4. törvénycikkely kimondja, hogy csak nemesek tölthetik be a tisztségeket, és azok nem adhatók bérbe, az 5. törvénycikkely pedig rögzíti a megyei bíraskodás jogi kereteit, azaz, hogy a (megyés) ispán csak a négy szolgabíróval együtt ítélkezhet és csak a káptalanok vagy a konventek tanúbizonyosságával lehet bárkit eléjük idézni.⁵⁵ Szintén a megyei kereteket erősíthette a 12. cikkely, eszerint ugyanis az új pénz forgalomba hozatalát minden megyéből négy becsületes emberre és a megyéspánpa bízta.

A 6–8. cikkelyek a birtokrendezés témájával foglalkoznak, egyrészt kijelölnek egy időpontot – IV. Béla és V. István uralmát – amíg minden adomány érvényben marad, majd a IV. László uralma alatt tett adományok felülvizsgálatáról rendelkeznek, amely vizsgálatot az érsekek, püspökök és az ország által kiküldött tanácsosok fognak lefolytatni. Itt álláspontom szerint elsősorban nem is a királyi hatalom korlátozásáról, hanem arról volt szó, hogy az országot még nem ismerő III. András mellett a főpapok és a „tanácsosok” véleményének figyelembe vételével kellett döntenie a IV. László-kori adományokról. A birtokadományok felülvizsgálata azonban egyáltalán nem jelentett új irányt, hiszen már az 1282. évi szegedi gyűlés is a birtokokviszonyok rendezésével foglalkozott,⁵⁶ az 1287. évi budai országos gyűlés is rendelkezett a királynéi birtokok visszaszerzéséről, és az 1289. évi főenyi országos gyűlésen is előkerült a birtokrendezés ügye. Ami fontosabb, hogy ezek a birtokrendezési törekvések nem csak az országos gyűlések

⁵¹ „Ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire literarum, quod cum dominus Andreas dei gratia illustris rex Hungariae conscriptis libertatibus nobilium regni Hungariae antiquis, insertis etiam quibusdam articulis de novo concessis, eisdem nobilibus privilegium concesserit [a kiemelős tölem H.S.], et per ipsos nobiles idem privilegium apud nos tamquam in loco communi, pro eo ut recursus facilius ad ipsum habeatur, sit depositum, nobiles praefati per quosdam ex ipsis nobis supplicarunt, ut tenorem huiusmodi privilegii rescribere facientes sigillo nostro firmari faceremus ad hoc, ut tempore necessitatis suae eo uti possent.” UGDS. I. 190., MTSZ 284.

⁵² A törvények latin nyelvű kiadására lásd Online DRMH 192–195.; Magyar fordítása MTSZ 284–289.

⁵³ TRINGLI 2022. 91.

⁵⁴ Az esztergomi érseki birtokokat ért hatalmaskodásra lásd HUNYADI 2023. 57–60., 64.

⁵⁵ A nemesség és a megyei bíraskodás áttekintésére lásd ZSOLDOS 2020. 157–164, különösen 163.

⁵⁶ S. Kiss 1971. 40.

határozatai szintjén érvényesültek, hanem – legalábbis részben – a gyakorlatban is. 1282-ben egy Tolna megyei birtokper kapcsán került sor a királynéi birtokok „általános bejárására”,⁵⁷ 1283-ban a királyi kondicionáriusok és várnépek elfoglalt földjeit állították vissza,⁵⁸ míg 1289–1290-ben Izabella királyné személyesen folytatott vizsgálatot Somogy és Tolna megyék területén a királynéi földek után.⁵⁹ Így tehát az 1290. évi törvényekbe foglalt birtokrendezések egyáltalán nem tekinthetők előzmény nélkülieknek, és ami azt illeti nem is maradtak foganat nélkül. Az 1290-es évek első felében sor került III. András parancsára a Szepességben lévő összes föld felmérésére – a birtokos jogállásától függetlenül – és a felmérést végző Bald kamaraispánnak és szepesi ispánnak jelentést kellett tennie a szepesi birtokosokról és birtoklásuk jogcíméről. 1292-ben pedig Mihály mestert, András kancelláriai jegyzőjét bízta meg a zólyomi, lipitói és a turóci vár alá rendelt udvarnokföldek kivizsgálásával.⁶⁰ Fontos kiemelni, hogy az ország által kiküldött tanácsosok megjelenése új elem, de szerepüket tekintve inkább a király hatalmát erősítik, hiszen a László uralkodása alatt tett jogtalan adományok érvénytelenítése révén a királyi birtokállomány gyarapodott volna.

A 9. törvénycikkely rendelkezett a nádor, tárnokmester, az országbíró és a királyi alkancellári tisztségek betöltéséről. Míg az alkancellári tisztség betöltését – annak régi joga szerint – a fehérvári préposti címmel kapcsolták össze,⁶¹ addig a három országos tisztség betöltését az ország nemeseinek tanácsából, az ország régi szokása szerint fogják betölteni (*ex consilio nobilium regni nostri ex antiqua consuetudine regni nostri faciemus*).⁶² Itt egyértelműen az uralkodó jogkörének korlátozásáról van szó, amely a főpapok egyik legfontosabb jogigényének tekinthető. Bár III. András trónra kerülésével a legfontosabb tisztségeket továbbra is Aba nembeli Amadé, a Kőszegi testvérek (Iván, Miklós és Henrik), valamint Borsa nembeli Roland töltötték be,⁶³ azt, hogy itt nem csak a IV. László uralkodása alatt szerzett rossz tapasztalatok ellen igyekeztek jogi féket kreálni leginkább az mutatja, hogy az 1298. évi 23. törvénycikkelyben említett négytagú tanácsnak a birtokadományok mellett a méltóságok adományozásába is beleszólása volt. Szintén a királyi hatalmat korlátozhatta az 1290. évi 25. törvénycikkely is, amely méltóságviselők ellenőrzéséről rendelkezett az évenként megrendezésre kerülő fehérvári országos gyűlésen. Fontos megjegyezni azonban, hogy a 9. törvénycikkellyel ellentétben a méltóságviselők ellenőrzése nem újdonság a magyar törvényhozásban, hiszen már az 1222. évi Aranybulla is rendelkezett az ispánok, az 1231. évi pedig a nádor tevékenységének felülvizsgálatáról.⁶⁴

A 10. törvénycikkely egyrészt szabályozta a hadkötelezettséget, lényegében a korábbi normáknak megfelelően, ugyanakkor abban egy új elem is megjelent, ugyanis rögzítésre került, hogy a nemesek és az erdélyi szászok akaratuk ellenére sem az ország belső, sem külső ügyeiben

⁵⁷ *nunc ... in generali reambulatione terrarum reginalium* – HO VI. 681–682.

⁵⁸ UB II. 164–165.

⁵⁹ ÁÜO IV. 341–342.; Kis 2010. 163.

⁶⁰ Kis 2010. 163., 193.; A birtokvisszavételekkel megbízott tisztségviselők áttekintésére lásd uo. 176–191.

⁶¹ Ne feledjük, hogy bár ez a törvény meghozatalának időpontjában 1287-től Tengerdi Tivadar fehérvári prépost révén éppen érvényesült, IV. Béla halálát követően a fehérvári prépostok csak 1277 és 1279 között látták el az alkancellári tisztséget, s akkor is csak megszakításokkal. Vö. ZSOLDOS 2011. 111–113.

⁶² Online DRMH 193.

⁶³ ZSOLDOS 2011. 282–283., 308., 315–316., 336., 349.

⁶⁴ Online DRMH 159., 173.; MTSZ 271., 274.; GERICS 1987. 285.

nem tartoznak a bárókat követni a királyi akarat és pénz nélkül.⁶⁵ Itt minden bizonnyal annak igyekeztek gátat szabni, amikor a bárók a tartományuk területén élő nemeseket a saját céljaikra igyekeztek mozgósítani, ahogy a törvénycikkelyből kiderül, akár azok akarata ellenére is. Mindez talán nem független – a nemesség saját érdekein túl – a Kőszegiek és az osztrák herceg közötti folyamatos konfliktusoktól, a korábbi két évtized számos belső fegyveres összetűzéséről nem is beszélve. Szintén a nemesség és az erdélyi szászok védelme és a visszaélések elkerülése érdekében foglalhatták törvénybe mentességüket bármiféle beszállásolás és adó alól (11., 35. tc.), valamint az örökös nélkül elhunytak szabad rendelkezési jogát (26. tc.).

A bíraskodás szabályozására is figyeltek: egyrészt szabályozták a nádori bíraskodást (14. tc.), másrészt elkülönítették az egyházi és világi bíróság illetékességi körét (15. tc.). A 17–18. cikkelyekben a vámfizetés kérdéseit rendezték (jogtalan vámok eltörlése, vámfizetés szabályozása), míg számos törvénycikkelyben igyekeztek fellépni az egyre gyakoribb hatalmaskodások ellen (20., 27–29. tc.). A társadalmi rend helyreállításának és a visszaélések elkerülésének irányába mutat az is, hogy részletesen szabályozták a termény- és bortized szedésének a folyamatát (21. tc.), valamint a kancellárián kiállított különböző iratok árát (22. tc.). A fentiek szervesen kapcsolódnak a birtok és birtoklás témaköréhez.

Gerics szerint a főpapok felkészültek a hatalom kézbe ragadására, amely IV. László halálával az ölükbe hullt, amelyet András uralmon maradása mellett befolyásuk alatt tartása érdekében is gyakoroltak, a nemesség bevonásával a bárók ellenében. Az 1290. évi törvényeket határozottan báróellenes élűnek tartotta, egyrészt, mert a 7–8. törvénycikkelyben elrendelt birtokfelülvizsgálatok kapcsán nem olvashatunk a tanács bárói eleméről, másrészt pedig a bárók tevékenységének az ellenőrzését is báróellenes intézkedésnek vélte.⁶⁶ Állításának egy része kétségtelenül igaz. Az, hogy a főpapok felkészültek, ha nem is a hatalom kézhez ragadására, hanem az ország kormányzásában való aktívabb részvételre, nehezen vitatható, hiszen az 1290. évi törvények több pontja is kimutatható az 1277. óta megtartott számos országos gyűlésen, mint például a jogtalan vámok eltörlése, vagy a birtokadományok felülvizsgálata. Ugyanakkor véleményem szerint nehézkes lenne a hatalom kézhez ragadásáról beszélni, amikor a legfontosabb országos tisztségeket továbbra is Aba nembeli Amadé, a Kőszegi testvérek és Borsa nembeli Roland erdélyi vajda töltötte be, ráadásul András uralmának elején fel is kereste legfőbb támogatóit.⁶⁷

Ha közelebbről megnézzük a birtokvizsgálatokkal kapcsolatos forrásainkat, akkor azt is láthatjuk, hogy – Gerics álláspontjával szemben⁶⁸ – a bárók közreműködtek az 1290. évi törvényekben az uralkodó mellé rendelt tanácsban. Az bizonyos, hogy a birtokvizsgálatokban a bárók szerepe csökkent, de az is megfigyelhető, hogy a birtokvisszavételekkel megbízott tisztségviselők az 1270-es, 1280-as évek óta alacsonyabb származásúak.⁶⁹ Ez viszont nem mondható el az 1290. évi törvények 7–8. törvénycikkelyében megjelenő tanácsról, ugyanis okleveles forrásainkban számos esetben feltűnnek a bárók. Az első III. András mellett működő tanácsra utaló adatunkban Benedek comes fia Kemény és Péter bán fiai egy birtokper során mutatták be IV. László egy oklevelét,

⁶⁵ „*Hoc etiam expresse, quod nobiles regni nostri et predicti Saxones regni Transilvanie cum nullo baronum nostrorum, coacti vel invitati, super factis et negotiis regni nostri intrinsecis vel extrinsecis absque nobis sine pecunia ire teneantur.*” – Online DRMH 193.

⁶⁶ GERICS 1987. 283–286.

⁶⁷ ZSOLDOS 2019. 87.; III. András itineráriumára lásd KÁDÁR 2018., különösen 90–97.

⁶⁸ GERICS 1987. 286.

⁶⁹ KIS 2010. 182.

amelyben visszakapták a korábban tőlük elidegenített Aszúág birtokot. Az oklevél bemutatására a király mellett az esztergomi érsek és a bárók jelenlétében került sor, akik megerősítették Keményt és Péter bán fiait a birtokukban.⁷⁰ Később 1291. június 24-én Vörös Ábrahámnak adományozott Galánta birtok, valamint az Újvári ispánság eladományozását rögzítő oklevelek is megemlítik, hogy arra a jelenlévő érsekek, püspökök és bárók tanácsából (*ex consensu et consilio archiepiscoporum, episcoporum et aliorum baronum nostrorum, qui presentes aderant*) került sor.⁷¹ 1291. július 10-én Duruslaus fia Duruslausnak tett adományban már egy IV. László kori adományt erősítettek meg az érsekek, püspökök és bárók tanácsából, ahol az említett bárók minden bizonnyal – legalább részben – azonosak a méltóságsorban felsorolt bárókkal és ispánokkal. 1291. október 9-én Enárd fia Jánosnak tett adományban ugyan nem említik a tanácsosok szerepét, de egy korábban IV. László által tett adományt erősítenek meg János ausztriai hadjáratban nyújtott szolgálataiért. Az oklevél ugyan hallgat róla, hogy a döntés a főpapok és bárók tanácsára történt volna, de a méltóságsor miatt nem zárhatjuk ki, hogy azok jelenlétében került sor a döntésre.⁷² Az említett dátum után kerül sor egy adományra Jurk fia Dénes comes részére, aki Radván birtok felét kapja meg, miután bemutatta IV. László korábbi privilégiumát a birtok másik feléről. Erre Lodomér és János érsekek, valamint Domokos tárnokmester és Demeter zólyomi ispán egyetértésével, illetve tanácsából került sor.⁷³

1291 folyamán a regensburgi kereskedőknek adott kiváltságlevél szintén arról tesz említést, hogy III. András az érsekek, püspökök, előkelők és bárók egyetértésével cselekedett, amit a nagyobb hitelesség kedvéért Lodomér esztergomi és János kalocsai érsekek is megpecsételtek. Egy 1293. július 11-én kelt oklevélben Babonics Radoszlónak tettek adományt a király, Lodomér esztergomi, János kalocsai érsekek és mások elhatározásából, akik azonosításában ismételten az oklevél méltóságsora lehet a segítségünkre.⁷⁴ Később egy 1296 szeptemberében kelt oklevélben az Ugocsa megyei Keresztúr falu jogtalan birtokviszavétele kapcsán olvashatunk arról, hogy Gábor fia János az országos gyűlésen az esztergomi érsek, a bárók és a nemesek előtt bizonyította, hogy Keresztúr birtokot V. Istvántól és IV. Lászlótól kapta.⁷⁵

Összesen tehát nyolc olyan megfogható esetet ismerünk, ahol az egyháziak a világiakkal együtt jelen voltak és részt vettek a döntéshozatalban. Mindemellett még fontos megjegyezni, hogy a Lodomér érseknek 1291-ben adományozott Nándor falu esetében az uralkodó nem az egyháziak, hanem a bárók tanácsával döntött.⁷⁶ Ezzel szemben hét olyan eset ismert, amikor az oklevelek világiakat nem, csak Lodomér és János érseket említik.⁷⁷ A fentiek tükrében tehát megkérdőjelezhetőnek vélem Gerics azon állítását, hogy a tanácsban ne lennének kimutathatóak a bárók, hiszen a fennmaradt, a tanács működésére utaló források több mint felében megtaláljuk őket a döntéshozatalnál. Az is feltűnő, hogy a bárók elsősorban a IV. László-kori adományok

⁷⁰ RA 3671. sz.

⁷¹ RA 3729–3730. sz. Apponyi oklt. I. 16–20.

⁷² RA 3822. sz.; A fenti feltételezést azt teszi lehetővé, hogy III. András uralkodása alatt mindössze tíz oklevélben találhatunk méltóságsort, ebből ráadásul egy hamis. Azonban azt is fontos leszögezni, hogy a méltóságsorban felsorolt személyek nem feltétlenül voltak mind jelen az oklevél kiadásakor.

⁷³ RA 3823. sz.

⁷⁴ RA 3935. sz.

⁷⁵ RA 4084. sz.

⁷⁶ RA. 3719. sz.

⁷⁷ RA 3676., 3678., 3686., 3735., 3804., 3808., 3815. sz.

felülvizsgálatánál hiányoznak, ellenben az új adományok esetében egy kivételével mindig megtaláljuk őket, így a IV. László-kori birtokadományok felülvizsgálata ténylegesen az egyháziak törekvése lehetett. Ami a nemesek szerepvállalását illeti a király mellé állított tanácsban, őket az oklevelek csak egy alkalommal említik 1296-ban, akkor is egy országos gyűlés kapcsán, így Gericcselel ellentétben jómagam elhatárolódnék a nemesség komolyabb politikai szerepének feltevésétől. Ebben erősíthet meg minket az a későbbi adat is, amikor az 1298. évi 23. törvénycikkely esetében a király mellé állított négytagú tanácsban a két választott nemes lényegében a bárók sorából kerül ki.⁷⁸

Összességében az 1290. évi törvénycikkelyek három csoportot alkotnak. Az első csoportnak – ahogy az a törvény erdélyi káptalan általi átírásában is szerepel – a nemesség jogainak összefoglalása és kiegészítése tekinthető. A második csoport szorosan kapcsolódva az elsőhöz a királyi hatalom csökkenésével együtt megbomló társadalmi rendet hivatott helyreállítani a birtokokhoz és birtokláshoz kapcsolódó rendelkezések révén. Fontos azonban kiemelni, hogy ezen rendelkezések többsége már IV. László uralkodása alatt megjelenik az országos gyűlések témái között, így azokat semmiképpen nem tekinthetjük egy csak 1290-nel kezdődő folyamat részének. A harmadik csoport a királyi hatalmat korlátozó néhány rendelkezés (9. és 25. tc.), amelyben elsősorban a főpapság azon törekvését láthatjuk, hogy beleszólást nyerjenek a főbb méltóságviselők kinevezésébe és ellenőrzésébe. Ezek – bár utóbbi II. András-kori rendelkezésekre megy vissza – valóban új, a királyi hatalom korlátozásának irányába mutató rendelkezések. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy ezek a törekvések – szemben az 1298. évi 23. törvénycikkellyel – kimutathatóan nem érvényesültek, így inkább csak afféle főpapi igényeknek tekinthetjük őket, mintsem a királyi hatalom tényleges korlátozásának, ugyanakkor jól kijelölik a főpapi törekvések irányát. Így ezek a törvénycikkelyek leginkább a királyi tanácsban, illetve a király mellé kirendelt tanácsosok révén érvényesülhettek. Mindezt maga Gerics József is sejteti, aki az 1290. évi törvények kapcsán szó szerint egyszer sem beszél a királyi hatalom korlátozásáról, csupán a király és az uralkodó osztály együttműködéséről. Az 1290. évi törvények előzményeként vizsgált politikátörténet alapján – azaz, hogy III. András uralma előtti években Lodomér és János érsekek a Kőszegiakkal, Aba nembeli Amadéval és Borsa nembeli Rolanddal „szövetségben” IV. Lászlóval szembefordulva irányították az országot – magam is kimutathatónak vélem ezt az együttműködést. Mivel azonban az említett „szövetség” tölti be a főbb tisztségeket III. András uralmának legelején, Gericsnél jóval kevésbé tartom báróellenesnek a törvényeket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ÁAL (1960): *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*. Sajtó alá rendezte: Makkai László és Mezey László. Budapest, Gondolat Kiadó.

APPONYI-oklt. (1906): *A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. 1241–1526*. Budapest, A Franklin Társulat nyomása.

ÁTK (2022): Bácsatyai Dániel: *Az Árpád-kor történeti kronológiája (997–1301)*. Arpadiana X. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

ÁÚO (1860–1874): *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest.

⁷⁸ GERICS 1987. 291.

BARABÁS GÁBOR (2022a): A sohasem volt pápai követek. Új szempontok a 14. századi krónikakompozíció 187. fejezetének értelmezéséhez. *Századok* 156. évf. 4. sz. 691–716.

BARABÁS GÁBOR (2022b): *A pápai delegált bíróság az Árpád-kori Magyarországon. Püspökök – prépostok – pápai káplánok*. DeLegatOnline Könyvek 3. Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék.

BEKE MARGIT (2003): Monoszló nembeli Lodomér. In Beke Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Budapest, Szent István Társulat. 128–134.

C. TÓTH NORBERT (2020): A „korai rendiség” és a „rendi állam” között – országgyűlések 1301–1440 között. Vázlat. In Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselés és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*. Budapest–Eger, Magyar Nemzeti Levéltár – Eszterházy Károly Egyetem. 9–24.

DÉR TERÉZIA (2004): *Szent István és Szent László alakja a magyarországi latin nyelvű liturgikus énekekben*. PhD-disszertáció (SZTE) Szeged.

DOBSZAY LÁSZLÓ (2003): *Corpus antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Budapest, Balassi Kiadó.

GERICS JÓZSEF (1987): *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HALMÁGYI MIKLÓS (2009): Önazonosság és idegenfelfogás a korai magyar történetírásban és ennek európai összefüggései. *Irodalomtörténeti Közlemények* 113. évf. 1. sz. 3–19.

HO (1865–1891): *Hazai okmánytár I–VIII*. Kiadják Nagy Imre et al. Győr–Budapest.

HOMONNAI SAROLTA (2003): János kalocsai érsek szerepe III. András kormányzatában. In Weisz Boglárka (szerk.): *Középkortörténeti Tanulmányok. A III. Medievistikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 33–48.

HUNYADI SÁNDOR (2022): Választott esztergomi érsekek az 1270-es években: Benedek és Kán nembeli Miklós. *Belvedere Meridionale* 34. évf. 4. sz. 5–17. DOI 10.14232/belv.2022.4.1

HUNYADI SÁNDOR (2023): Lodomér esztergomi érsek birtokszervezői tevékenysége. In Hunyadi Sándor – Rudolf Veronika – Varró Orsolya (szerk.): *Micae Mediaevales XI. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Tanulmányok – Konferenciák 17.) Budapest. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. 53–66.

KARÁCSONYI JÁNOS (1910): A mérges vipera és az antimonialis. Korkép Kun László király idejéből. *Századok* 44. évf. 1. sz. 1–24.

KÁDÁR TAMÁS (2013): Az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András király megkoronázásának időpontjához. *Levéltári Közlemények* 84. évf. 1. sz. 3–25.

KÁDÁR TAMÁS (2016): IV. László király itineráriuma (1264–[1272]–1290). *Fons* 23. évf. 1. sz. 3–64.

KÁDÁR TAMÁS (2018): III. András király itineráriuma (1278–[1290]–1301). *Fons* 25. évf. 1. sz. 87–124.

KÁDÁR TAMÁS (2021): Püspökgyilkosság Veszprémben. Kőszegi (II.) Péter veszprémi püspök pályája. *Veszprémi Szemle* 23. évf. 4. sz. 16–38.

- KÁDÁR TAMÁS (2022): Pontosítások, megjegyzések, észrevételek az 1272–1301 között működő nádorok, illetve nádori címet használó előkelők archontológiájához. *Fons* 29. évf. 2. sz. 155–206.
- KIS PÉTER (2010): Akirályi szolgálónépi szervezet a 13–14. században. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 25. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KISS GERGELY (2018): VIII. Bonifác és Magyarország (1290–1303). A pápai hatalmi legitimációk és kormányzat összefüggései. *Századok* 152. évf. 6. sz. 1353–1376.
- KOVÁCS VIKTÓRIA (2019): Alter ego domini papae Nicolai III. Fülöp fermói püspök, szentszéki legátus magyarországi tevékenysége (1279–1281). In Kiss Gergely (szerk.): *Varietas delectat. A pápai–magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században*. DeLegatOnline Könyvek 1. Pécs, PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék. 117–166.
- KÖRMENDI TAMÁS (2016): Lodomér pályafutása váradi püspöksége előtt. In Zsoldos Attila (szerk.): *Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén*. Tanulmányok Biharország történetéről 3. Nagyvárad, Varadinum Kulturális Alapítvány. 83–99.
- MES (1874–1999): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV*. Coll. et edd. Ferdinandus Knauz et alii. Strigonii.
- MEZEY LÁSZLÓ (1948): Szent István XIII. századi verses históriája. In *Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez*. Budapest, Egyetemi Nyomda. 41–51.
- MOLNÁR PÉTER (1999): A magyarországi kormányzat mint a regimen mixtum példája Admonti Engelbertnél (1290-es évek eleje). *Századok* 133. évf. 1. sz. 113–124.
- MTSZ (2000): *Magyar történeti szöveggyűjtemény (1000–1526)*. Szerk. Bertényi Iván. Budapest, Osiris Kiadó.
- Online DRMH (2019): Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Ed: János M. Bak. All Complete Monographs. 4. H. n.
- PÁLOSFALVI TAMÁS (2020): Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről. *Századok* 154. évf. 1. sz. 135–182.
- PAULER GYULA (1899): *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Budapest.
- RA (1923–1987): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Budapest.
- RUDOLF VERONIKA (2023): *Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között*. Arpadiana XV. Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- S. KISS ERZSÉBET (1971): A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*. 31. sz. 3–56.
- SZOVÁK KORNÉL (1991): Lodomér érsek leveleiről. In Bárdos István, Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban: a Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai: Esztergom, 1991. május 29–31*. Tatabánya. 141–143.
- SZÖCS TIBOR (2010): Egy második „tatárjárás”? A tatár–magyar kapcsolatok a XIII. század második felében. *Belvedere Meridionale* 22. évf. 3–4. sz. 16–49.

SZŐCS TIBOR (2014): *A nádori intézmény korai története 1000–1342*. Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatócsoportok Irodája.

SZÜCS JENŐ (2002): *Az utolsó Árpádok*. Millenniumi magyar történelem. Historikusok. Budapest, Osiris Kiadó.

THEINER, AUGUSTINUS (1859–1860): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II*. Romae.

THOROCZKAY GÁBOR (2020): *A középkori Magyarország. Állam és ideológiák*. Budapest, ELTE BTK.

TRINGLI ISTVÁN (2022): *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

UB (1955–1985): *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–IV*. Bearb. v. Hans Wagner – Irmtraut Lindeck–Pozza. Graz–Köln–Wien.

UDVARDY JÓZSEF (1991): *A kalocsai érsekek életrajza*. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI. Köln, Görres Gesellschaft.

UGDS (1892–1991): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII*. Hrsg.: Zimmermann, Franz–Werner, Carl.: Hermannstadt

WEISZ BOGLÁRKA (2013): *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

ZSOLDOS ATTILA (2010): III. András nádorai. *Történelmi Szemle* 52. évf. 3. sz. 303–327.

ZSOLDOS ATTILA (2011): *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

ZSOLDOS ATTILA (2012): Hűséges oligarchák. In Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában: Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár – Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára. 347–354.

ZSOLDOS ATTILA (2013): A magyar király és főpapjai a vienne-i zsinat évtizedében. In *Peritia Linguarum. A vienne-i zsinat és a nyelvek oktatása*. Szerk. Maróth Miklós. Studia Philologica II. Piliscsaba, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete 213–224.

ZSOLDOS ATTILA (2016): Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténeti vázlata. In Zsoldos Attila: *Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és hadtörténetírás határvidékéről*. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. [Budapest], HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 139–166.

ZSOLDOS ATTILA (2019): Bihar új urai. In Zsoldos Attila: *Adorján három ostroma. Oligarchák a Tiszántúlon a 13–14. század fordulóján*. Tanulmányok Biharország történetéről 6. Nagyvárad, Varadinum Kulturális Alapítvány. 57–122.

ZSOLDOS, ATTILA (2020): *The Árpáds and Their People*. Arpadiana IV. Budapest, Research Centre for the Humanities.

KIS IVÁN

kisivan18@gmail.com

könyvtáros (MTA Könyvtár és Információs Központ,
Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye)

Thomas Ebendorfer V. László- kori (1440–1457) adatai – a magyar vonatkozású részletek történeti– filológiai elemzése

Thomas Ebendorfers's data about the reign of Ladislaus V. (1440–1457) – Historical-philological analysis of the Hungarian-related details.

ABSTRACT

Thomas Ebendorfer, who lived between 1388 and 1464, is considered an important figure in medieval Austrian historiography. In my study, I attempt to critically examine the Hungarian aspects of the Austrian author's two most significant historical writings, *Chronica Austriae* and *Chronica Regum Romanorum*. More precisely: I examine the sections of the two chronicles that discuss the period (1440–1457) of the life of the Hungarian King Ladislaus Postumus. In my article, I first briefly described the content of the relevant parts of the two works, and on the other hand, by presenting the most important philological features of the chronicles, I tried to illustrate how Ebendorfer's data can be used to reconstruct an exciting period of medieval Hungarian history. I covered the narratives involving Ebendorfer, as well as the reliability and authenticity of the chronicle's data. The records of the *Chronica Austriae* and the *Chronica regum Romanorum* - taking into account the author's historiographical methods - can undoubtedly provide valuable additions to the history of the time of Ladislaus.

KEYWORDS

Ebendorfer, Ladislaus Postumus, chronicles, Friedrich III.

DOI 10.14232/belv.2024.2.4

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.2.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Kis Iván (2024): Thomas Ebendorfer V. László-kori (1440–1457) adatai – a magyar vonatkozású részletek történeti–filológiai elemzése. *Belvedere Meridionale* vol. 36. no. 2. pp 5–26.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

Az 1388 és 1464 között élt Thomas Ebendorfer a középkori osztrák historiográfia kiemelkedő alakjának számít.¹ Számos, változatos műfajú írása maradt az utókorra: prédikációi, teológiai-filozófiai értekezései, vagy éppen rövidebb tudósításai egyaránt jelentősek. Írásomban utóbbiakra csak futólag térek ki: vizsgálatom középpontját Ebendorfer történeti munkái jelentik.

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy az osztrák szerző talán két legjelentősebb történeti tárgyú írásának, *Chronica Austriae* és *Chronica Regum Romanorum* címen ismert munkáinak magyar vonatkozásait vegyem kritikai szempontú történeti-filológiai elemzés alá. Pontosabban: a két krónika azon szakaszait vizsgálom meg, melyek V. László magyar király (valamint osztrák herceg és cseh király) életének időszakát (1440–1457) tárgyalják.² Ezek a részletek két okból is felkelthetik a László-korral foglalkozó magyarországi történeti-, illetve krónikakutatás figyelmét. 1) Ebendorfer politikai szerepet töltött be az 1452-ig a gyermek Lászlót (gyámság ürügyén) fogságban tartó, és a Magyar Királysággal folyamatos háborúságban álló III. Frigyes német király (1440–1493, német-római császár: 1452–1493, osztrák főherceg: 1457–1493) udvarában, így az események jelentős részét testközelből figyelhette. 2) V. Lászlóhoz személyes kötődés fűzte, és a fiatal uralkodó sorsa iránt különösen érdeklődött.

Thomas Ebendorfer (eredetileg Thomas de Haselbach) 1388-ban született a Bécs melletti Haselbach községben.³ 1408-ban kezdte meg tanulmányait a bécsi egyetemen, ahol magabiz-

¹ Az osztrák historiográfia legfontosabb, Ebendorferrel foglalkozó tételei: GROSSMANN 1929.; LHOTSKY 1957.; LHOTSKY 1963. 375–392.; UIBLEIN 1982. 105–106.; ZIMMERMANN 1998. 389–414.; UIBLEIN 1988.; A magyarországi történetírásban eddig nem készült átfogó írás Ebendorferrel kapcsolatban, a szerző csak említésszinten került elő. Lásd például: CSUKOVITS 2015. 90.; KÖRMENDI 2019. 85–86.; Kis 2022. passim.

² A *Chronica Austriae* kiadásai: PEZ 1725.; LHOTSKY 1967.; A *Chronica regum Romanorum* kiadásai: PRIBRAM 1890/94. (részkiadás); ZIMMERMANN 2003.

³ UIBLEIN 1988. 14.

tosan haladt előre: 1412-ben megszerezte a magiszteri címet, 1423-ban először vált az egyetem rektorává, 1428-ban pedig teológiaprofesszor lett.⁴ Közben egyházi karrierjét is építette: 1427-től a bécsi Szent István-társaskáptalan kanonokja volt, 1435-től pedig Perchtoldsdorf plébánosaként tevékenykedett.⁵ Politikai pályafutásának kezdeteiről keveset tudunk: feltehetően már egyetemi tanulmányai korai szakaszában kapcsolatba került V. Albert osztrák herceggel (1404–1439, német és cseh király: 1438–1439, magyar király: 1437–1439), biztosan tagja volt a III. Albert (1365–1395) által alapított Collegium ducale testületének, így hamar kapcsolatba kerülhetett az osztrák udvari körökkel.⁶ 1432-től 1435-ig a bécsi egyetem követeként részt vett a bázeli zsinaton;⁷ ekkor és később is a konciliarizmus elszánt támogatójaként tűnt fel.⁸ Albert halála után Ebendorfer IV. Frigyes német király alatt már komoly szerephez jutott: 1440 és 1445 között a király tanácsának tagja, valamint több ízben országgyűlési követe volt, továbbá képviselte az uralkodót a bázeli zsinaton is.⁹ Krónikáinak elemzése szempontjából sem érdektelen, hogy az 1440-es évek második felétől kezdve Ebendorfer fokozatosan visszavonult a politikai tevékenységtől (ennek okaira az alábbiakban visszatérek),¹⁰ igaz, 1451-ben még Frigyes Rómába, a német-római császári koronáért induló kíséretének tagja volt, és az 1460-es években is vállalt kisebb megbízatásokat, melyeknek csak 1464-ben bekövetkezett halála vetett véget.¹¹

A vizsgálatom középpontjában álló két, Ebendorfer által írt történeti mű keletkezésének körülményei egybefonódnak. Szerzőnket a történeti érdeklődés már ifjúkorában sem hagyta érintetlenül – figyelmét már a szülőhelye közelében található antik emlékek megragadták –, továbbá teológiai témájú írásaiban és prédikációiban is feltűnnek történeti betétek.¹² Történetész vénájának tápot adott a Frigyesről érkező, a római, illetve a német birodalom egyetemes történetének megírására adott megbízás. A felkérés pontos ideje nem ismert (történhetett 1442-ben, de 1445 után is), az azonban biztosra vehető, hogy szerzőnk anyaggyűjtése 1449-re már elérte azt a szintet, hogy megkezdhetette a Császárkrónikának is nevezett, *Chronica Regum Romanorum* néven ismertté vált mű kidolgozását.¹³ Mivel a munka a római császárok idejét megelőző birodalmak történetét is tárgyalja, világkrónikának is tekinthető, fő fókuszban azonban mégiscsak a német történelem, az sem mellékes továbbá, hogy Ebendorfert már ekkor foglalkoztatta Ausztria önálló történetének összefoglalása is.¹⁴ A Császárkrónika megírásával gyorsan haladt, olyannyira, hogy már 1451-ben átnyújtotta Frigyesnek a krónika díszes másolatát. (Magával az

⁴ LHOTSKY 1967. I–II.; CSUKOVITS 2015. 90.

⁵ LHOTSKY 1967. I–III.

⁶ LHOTSKY 1967. II.; UIBLEIN 1988. 18.

⁷ LHOTSKY 1967. III.; ZIMMERMANN 2003. XIV–XV.

⁸ ZIMMERMANN 1988.

⁹ KÖRMENDI 2019. 85.

¹⁰ LHOTSKY 1967. III–IV.

¹¹ Uo. VI–VII.

¹² UIBLEIN 1988. 33.

¹³ Uo.; A *Chronica regum Romanorum* két kéziratát ismerjük. Az egyik jelzete: ÖNB. Cod. 3423 (autográf példány). A másik jelzete: BL. Add. N. 22273. jelű, III. Frigyes királynak szánt másolat. Harald Zimmermann kritikai kiadásában az előbbi W, utóbbi L betűvel jelöli. A W jelű kéziratnak egy részmásolata is ismert, mégpedig Ernst Birk osztrák történész (1810–1891) hagyatékából. Lásd: ZIMMERMANN 2003. XXII–XXXII.

¹⁴ LHOTSKY 1967. IX–X.; UIBLEIN 1988. 34.

írással pedig már vélhetően 1450-ben végzett).¹⁵ A munka eredetileg hat könyvből állt volna, de mivel az első változatot Frigyes túlságosan hosszúnak találta, egy kivonat elkészítésére adott megbízást. Ezt Ebendorfer sajátos módon valósította meg: a Császárkronika VII. könyvében tulajdonképpen majdhogynem új művet írt, amelyben ismét a német birodalom régmúltja felől indította az elbeszélést, leírását számos, az első hat könyvben nem olvasható adattal bővítve.¹⁶ Fontos megemlíteni azt is, hogy mind a VI., mind a VII. könyv tartalmaz olyan kiegészítéseket, amelyeket a szerző már a munka befejezése után vetett papírra: ezek egészen az 1463. évig folytatódhatnak.¹⁷ Ebendorfer elbeszélését az Ószövetséggel kezdte, az első könyvben egészen Julius Caesarig eljutott, majd második könyvben Octavianussal folytatta a rómaiak történelmét, a harmadik könyv pedig már I. (Nagy) Konstantin (307–337) koráról szól. A negyedik könyv témáját a frankok, majd az I. (Nagy) Károlytól (800–814) I. Henrikig tartó időszak jelenti, az ötödik könyvben a német császárok korát tárgyalja, egészen I. (Habsburg) Rudolf (1273–1291) trónraléptéig. A hatodik könyvben már saját koráig, III. Frigyesig (1440–1493) írta le az eseményeket, végül pedig a hetedik könyvben, ahogyan arról már szó esett, kivonatos formában ismét a Róma alapításától III. Frigyesig haladt.¹⁸ Írásomban a VI. és VII. könyvvel, valamint ezek kiegészítéseinek egyes részleteivel fogok foglalkozni, melyek figyelemreméltó mennyiségű, az eseményekkel gyakran egyidőben feljegyzett magyar vonatkozású adatokat tartalmaznak.

Ebendorfer másik nagyszabású történeti munkája, az országtörténet (németül *Landeschronik*) műfajába sorolható *Chronica Austriae* eredetileg a Császárkronika VII. könyvének készült, ám végül különálló műként került megírásra.¹⁹ A művet vélhetően 1450-ben elkezdő osztrák krónikás először három könyvben tervezte összefoglalni Ausztria történetét: az ősidőket (a kereszténység felvételéig) tárgyaló első, az eseményeket a Habsburg uralom kezdetéig elbeszélő második, és az 1452-ig tartó harmadik könyv a Császárkronika kivonatával egyidőben jött létre.²⁰ Ebendorfer azonban 1452 őszén a folytatás mellett döntött: a krónika negyedik és ötödik könyve végül csak 1462-ben, illetve 1463-ban zárult le.²¹ Dolgozatomban szempontjából kulcsfontosságú tény, hogy – miként azt harmadik könyv végén és a negyedik könyv előszavában leszögezi –, Ebendorfert az *Chronica Austriae* folytatására jelentős részben az V. László király iránti érdeklődése ösztönözte: művében a fiatal uralkodó addigi életével és további sorsával kívánt foglalkozni.²² Az Osztrák Krónika e pontjától – azaz, a IV. könyvtől – kezdve a más forrásokból kompilált, vagy pedig saját kútfőből, de már számottevő időbeli távolságból lejegyzett sorokat felváltják az eseményekkel egyidőben papírra vetett, helyenként már-már naplószerű részletek.²³ Mondanom sem kell: a kró-

¹⁵ ZIMMERMANN 2003. XXXII–XXXV.

¹⁶ LHOTSKY 1967. X.;

¹⁷ UIBLEIN 1988. 34.

¹⁸ Érszegi 2004.

¹⁹ LHOTSKY 1967. X.; A *Chronica Austriae* autográf kézírata sajnos elveszett, ránk maradt azonban összesen kilenc variáns: ÖNB. Cod. 7583.; ÖNB. Cod. 7660.; ÖNB. Cod. 7671.; ÖNB. Cod. 8235.; BSB. Clm. 1227.; OÖ Landesbibliothek Hs. 429., BSB. Clm. 722., ÖNB. Cod. 7245.; BS. Cod. 717. Ezeket a Lhotsky-féle kiadás az alábbi betűkkel jelöli: A, B, C, D, G, L, M, V, és K (továbbá külön, P–vel jelöli a Pez-féle kiadást, melyből az ÖNB Cod. 7245 származik). Ismerünk még egy 1578-ból származó kivonatot, és néhány, mára már elveszett kézíratra is vannak utalások. Minderről bővebben lásd: LHOTSKY 1967. I–III. XLIX–LXXXIV. A kéziratok *stemma*-ját lásd: Uo.: LXXXIV.

²⁰ UIBLEIN 1988. 34.

²¹ Uo.

²² LHOTSKY 1967. XI.

²³ Uo.

nika e szakaszai bírnak a legnagyobb forrásértékkel.²⁴ Írásomban pedig éppen ezeket, valamint a III. könyv egyes részleteit vizsgálom meg.

Mielőtt rátérek Ebendorfer magyar vonatkozású feljegyzéseinek elemzésére, röviden összefoglalom az osztrák historiográfia megállapításait Ebendorfer történetírásának jellemzőiről, elsősorban a szerző saját korára vonatkozó feljegyzései kapcsán. Elsőként fontos leszögezni: bár számos újszerű gondolatot tartalmaznak, és néhány szempontból egyediek is, a krónikás történeti művei a középkori, a skolasztikus felfogás sajátosságait hordozó krónikairódalom folyamába illeszkednek, a humanista szellemiség és stílus még nem hagyott nyomot rajtuk.²⁵ Ennek megfelelően Ebendorfer itt tárgyalt két műve egyaránt nagy anyaggyűjtésre épül, időrendben beszélnek el az eseményeket, továbbá különösen fontosak bennük a dogmatikus keretek: a történelem központi témája a kereszténység, az ember legfőbb célja az üdvözülés, a legfontosabb feladat pedig a hitetlenek és az Ördög elleni küzdelem;²⁶ ez a nézőpont a birodalom és a Magyar Királyság konfliktusainak tárgyalásakor is több ízben felbukkan. Ebendorfer a keresztényi kötelességek közé sorolta a történeti igazság keresését is, amelynek megvalósítására kétségtelenül törekedett is, ez azonban mégsem sikerült maradéktalanul. Ebből a szempontból ellentmondásos szerző volt: a katolikus egyház egyes képviselői, vagy éppen uralkodója, Frigyes hibáit például észrevette, és ezekkel kapcsolatos véleményét nem is rejtette véka alá; sokszor azonban kritikai érzék nélkül vett át írásbeli vagy szóbeli forrásból származó információkat.²⁷ Krónikaiban ugyanakkor egyértelművé tette, hogy melyik történetet látta, élte át saját maga, melyikről tud csak hallomásból beszámolni, mi az, amiben bizonytalan, vagy éppen, hogy mit bíz inkább az olvasó ítéletére.²⁸

Ezen a ponton érdemes szót ejteni arról, hogy milyen célközönségnek szánhatta a szerző a krónikáit. Ez már csak azért sem lényegtelen, mivel a kérdés összefügg az Osztrák Krónika és a Császárkronika számos tartalmi elemével, a műveken végighúzódo vezérfonalakkal, és a magyar vonatkozású adatok elemzéséhez is elengedhetetlen. A Császárkronika kezdetben, legalábbis 1450/1451-ig elsősorban Frigyesnek készült, és vélhetően ez indokolja, hogy a műben számos ún. *directio* található (igaz, egyes feltételezések szerint ezek későbbi betoldások is lehetnek): ezekben Ebendorfer Frigyes számára kívánhatott a helyes uralkodással kapcsolatban tanácsokat adni, gyakran múltbeli példákat felhasználva.²⁹ Az Osztrák Krónikában szélesebb olvasóközönséget céltott meg, ez talán összefüggött azzal, hogy a krónika fő témája az Ebendorfer a szíven viselt *patriája*, azaz, a korabeli Ausztria sorsa.³⁰ Nem véletlen, hogy ebben az osztrák szerző éppen a *patria* szempontjából nem mindig kedvezően cselekvő Frigyeset számtalanszor részesíti bírálatban.³¹ A képet árnyalja, hogy Frigyes tetteinek kifogásolása (nem mellesleg az osztrák hon fontossága is) a Császárkronikában éppúgy felbukkan: ennek kapcsán az

²⁴ GROSSMANN 1929. 171.

²⁵ LHOTSKY 1967. VIII–IX.; XXIII.

²⁶ GROSSMANN 1929. 171.

²⁷ Uo.

²⁸ Például: *oculis perspexi; prout referunt, qui viderunt; audivi a fide digno ...; nescio, quo dolo; pio lectori commendatio ... perscrutandum*. Ezekhez hasonló, Ebendorfer Osztrák Krónikájából kigyűjtött kifejezéseket, frázisokat lásd: LHOTSKY 1967. XIX–XXIII.

²⁹ LHOTSKY 1967. XIV., ZIMMERMANN 2003. LVII–LXIII.

³⁰ LHOTSKY 1967. XIV.

³¹ Ahogy azt a dolgozatom következő fejezetében bemutatom, V. László sorsa is részben Ausztria jövője szempontjából kerül elő Ebendorfernél.

Ebendorfer-historiográfiában felmerült, hogy az 1451 után hozzáadott részletek már nem, vagy kevésbé a német uralkodónak szólhattak,³² így az őt ért bírálat is gyakoribb lehetett.

Milyen céljai lehettek Ebendorfernek a történeti művei megírásával? Munkáiban erre vonatkozóan számos megjegyzést tett: szóba kerül a hasznosság, a példamutatás, a jövőendő emlékeztetnek ajánlás, vagy éppen a dolgok “újdomságának” (*novitas*: ez negatív értelemben is felbukkan) feljegyzése, vagy éppen önmaga megvigasztalása.³³ Érdemes itt megemlíteni, hogy Ebendorfer világnézete, történelemszemlélete – a korszellemnek megfelelően – alapvetően pesszimista volt: gyakran kerül elő nála a komor hanyatlás témája, a német birodalom, valamint a katolikus az egyház sorsával összefüggésben is.³⁴

Ami Ebendorfer krónikáinak szerkezetét, felépítését illeti, úgyszintén vegyes képet nyelhetünk meg. Az osztrák krónikás törekedett a tudatos kompozícióra,³⁵ kétségtelen, hogy műveiben határozott irányvonalakat tűzött ki: így a német birodalom történetének összefoglalását, pátriája, Ausztria sorsának az elbeszélését, vagy éppen – a *Chronica Austriae* 4. könyvének előszavában – V. László életének megírását. Előre eltervezte krónikái önálló könyvekre osztását is (ezeken belül azonban – más kortárs szerzőkhöz hasonlóan – további fejezeteket nem különített el).³⁶ A részletekben azonban sokszor elveszett: több ízben helyezett hanyagul, vagy akár pontatlanul egymás mellé lényeges és lényegtelen információkat, olykor összefüggéstelenül és logikátlanul:³⁷ az alábbiakban erre, és ennek ellenkezőjére is látunk majd példát. A kompozíció kérdéséhez tartozik továbbá, hogy Ebendorfer a különböző munkáit is tudatosan próbálta összekapcsolni, ezért elszerűtlenül hivatkozott saját műveire: az Osztrák Krónikában több esetben hívta fel például a figyelmet a Császárkronikára, ahol az olvasó egy-egy esemény bővebb kifejtését megtalálhatta. Az egyes krónikákon belül is találunk előre-hátra utalásokat: ezek gyakorta azt a célt szolgálták, hogy az egyes kitekintések után visszakormányozzák az olvasó figyelmét a fő témákra.³⁸ Meg kell említeni továbbá azt is, hogy Ebendorfer szövegeiben számos alkalommal találunk utalásokat a szerző szóbeli forrásaira: ezek néha általános megjegyzések (pl. *fertur, ut dicitur*), néha valamivel konkrétabbak (pl. *qui vidit, testimonium perhibet* ...), de a szerző akár egy-egy személyt is idézhetett: ezt általában tényleges megnevezés nélkül teszi (pl. *audiui a Basiliensibus* ...).

Mivel dolgozatomban Ebendorfer egykorú-, illetve közelkorú feljegyzéseivel foglalkozom, ezúttal nem térek ki arra, hogy miként írt az osztrák szerző önmaga régmúltjáról, azaz, hogy hogyan kompilálta más források adatait, miképpen értékelte, vagy helyezte saját nézőpontjának keretei közé a német vagy az osztrák történelem korábbi eseményeit. Nem mutatom be az osztrák krónikás írói stílusát, és nyelvhasználatának sajátosságait sem: ezen a ponton egyedül azt érdemes megjegyezni, hogy Ebendorfer saját koráról írt feljegyzései választékosabb, szebb stílusban íródtak, mint a régmúltrol szóló tudósításai.³⁹

³² LHOTSKY 1967. XIV.

³³ Uo. XIV–XV.

³⁴ GROSSMANN 1929. 172. Magáról a pesszimista korszellemről lásd: Huizinga 1976. 35–37.

³⁵ LHOTSKY 1967. XII–XIII.

³⁶ Uo.

³⁷ GROSSMANN 1929. 172.

³⁸ LHOTSKY 1967. XVIII–XIX.

³⁹ Uo. XVI.

Írásom következő fejezetében éppen e szebb stílusú részleteknek a vizsgálatával szeretnék hozzászólni az Ebendorferrel foglalkozó historiográfia megállapításaihoz. Elsőként a krónikák V. Lászlóról szóló szakaszának tartalmával foglalkozom: ezen a ponton nem törekszem arra, hogy a szövegek minden egyes adatát górcső alá vegyem, pusztán azt kívánom röviden felsorolni, mely magyar szempontból is fontos történeti eseményről találunk feljegyzéseket az osztrák szerzőnél. Ezt követően rátérek Ebendorfer történetírói módszereinek bemutatására: ennek során a vizsgált krónikaszakaszokban megfigyelt filológiai észrevételeimet foglalom össze, ezeket a szövegből vett konkrét példákkal illusztrálva. Szót ejtek Ebendorfer történeti hitelességéről, a szövegből kimutatható, nem egy esetben a szerző szavahihetőségét is befolyásoló narratívákról, illetve vezérfonalokról, valamint a krónika unikális adatairól. Kitérek a krónikás „hivatkozásaira” is: azaz, az olyan részletekre, amikor Ebendorfer valamiképpen utal – szóbeli – forrásaira. Továbbá, azt is vázolom, hogy feltételezhetően mikor, mekkora időbeli távolságból írhatott az osztrák szerző egy-egy eseménysorról, és hogy egyáltalán mely időszakban jegyezhetette le az V. László időszakáról szóló híradásait. Mindennek során arra keresem a választ, hogy hogyan használhatóak (használhatóak-e egyáltalán) a krónikás feljegyzései a késő középkori magyar történelem rekonstrukciójához.⁴⁰

A *CHRONICA AUSTRIAE* MAGYAR VONATKOZÁSÚ ADATAI - TARTALMI ÖSSZEFOGLALÓ ÉS FILOLÓGIAI ELEMZÉS⁴¹

A *Chronica Austriae* III. könyvében olvasható, az 1440–1457 közötti időszakra vonatkozó feljegyzések témakörei: V. László megszületésének körülményei és az 1439–1444 közötti magyarországi polgárháború; az Osztrák Hercegség belső konfliktusai az 1440-es években; Hunyadi János 1446-ban vezetett ausztriai hadjárata; harcok Szentmiklósi Pongráccal az 1440-es években; László Frigyes német király kezei közül történő kiszabadításának magyar és cseh tervei az 1450–1451. években (Hunyadi és Jiskra konfliktusai, Frigyes római útja és német-római császárként való koronázása 1452-ben).⁴²

A *Chronica Austriae* IV. könyvében olvasható, az 1440–1457 közötti időszakra vonatkozó feljegyzések témakörei: László születésének körülményei; az 1440-es évek forrongásai Magyarországon és Ausztriában; a László kiszabadítását célzó mozgalom kezdetei 1451-ben; Frigyes és László római útja 1452-ben; László kiszabadítása 1452-ben; László uralkodásának kezdete az Osztrák Hercegségben, a Magyar Királyságban, és a Cseh Királyságban (tárgyalások, országgyűlések 1452–1453-ban); László csehországi és ausztriai uralkodása (országgyűlések és tárgyalások 1454–1455-ben); László magyarországi és ausztriai uralkodása (országgyűlések és tárgyalások 1455–1456-ban); a török támadás 1456-ban; a Hunyadi János halálát követő

⁴⁰ Mindehhez a *Chronica Austriae* Lhotsky-féle kiadását veszem alapul. A III. Könyv V. Lászlóval kapcsolatos szakasza: LHOTSKY 1967. 382–410.

⁴¹ Az Osztrák Krónika vizsgált részei politikai háttéréhez használható másodlagos szakirodalom legfontosabb tételei a következők. Osztrák historiográfia: KURZ 1812.; PRITZ 1837.; CHMEL 1840–43.; BIRK 1849.; CHMEL 1858.; HUBER 1901.; VANCSA 1905–27.; SCHALK 1919.; UHLIRZ 1963.; HALLER 1973.; ZANETTI 1985.; BUTTLAR 1986.; WOLFRAM 1996.; HEINIG 1997.; LANGMAIER 2015. Magyar historiográfia: TELEKI 1852.; FRANKÓI 1896.; TEKE 1980.; TRINGLI 2003.; PÁLOSALVI 2018/2.; KIS 2022.

⁴² A III. könyv V. László-korról szóló szakaszát lásd: LHOTSKY 1967. 382–410.

belviszályok a Magyar Királyságban: Cillei Ulrik meggyilkolása, Hunyadi László kivégzése; V. László házassági tervei a francia király lányával; V. László halála.⁴³

Az V. László koráról szóló magyar vonatkozású részletek áttekintése után az első és legfontosabb állításom: Ebendorfer *Chronica Austriae* című művének adatai túlnyomórészt hitelesek: amit a szerző papírra vetett, az valóban megtörtént, és a híradások, főleg más források anyagával egybevetve, kiegészítve jól használhatóak. Ráadásul a krónikában számos esetben olyan unikális adat is olvasható, amely másutt nem maradt fenn. Több olyan tényező is akad azonban, amelyet figyelembe kell vennünk a krónika felhasználásakor: ezek árnyalják Ebendorfer hitelességét, illetve bizonyos megkötéseket jelentenek adatai felhasználhatóságára vonatkozóan.

E szempontok közül elsőként Ebendorfer főbb vezérfonalairól, a krónikáját befolyásoló narratívákról ejtek szót. A III. és a IV. könyv vizsgált szakaszaiban – a *Liber quartus* előszavában ezt tételesen le is szögezi –,⁴⁴ a szerzőt főként két téma foglalkoztatta: egyaránt a szíven viselte V. László, valamint az Osztrák Hercegség sorsát, mindkettőt Isten által támogatott „ügyként” ábrázolva. Hol egyik, hol másik került előtérbe, egymással is összefonódva, és ezek a sarokpontok jelölték ki Ebendorfer szimpátiáját, vagy éppen ellenszenvét konkrét személyek felé is. A szövegből egyértelműen látható: Ebendorfer a *patriája* – és persze László – sorsára nézve komoly problémának látta, hogy az Albert király halála után törvényesen következő László nem tudta ténylegesen megkezdeni uralkodását Ausztriában, őt ugyanis – gyámság ürügyén – Frigyes tartotta a kezei között. A szerző ebbéli vélekedésére a legárukodóbb nyomot az 1439-ben Bécsben – Ebendorfer szerint Perchtoldsdorfban – lezajlott országgyűlésről szóló feljegyzésében találjuk.⁴⁵ Bár ő maga nem említi, tudvalevő: ezen a diétán a rendek elismerték Frigyes Erzsébet királyné születendő gyermeke gyámjának és Ausztria kormányzójának arra az esetre, ha gyermek fiú, Ausztria uralkodójának pedig, ha lány lenne.⁴⁶ Ebendorfer pedig éppen erre a döntésre vezette vissza az Osztrák Hercegség későbbi sorsát: állítása szerint ettől kezdve az osztrák föld sokévi szenvedést volt kénytelen elviselni, belső és külső támadásoknak köszönhetően.⁴⁷ Nincs ugyan szó szerint kimondva, ez a részlet mégis egyértelműen Frigyesnek szóló burkolt kritika is – a német király bírálata egyébként az osztrák ügyek elhanyagolása miatt a krónika más pontjain is megjelenik. Sokkal nyilvánvalóbb Ebendorfer magyarok iránti ellenszenv: a döntést követő, Ausztriát ért bajok fő megtestesítői szerinte éppen ők voltak: a szerző ezen a ponton külön kiemelte – az általa szintén nem kedvelt – Hunyadi János 1446-ban vezetett támadását, amely részben pont László kiszabadítására irányult.⁴⁸ Ebendorfert László sorsa mindvégig komolyan érdekelte, az utószülött királyhoz fűződő viszonyát semmi nem mutatja be szemléletesebben, mint a László halálakor szerzett, a krónikában olvasható gyászköltemény.⁴⁹ A szövegben több helyen is feltűnő, hogy mennyire igyekezett előtérbe tolni a fiatal uralkodót: például Frigyes császárrá koronázásakor is V. Lászlót, és az ő Rómába történő ünnepélyes bevonulását helyezte a középpontba, az itáliaiak a leírás szerint

⁴³ A IV. könyv V. László-korról szóló szakaszát lásd: LHOTSKY 1967. 410–447.

⁴⁴ LHOTSKY 1967. 410.

⁴⁵ Uo. 385.

⁴⁶ Lásd: PRITZ 1837. 146.; LANGMAIER 2015. 43–47.

⁴⁷ A szerző nem tévedett abban, hogy a László uralkodása körüli bizonytalanságok zavaros belső állapotokat eredményeztek az Osztrák Hercegségben. HUBER 1901. 526–548.

⁴⁸ Ez persze ironikus, hiszen Ebendorfer elmulasztja annak belátását, hogy a Magyar Királyságban V. László távolléte közel ugyanakkora politikai zűrzavart okozott. PÁLOSFALVI 2018. 133–141.

⁴⁹ LHOTSKY 1967. 445–447.

az ő látványán ámultak el; arról a Frigyesről, aki éppen német-római császári koronáját készült megkapni, épphogy csak szó esik.⁵⁰

Tagadhatatlan, hogy Ebendorfer igyekezett megtartani krónikája említett vezérfonalait, azonban arra is látunk példát, hogy egy-egy bekezdésre eltávolodott ezektől. Főleg V. László sorsát szorította alkalmanként háttérbe, jó példa erre, amikor László Csehországba történő elutazásáról, és 1453. évi koronázásáról írt, a fiatal uralkodót alig említette: helyette a Lászlót követő Cillei Ulrik útvonálát mutatta be.⁵¹ Ennek oka az lehetett, hogy a szerző az eseményektől eltávolodva átmenetileg szem elől veszítette Lászlót, és kénytelen volt más témákkal megtölteni krónikáját. Erre az alábbiakban még visszatérek.

A következő tárgyalandó szempont annak a kérdése, hogy mikor, mely időpontokban írhatta Ebendorfer az V. László koráról szóló részleteket. Ennek megválaszolásához érdemes külön tárgyalni a krónika III. és IV. könyvét, hiszen a III. könyv végén maga Ebendorfer húzott éles választóvonalat az addig elbeszéltek, és az ezután következő híradások közé, a maga számára új célokat kijelölve.⁵² Továbbá, mint látni fogjuk, a két könyv megírásának módszertana is más volt. A krónikarészletek lejegyzésének idejére vonatkozóan az első utalás a III. könyv azon pontján bukkan fel, melyben a szerző az osztrák nép által az 1440-es években elszenvedett viszontagságokról, a *patria* pusztulásáról írt, külön említve Laibach Cillei Ulrik általi megtámadását, amely – bár Ebendorfer dátumot nem ad meg – 1442-ben történt.⁵³ Közvetlenül az utóbbi esemény után a krónikarészt egy összegző értékelés zárja, melyben azt olvashatjuk, hogy az említett pusztulás jelei a mai napig (*usque hodie*) látszanak: a szerző tehát itt mintha saját jelenéhez érkezett volna a krónikában.⁵⁴ Ebendorfer ezen a ponton előre is utalt: lejegyezte, hogy várakozással néznek elébe (*prestolamur*) a következő év (*instans annus*) eseményeinek: ez alapján a részlet keletkezésének *terminus ante quem*-jére is következtetni tudunk. Mikor lehetett pontosan az imént említett “*hodie*”, és melyik lehetett a még Ebendorfer számára is ismeretlen *instans annus*? Ugyanebben a bekezdésben Ebendorfer azt írta, hogy a harcok egy hatévnyi időre megkötött békével értek véget (*tandem vero per sexennium pacantur*), amely azonban a múlt évben le is járt (*quod et de propinquo effluxit*). Hogy pontosan mikor volt ez a béke, az a szövegből nem derül ki, a történelmi háttér ismeretében, és figyelembe véve, hogy ez az összegzés a szövegben Laibach 1442. évi megtámadása után következik, feltehetően az 1443-ban kötött egyezségről lehet szó.⁵⁵ Ha így van, akkor ez a béke – a krónikás által említett hat évet alapul véve – 1449-ben járt le, ez utóbbi pedig Ebendorfer említett közlése szerint a szerző jelen idejéhez képest az egy évvel korábbi esztendő. Minden jel arra mutat tehát, hogy Ebendorfer a legvalószínűbben az 1450. évben vetette papírra a krónika e sorait. Az a következő év pedig, amelyre a szerző várakozással tekintett előre, ennek megfelelően az 1451. év volt.

A következő, egy krónikarészlet keletkezési idejére vonatkozó árulkodó jelet ott olvashatjuk, amikor Ebendorfer egy 1451. szeptember 28-ára halasztott országgyűlésről írt, amelyen az

⁵⁰ Uo. 415.

⁵¹ Uo. 422–423.

⁵² Uo. 398.; 410.

⁵³ Uo. 387. A dátumhoz lásd: Uo. 4. lábj.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ HUBER 1901. 492–493.

uralkodó a cseh rendek panaszaire tervezett válaszolni.⁵⁶ Azt a más források alapján egyértelmű tény azonban elmulasztja megemlíteni, hogy ez a gyűlés végül korábban, augusztusban megrendezésre került.⁵⁷ Valószínű tehát, hogy Ebendorfer a fenti adatot 1451 augusztusa előtt vetette papírra, amikor még nem lehetett tudni, hogy az elhalasztott esemény végül a tervezettnél korábbra tolódott, a szerző utólag pedig már nem egészítette, nem javította ki leírását.

Az említett szövegrészek alapján világos tehát, hogy a krónikás az 1450. és az 1451. évben (augusztus előtt) foglalkozott a *Chronica Austria* megírásával, és legalábbis bizonyos részleteket ekkor jegyzett le. Azzal kapcsolatban, hogy az V. László-korról szóló szakaszból bármelyik egység 1450 előtt készült-e el, nem tudunk biztosat állítani. Azonban, ahogy arról az alábbiakban még szó lesz, a krónika 1440-es éveket tárgyaló adatai igen pongyolák, zavarosak, és számos esetben pontatlanok, így valószínűtlennek tartom, hogy Ebendorfer 1450-nél korábban is készített volna feljegyzéseket a László-korról. Ezzel szemben az biztosan állítható, hogy a szerző még az Osztrák Krónika III. könyvében tovább is haladt, mint 1451 augusztusa: hiszen az 1452. év történései is szóba kerülnek.⁵⁸ Mindebből arra következtethetünk, hogy Ebendorfer a *Chronica Austriae* III. könyvének V. László király idejéről szóló szakaszát a legvalószínűbben az 1450–1452 közötti időszakban jegyezte le.⁵⁹

A III. könyvtől eltérően a IV. könyvet Ebendorfer más módszertannal, éveket összefoglaló visszatekintések nélkül, folytatólagosan, az eseményekkel egy, vagy közel egy időben, mintegy naplószerűen írta.⁶⁰ Érdemes ezt is a szövegből vett példákkal illusztrálni. A krónika egy pontján az 1455 februárjában, Bécsben megrendezett országgyűlésről számolt be, és ismét kiszólt a sorok közül: arról beszélt, hogy jelenleg is várják az említett németeket (*quos prestolamur ...*), továbbá hozzáteszi: “várni fogjuk László királyt is” (*Prestolabimur similiter domini regis Ladislai ... adventum in dies*), aki a boroszlói országgyűlésről érkezik.⁶¹ Ritkán tudunk következtetni a *Chronica Austriae* egy-egy részlete pontos lejegyzésének idejére, ezúttal azonban valószínű, hogy Ebendorfer a fenti szakaszt 1455 februárjában írta: néhány hónappal korábbi eseményekről is szót ejtett, továbbá előre is utalt László érkezésére. Egy másik példa: amikor a szerző bizonyos, V. László és III. Frigyes közötti tárgyalásokról írt, egy Ebenfurthba, 1456. május 6-ára összehívott országgyűlést is megemlített, hozzátéve, hogy a vitás pontokban a mai napig, azaz, 1456. augusztus 20-áig nem sikerült dűlőre jutni.⁶² Ez a mondat ismét egy jelzés arra vonatkozóan, hogy Ebendorfer ezt a szakaszt mikor jegyezhetette le: a jelek szerint 1456 augusztusában. Mivel a fentiekben joggal következtethetünk arra, hogy a krónikás 1455 februárjában folytatta krónikája megírását, talán az is felvethető, hogy 1456 augusztusában Ebendorfer az ezt megelőző másfél év történéseit summázta. Ezt továbbgondolva: meglehet, hogy a IV. könyvben a szerző egy-egy alkalommal, amikor éppen rászánta magát az írásra, éppen ilyen, 1–2 esztendőnyi egységeket foglalt össze.

⁵⁶ LHOTSKY 1967. 396.

⁵⁷ Lásd erről: Uo. 5. lábj.

⁵⁸ Uo. 397.

⁵⁹ Megállapításaim egybeesnek az Ebendorferrel foglalkozó osztrák historiográfia vélekedésével: Ebendorfer az Osztrák Krónika teljes 1452. tartó szakaszát, tehát az első három Könyvet 1449/1450 és 1452 között írhatta. Lásd: UIBLEIN 1988. 34.

⁶⁰ LHOTSKY 1967. XI. Ez a naplószerűség már a III. könyv végére is jellemző, de kizárólagossá a IV. könyvben válik. A naplószerűséghez lásd: CSUKOVITS 2015. 90.

⁶¹ LHOTSKY 1967. 425.

⁶² Uo. 428–429.

Ebendorfer vezérfonalai és a krónika keletkezési idejének kérdése után egy ezeknél fontosabb szemponttal foglalkozom: mégpedig *Chronica Austriae* forráskritikai szempontból vett hitelességének témájával. Elsőként essék szó egy olyan jellemzőről, amelyet a vizsgált krónikaszakasz egészére igaznak tartok. Ebendorfer feljegyzései minden esetben elliptikusak: egy-egy esemény kapcsán bizonyos dolgokat megemlített, más, ugyancsak fontos történéseket elhagyott, sokszor következtelenül.⁶³ Nem egyszer előfordul az is, hogy csupán sejteni lehet, hogy a krónikás éppen miről írt, a megfejtésben nem egyszer csak a korszak szakirodalmában és forrásanyagában való alapos elmerülés segít. Jó példa erre az 1440-es évek ausztriai belső harcairól (köztük Szentmikulsi Pongrác és Cillei Ulrik tevékenységeiről) szóló részlet: ebben a szakaszban az eseményleírás pontatlan és kusza, Ebendorfer több év eseményeit foglalta össze, miközben dátumot vagy egyéb kézzelfogható adatot alig említett, és helyenként igen nehéz kikövetkeztetni, hogy éppen melyik évről is olvasunk.⁶⁴ Ugyanitt említhetők Ebendorfernek a különböző magyar, osztrák és cseh országgyűlésekről szóló feljegyzései. Akkor például, amikor a szerző az 1450. év októberében Pozsonyban Frigyes király és a magyarok közötti tárgyalásokról írt, említette azt a fontos részletet, hogy a magyarok László, a magyar Szent Korona, és bizonyos várak visszaadását kérték az uralkodótól, és azt sem hallgatta el, hogy végül abban egyeztek meg, hogy László Frigyes kezei között marad.⁶⁵ Arról azonban nem ejtett szót, hogy Frigyes kifejezetten Hunyadi Jánossal egyezett meg arról, hogy László továbbra is a király gyámsága alatt tartózkodhat, Frigyes pedig Hunyadi kormányzósága elé nem fog akadályt görgetni.⁶⁶ A krónikát kisebb-nagyobb pontatlanságok is végigkísérik. Ezek sok esetben dátumbeli bizonytalanságok: Ebendorfer előszeretettel helyezte az eseményeket a megtörténtüknél néhány nappal korábbra vagy későbbre: az imént említett országgyűlés például az Osztrák Krónikában 1450. október 28-án kezdődött, a pontos október 22-ei dátum helyett.⁶⁷ Olyan is előfordult, hogy az évet sem találta el: Pozsony városának Jagelló Ulászló általi ostromát például az 1442. esztendő helyett 1440-re tette.⁶⁸ Más jellegű tévedések is felbukkannak a szövegben: ilyen az esztergomi érsek, Szécsi Dénes Demeternek titulálása,⁶⁹ vagy éppen az a megjegyzés, amely szerint Luxemburgi Erzsébet királyné 1440-ben még nem töltötte be a 30. életévét.⁷⁰

A pongyolaságok és pontatlanságok ugyan tagadhatatlanul végigkísérik az általam vizsgált krónikaszakasz egészét, mértékük nem egyenletes a szövegben. Három olyan szempont is említhető, amely befolyásolhatta Ebendorfer híradásainak részletességét és megbízhatóságát. Elsőként a krónikást mozgató, már említett narratívákat kell említenünk, ezen belül is a magyarok negatív fényben történő feltüntetésének szándékát. Felvethető ugyanis, hogy a krónikában Ebendorfer szándékosan volt pontatlan akkor, amikor – a III. könyvben – Erzsébet királyné és Ulászló király pártjainak konfliktusát taglalta, az 1439–1440. évek közötti magyarországi polgárháborút összefoglalva. Az események az Osztrák Krónika lapjain a következőképpen

⁶³ Ehhez hasonló vélekedés a téma osztrák historiográfiájában is felbukkan: GROSSMANN 1929. 172.

⁶⁴ LHOTSKY 1967. 387–392. A háttérhez lásd: SCHALK 1919. passim.

⁶⁵ LHOTSKY 1967. 395.

⁶⁶ PÁLOSFALVI 2018/2. 146.

⁶⁷ A dátumról lásd: LHOTSKY 1967. 395., 3. láb.

⁶⁸ Uo. 384.

⁶⁹ Uo. 383.

⁷⁰ Uo. 382.

folynak: 1. Albert király halála, Jagelló Ulászló meghívása a magyar trónra, az özvegy Erzsébet elmenekülése, V. László megszületése (1439–1440). 2. Ulászló és a magyar főurak megtámadták Pozsony városát, ahol Erzsébet és László is tartózkodott, ám vereséget szenvedtek. 3. Ulászló megkoronázása (1440) 4. Ulászló eleste a várnai csatában.⁷¹ Ebendorfer szerint Pozsony – valójában 1442-ben zajlott – ostroma az 1440. évben, még Ulászló – valóban 1440-ben történt – koronázása előtt ment végbe, és feltűnő az is, hogy Ebendorfer Ulászló koronázása után rögtön egy négy évvel későbbi eseményre, a várnai csatára tért rá. Visszatérve mármost a szerző narratív szempontjaira: a krónikás egyértelműen Erzsébettel és V. Lászlóval szimpatizált, az Ulászló-pártot pedig negatív szerepben állította be. Éppen ezért a történeteket igyekezett az Erzsébet-párt igazságos, az Úr által is segített diadalra jutására felfűzni, valamint az ellenoldal jogos, megérdemelt megbűnhődését kidomborítani. Ezt figyelembe véve, Ebendorfer akár okkal is emelhetné át a valójában 1442-ben lezajlott ostromot az 1440-es évek viharos eseményei közé: ezáltal ugyanis érzékletesebben tudta bemutatni az Ulászló-párt elvetemültségét, amelynek Pozsony megtámadása mintegy tetőpontja a krónika szerint. Az pedig, hogy Ulászló koronázását a sikertelen ostrom utánra helyezte, a szöveget olvasva olyan hatást kelt, mintha Ulászló nem tanult volna a vereségből, nem mondott volna le a hatalmáról, és göggyéért meg is fizetett: a koronázást rögtön, mintegy következményként a várnai csatában történő eleste követte; az 1444-es ütközet illetően „előrehozását” tehát szintén magyarázhatja Ebendorfer sajátos nézőpontja is. Az eseménysor szemléletes lezárása egyébként Ulászló fegyvereinek és jobbjának – Ebendorfer nézőpontjából jó megérdemelt – sorsa: az osztrák szerző szerint úgy tartják (*fertur*), hogy ezek a törökök királyához kerültek.

A szöveg hitelességét befolyásoló narratív keretek mellett fontos a krónikásnak az eseményekhez való térbeli, fizikai közelsége is. Értelemszerűen azokban az esetekben, amikor a szerző jelen volt az általa feljegyzett eseményeknél, a híradások részletesebbek és pontosabbak. Ilyen a Frigyes és V. László 1452. évi római útjáról szóló beszámoló,⁷² vagy éppen a László kiszabadítását eredményező, szintén az 1452. esztendőben lezajlott harci cselekmények tárgyalása.⁷³ Éles kontrasztban áll ezekkel például László csehországi uralkodásának összefoglalása: a krónikás ekkor láthatóan nem tartózkodott az uralkodó mellett, és nem is tudott sok mindent a történetekről.⁷⁴ Ezen a ponton figyelembe kell vennünk Ebendorfer pályafutásának alakulását is. Politikailag aktív korszakában ugyanis – ha nem is mindig volt ténylegesen jelen – jóval több szóbeli információhoz juthatott korának viszonyairól. Arról pedig már korábban szó esett, az 1440-es évek második felétől kezdve a szerző egyre inkább a háttérbe vonult: így a feljegyzései alapjául szolgáló források elapadhattak. Ez nyomot is hagyott a krónikáján, és az V. Lászlóról szóló szakaszt vizsgálva főleg 1452 után sokasodnak az olyan híradások, amelyekhez a krónikásnak láthatóan kevesebb – személyesen vagy szóbeli úton szerzett – adat szolgált alapként. Az is igaz azonban, hogy például akkor, amikor Ebendorfer az 1455 februárjában Frankfurtban megtartott birodalmi gyűlésről írt, amelyre László is megérkezett Csehországból, a szerző ismét jelen lehetett: erre konkrétan utal is a szövegben (többes szám első személyben nyilvánul meg), és az események leírása itt ismét feltűnően részletes.⁷⁵

⁷¹ Uo. 382–385.

⁷² Uo. 397.; 415.

⁷³ Uo. 415–418.

⁷⁴ Uo. 422–424.

⁷⁵ Uo. 424–425.

A fizikai közelség mellett ugyanilyen fontos szempont a szerzőnek a történésektől való időbeli távolsága. Egyértelműnek látszik, hogy Ebendorfer krónikája megbízhatóbbá válik, ahogy közelített a szöveg megírásának ideje, azaz, saját jelene felé. Ennek megfelelően az 1450-es éveket taglaló részletek forrásértéke nagyobb, mint mondjuk az 1440-es évek első felében zajló magyarországi polgárháborút érintő bekezdések, és ahogy a szerző az 1450. esztendő felé haladt, a szöveg az addigiakhoz képest átláthatóbb és követhetőbb lesz: több esztendő felületes átfésülése helyett rövidebb időszakokat, akár egy-egy évet egyre részletesebben, alaposabban mutatott be, több konkrétummal, köztük számos pontos dátummal együtt. Továbbá, mint láthatuk, a III. könyv anyagát a szerző feltehetően 1450 és 1452 között jegyezte le: ekkor tehát már egykorú feljegyzéseket (is) készített. Ettől kezdve pedig, ahogy azt már említettem, Ebendorfer folytatólagosan, az eseményekkel szinte egyidőben írta munkáját, híradásai naplószerű jelleget öltenek, egészen az általam vizsgált szakasz végéig, a László 1457-ben bekövetkezett haláláról szóló részletig.

Összességében tehát nyilvánvaló, hogy Ebendorfernek az általa lejegyzett eseményekhez való térbeli és időbeli viszonya folyamatosan változott; ez nem melleleg arra is hatással volt, hogy mennyire tudta követni a saját maga által választott vezérfonalait. Az 1440-es években politikai pályafutásának csúcán volt, a történések sűrűjében tartózkodhatott, ám mivel művét csak később, 1450 környékén kezdte írni, az 1440-es évek történetét már csak visszatekintve, vélhetően emlékezetből írta meg, ez pedig meg is látszik a szövegen. Az 1452. évtől kezdődő feljegyzéseket illetően éppen ellentétes folyamatot figyelhetünk meg: Ebendorfer híradásai már folytatólagosan, az eseményekkel egy időben készültek el, ám a szerző politikai pályafutása lefelé ívelt, kevesebb eseménynél lehetett jelen, és egyre kevesebb információ juthatott el hozzá. Az általam vizsgált krónikaszakasz csúcspontját ennek megfelelően a III. és a IV. könyvben egyaránt megtalálható, az 1450–1452. évekről szóló híradások jelentik: ez lehetett az az időszak, amikor Ebendorfer már ténylegesen megkezdte történeti munkája megírását, ezzel együtt pedig még számos alkalommal szemtanú is volt, hiszen a politikától sem vonult még vissza teljesen. A krónika e szakaszában tehát szerencsés kombinációt alkotott Ebendorfernek az eseményekhez való térbeli és időbeli közelsége: forrásérték szempontjából éppen ezért e részletek a legjelentősebbek.

Ahogy azt írásomban már említettem: filológiai szempontból a *Chronica Austriae* III. és IV. könyve között akadnak különbségek: ez főként annak köszönhető, hogy az utóbbit Ebendorfer már nem visszatekintve, hanem naplószerűen, folytatólagosan írta. Ez pedig más, eddig nem említett sajátosságokat is eredményezett. Egyrészt, a IV. könyvben sokkal több olyan megjegyzést találunk, melyekben Ebendorfer a szóbeli forrásaira utalt. Ráadásul nem csak mennyiségük növekedett, de kézzelfoghatóbbak is: a III. könyvben az *ut fertur* szófordulatnál konkrétabb hivatkozás nem szerepel,⁷⁶ a *Tomus quartus* azonban már olyan fordulatokat is felvonultat, mint: *Audite ... lamentacionis voces ... a quodam non parve condicionis auctore quodam clerico*;⁷⁷ azaz, Ebendorfer – igaz, egyértelmű megnevezés nélkül –, már egy-egy személyre is hivatkozott szóbeli informátorként. Mindez nézetem szerint arra utal, hogy a szerző onnantól fogva, hogy naplószerűen írta krónikáját, többet támaszkodhatott szóbeli forrásaira, mint a saját emlékeztérére, főleg az olyan periódusaiban, amikor ő maga kevesebb adathoz jutott hozzá saját szemére

⁷⁶ Lásd például: Uo. 385.

⁷⁷ Uo. 410.

és fülére hagyatkozva. Részben ide kapcsolódik a krónika naplószerű szakaszának másik, eddig nem említett sajátossága: mégpedig a kifejezetten bulvár jellegű, pletykákra emlékeztető híradások megjelenése a szövegben. Ezek szóbeli úton történő terjedését könnyű magunk elé képzelni, példaként pedig Ebendorfernek a Magyar Királyságban 1456-ban zajló belviszályokról írt feljegyzéseit említem. Itt olyan részleteket is olvashatunk, hogy egy asztrológus jóslata szerint Hunyadi László birtokolja majd a királyi trónt, vagy éppen, hogy Hunyadit ellenfelei többféleképpen próbálták megmérgezni, de V. Lászlónak egy lovagi tornán tervezett meggyilkolása is kellően színes történet.⁷⁸

A *CHRONICA REGUM ROMANORUM* MAGYAR VONATKOZÁSÚ ADATAI - TARTALMI ÖSSZEFOGLALÓ ÉS FILOLÓGIAI ELEMZÉS⁷⁹

Ebendorfer *Chronica regum Romanorum* című munkájának V. László korához kapcsolódó részletei a mű 6. és 7. könyvében, valamint a 6. és 7. könyvekhez fűzött kiegészítésekben (*Additamenta*) lelhetők fel.⁸⁰ Mivel a részletek filológiai sajátosságai számos ponton rokonságot mutatnak a *Chronica Austriae* kapcsán tett megállapításaimmal (ezeket csak röviden említem meg újra), a Császárkronikának csak azokkal a jellemzőivel foglalkozom bővebben, amelyek az Osztrák Krónikához képest eltérést mutatnak. Előzetesen elmondható: az V. László-kor szempontjából a Császárkronika jelentősen csekélyebb forrásértékkel bír: tömörebben, és sokszor csak érintőlegesen számol be az ifjú királyt érintő eseményekről, valamint a korszak Magyarországról. Ennek megfelelően ezúttal kevesebb filológiai megállapítást tehetünk Ebendorfer szövegével kapcsolatban.

A vonatkozó szakaszokban felbukkanó témák a következők: László születésének, megkoronázásának körülményei, Erzsébet ezzel kapcsolatos tevékenységei és halála, Hunyadi János 1446. évi stájer-osztrák betörése, Frigyes harcai Nyugat-Magyarországon, különös tekintettel Szentmiklósi Pongrác ténykedéseire. Szó esik továbbá Frigyes (és László) római utazásáról, László Frigyes kezei közül történő kiszabadításáról, László 1453-ban zajlott Prágába utazásáról, Frigyes és László között zajló tárgyalásokról, a török elleni harcokról, Hunyadi János haláláról és az ezt követő eseményekről, a Cillei-gyilkosságról, a Cillei-birtokok sorsáról, Hunyadi László kivégzéséről, László házassági tervéről és prágai elhalálozásáról. Ebendorfer adatai nagyrészt hitelesek, egy-egy pontatlanság azonban előfordul a szövegben: Szarvkő például soha nem volt az esztergomi érsek birtokában.⁸¹ Ebendorfer krónikája azonban számos, az események politikatörténeti rekonstrukciójához jól használható, mi több, unikális adatot is tartalmaz: például az 1446-os hadjáratról,⁸² vagy éppen V. László kiszabadításáról szóló szakaszokban.⁸³ A hadjárat kapcsán megemlítette, hogy a támadók Perchtoldsdorft Szent Luca napján (december 13-án) égették fel: ez az adat másutt nem olvasható.⁸⁴ Ugyanilyen értékesek továbbá az 1448-as

⁷⁸ Uo. 438.

⁷⁹ Lásd a 41. lábjegyzet tételeit.

⁸⁰ Lásd ezeket: ZIMMERMANN 2003. 594–615. (*Liber sextus*); 616–626. (*Additamenta im Autograph*); 830–836. (*Liber septimus*); 837–858. (*Additamenta im Autograph*)

⁸¹ ZIMMERMANN 2003. 612.; Szarvkőhöz lásd: LECHNER 1985. 732.

⁸² ZIMMERMANN 2003. 606–607.

⁸³ Uo. 616–621.; 843–845.

⁸⁴ Uo. 607.

rigómezei csatában elesett magyar urak nevei.⁸⁵ Természetesen a Császárkronika is tartalmaz a korabeli pletykák körébe sorolható feljegyzéseket: különösen érdekes, hogy itt is szerepel az a Veit Arnpecknél is felbukkanó híradás, mely szerint Luxemburgi Erzsébetet Ulászló mérgezte meg egy állatbőr ruha segítségével.⁸⁶

Ezúttal is érdemes szót ejtenünk Ebendorfer narratíváiról, annál is inkább, mert ezek némely pontokon eltéréseket mutatnak az Osztrák Krónikában tapasztaltakhoz képest. V. László dicsérete, pozitív jelzőkkel történő ellátása, az ifjúba, mint jövődő uralkodóba helyezett remény, majd a halála feletti gyász kifejezése a Császárkronikában is megjelenik. A magyarok iránt érzett ellenszenv azonban ebben a műben nyomatékosabb, mint az Osztrák Krónikában, mi több, Ebendorfer részben erre fűzte fel az 1440-es évek történetét. A 6. könyvben beszámolt Hunyadi János 1446-ban vezetett stájer-osztrák hadjáratáról, melynek kapcsán kitért a támadás előtörténetére, elbeszélve azt is, hogy hogyan került László Frigyeshez.⁸⁷ A magyarok becstelen népként kerültek bemutatása, akik szembe fordultak Lászlóval, megválasztották uralkodójuknak a lengyel Ulászlót, és 1446-ban is jogtalanul támadták meg a stájer-osztrák térséget. A támadás során is aljas cselekedeteket követtek el: gyújtogattak, raboltak, sőt, még az Eukarisztia szentségét is meggyalázták, a végén ráadásul gyáván el is menekültek. Ebendorfer ezt követően azonnal az 1448. évi törökellenes harcokra tért át, amelyet összekapcsolt az említett Hunyadi féle betöréssel: az 1448. esztendőben az oszmánoktól elszenvedett vereség isteni bosszú volt a magyarok felett.⁸⁸ A vereséget ráadásul Ebendorfer szerint belháborúk is követték. A szerző magyarokhoz fűződő viszonya egyértelművé válik a Frigyes által 1445-ben elfoglalt nyugat-magyarországi birtokok kapcsán is: a foglalásokat a krónikás igazságos, V. László nevében végrehajtott tettnek ábrázolta.⁸⁹

Ebendorfer Frigyes-pártisága nem csak ezen a ponton feltűnő, hanem az összes általam vizsgált szakaszban visszatérő motívum. Ez pedig egyértelmű eltérés az Osztrák Krónikában látottakhoz képest, ahol Frigyes bírálata sűrűn felbukkant, és azokban a kérdésekben, amelyekben az osztrákok és a császár szembe helyezkedtek egymással, Ebendorfer az előbbieket pártját fogta. Mindez illeszkedik ahhoz a már idézett megállapításhoz, amely szerint Ebendorfer két krónikájának célközönsege nem ugyanaz lehetett. Mivel a Császárkronika címzettje kifejezetten Frigyes volt, Ebendorfernek e munkájában óvatosan kellett bánnia az uralkodót érintő kritikákkal. Feltehetően ez a – talán kényszerű – császárpártiság magyarázhatja a Császárkronika feltűnőbb magyarellenességét is: Frigyes és a magyarok ugyanis a legtöbb kérdésben élesen szemben álltak a szóban forgó években. Az osztrákok és a magyarok érdeke azonban egybeesett például V. László kiszabadításakor: meglehet, az Osztrák Krónikában ezért nem találunk olyannyira feltűnő magyarellenességet.⁹⁰

⁸⁵ Uo. 608.

⁸⁶ Uo. 831.

⁸⁷ Uo. 606–609.

⁸⁸ Meg kell azonban említeni, hogy Ebendorfer ezen a ponton némileg önellentmondásba került: a magyarok hitványságának bemutatása mellett sajnálkozását is kifejezte amiatt, hogy a kereszténység védőbástyája vereséget szenvedett az oszmánoktól.

⁸⁹ ZIMMERMANN 2003. 612.

⁹⁰ Éppen László 1452-ben történt kiszabadításának leírása feltűnően eltér *Chronica Austriae* és a *Chronica regum Romanorum* lapjain. Előbbiben nyomatékosabb a császár kritizálása, és hogy a magyarok és az osztrákok közösen szöveterkeztek az ifjú uralkodó megmentéséért, az utóbbiban azonban hangsúlyosabb, hogy hogyan fordult a szerencse a dicsőséges császár ellen, sőt, hogy a támadók nem áttalottak a császár ellen vonulni. Ebendorfer itt azt is megemlítette, hogy Frigyes hajlott a könyörgésekre, amikor végül kiadta Lászlót.

Ebendorfer narratíváinak témaköréhez tartozik még, hogy az V. Lászlóról szóló szakaszokban több ízben fejtette ki vélekedését a szerencse forgandóságáról, kiszámíthatatlanságáról.⁹¹

A Császárkronika megírásának idejéről ezúttal kevesebb észrevételt tehetünk, mint az Osztrák Krónikával kapcsolatban tettünk. Az osztrák historiográfia ebben a témában tett megállapításait már idéztem: a krónika első hat könyvének megírásával Ebendorfer már 1450-ben végezhetett, és művét később, 1463-ig folytatta. Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy Ebendorfer a folytatásokban, illetve kiegészítésekben többször tett olyan előreutalást, amelyek egy-egy szövegrész lejegyzésének idejét jelzik. Ilyen például az a László 1453-ban történt Prágába utazásához fűzött kijelentés, amelyben Ebendorfer a szerencsekívánatait fejezte ki az ifjú királynak.⁹² Hasonlóan jó példa a László kiszabadítása után zajló tárgyalások leírásakor tett megnyilvánulás: Ebendorfer saját bevallása szerint nem tudja, mit fog hozni a jövő.⁹³ Ezek a részletek arra mutatnak, hogy Ebendorfer – legalábbis az első hat könyv utáni részekben – ugyanolyan naplószerű módszerrel dolgozott, mint amelyet a *Chronica Austriae* vonatkozásában már körvonaltam.

Az osztrák historiográfia foglalkozott annak kérdésével is, hogy milyen különbségek tehetők a Császárkronika első hat könyve, valamint a hetedik könyv, és a kiegészítések között: magam azonban pusztán a László-korra vonatkozó részletek alapján ehhez a témához nem szeretnék hozzászólni. Végezetül, a szöveg néhány filológiai sajátossága megegyezik azokkal a jellemzőkkel, amelyeket az Osztrák Krónika vizsgálatakor bemutattam. Így minden bizonnyal a Császárkronika híradásainak pontosságát is befolyásolta Ebendorfernek az eseményekhez való térbeli és időbeli közelsége, ebben a műben is találunk utalásokat a krónikás szóbeli forrásaira (pl. *ut fertur*),⁹⁴ és itt is szerepelnek az Osztrák Krónikára utaló hivatkozások.⁹⁵

ÖSSZEGLÉS

Dolgozatomban a középkori osztrák történetírás egyik legfontosabb képviselőjével, Thomas Ebendorferrel foglalkoztam. A téma másodlagos szakirodalmának segítségével összefoglaltam Ebendorfer pályafutását, valamint bemutattam a két legjelentősebb történeti munkáját, a *Chronica regum Romanorum* és a *Chronica Austriae* címen ismert krónikákat. Ezt követően a két művel kapcsolatos, önálló kutatásom eredményeit tekintetem át: az Osztrák Krónika és a Császárkronika azon szakaszait vettem kritikai-filológiai elemzés alá, amelyek V. László király (1440–1457) életének időszakáról szólnak. Írásomban elsőként röviden ismertettem a *Chronica Austriae* vonatkozó részeinek tartalmát, másrészt pedig, a mű legfontosabb filológiai sajátosságait prezentálva, azt igyekeztem illusztrálni, hogy Ebendorfer adatai miképpen használhatóak a középkori magyar történelem egy izgalmas időszakának rekonstrukciójához. Kitértem az Ebendorfert foglalkoztató narratívákra, a László-kort tárgyaló részletek keletkezéstörténetére, a krónika adatainak megbízhatóságára

⁹¹ Lásd például: ZIMMERMANN 2003. 843.

⁹² Uo. 621–622.

⁹³ Uo. 845.

⁹⁴ Uo. 844.

⁹⁵ Lásd például: Uo. 620.

és hitelességére, valamint a mű III. és IV. könyve közötti különbségekre. A *Chronica regum Romanorum* esetében ugyanezeket a szempontokat vettem alapul, melyek közül a legnagyobb hangsúlyt a tartalmi bemutatásra, valamint Ebendorfer narratíváinak összefoglalására helyeztem, illetve a két mű hasonlóságaira és különbségeire is kitértem. Összegzőképpen a következőt mondhatjuk. A *Chronica Austriae* és a *Chronica regum Romanorum* feljegyzései – a szerző történetírói módszereinek figyelembevételével – kétségkívül értékes adalékokat nyújthatnak a László-kor történelméhez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Könyvtári és levéltári rövidítések jegyzéke

BL = London, British Library

BSB = München, Bayerische Staatsbibliothek

BS = Klosterneuburg, Die Bibliothek des Stiftes

KS

OÖ Landesbibliothek

ÖNB = Wien, Österreichische Nationalbibliothek

Források

LHOTSKY, ALPHONS (1967): Thomas Ebendorfer: *Chronica Austriae*. In *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series* 13. Berlin–Zürich, Weidmannsche Verlagsbuchhandlung.

PEZ, HIERONYMUS (1725): Thomae Ebendorfferi de Haselbach *Chronicon Austriae*. In *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini* 2. Lipsiae, Sumptibus Joh. Frid. Gleditschii B. Filii. 689–986.

PRIBRAM, FRANCIS ALFRED (1890/94): Thomas Ebendorfers *Chronica regum Romanorum*. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Ergänzungs–Band 3. évf. 38–222.

ZIMMERMANN, HARALD (2003): Thomas Ebendorfer: *Chronica regum Romanorum*. In *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series* 18/1–2. Hannover, Hahnsche Buchhandlung.

Szakirodalom

BIRK, ERNST (1849) = Beiträge zur Geschichte der Königin Elisabeth von Ungarn und ihres Sohnes König Ladislaus, 1440–1457. In *Quellen und Forschungen zur väterlandischen Geschichte, Literatur und Kunst*. I. Wien, Braumüller. 209–258.

- BUTTLAR, GERTRUD (1986): *Die Belagerung des Ladislaus Postumus in Wiener Neustadt 1452*. Wien, Bundesverlag.
- CHMEL, JOSEPH (1840–1843): Geschichte Kaiser Friedrichs IV. und seines Sohnes Maximilian I. I–II. Hamburg, Perthes.
- CHMEL, JOSEPH (1858): Joseph Chmel: Beiträge zur Geschichte König Ladislaus des Nachgeborenen. (Habsburgische Excursus VII.) In *Sitzungsberichte. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch–Historische Klasse* 28. Wien, Hölder. 473–536.
- CSUKOVITS ENIKŐ (2015): Magyarországról és a magyarokról – Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. (*Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.*) Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet.
- ÉRSZEGI GÉZA (2004): Thomas Ebendorfer: Chronica Regum Romanorum. *Századok* 138. évf. 4. sz. 973–975.
- FRAKNÓI VILMOS (1896): A Hunyadiak és a Jagellók kora, 1440–1526. (Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. 4.) Budapest, Athenaeum Irodalmi és nyomdai R. Társulat.
- GROSSMANN, KARL (1929): Die Frühzeit des Humanismus in Wien bis zu Celtis Berufung 1497. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich Neue Folge* 22. évf. 169–173.
- HALLER, BRIGITTE (1973): Kaiser Friedrich III. und die Stephanskronen. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 26. évf. 94–147.
- HEINIG, PAUL-JOACHIM (1997): Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Hof, Regierung und Politik 1. (*Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters*. 17.) Köln – Weimar – Wien, Böhlau.
- HUBER, ALFONZ (1901): *Ausztria története*. II. (Átdolgozta: Baróti Lajos) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KIS IVÁN (2022): Hunyadi János 1446. évi stájerországi–ausztriai hadjárata. A hadjárat forrásainak kritikája és az eseménysor rekonstrukciója. *Hadtörténelmi Közlemények* 135. évf. 1. sz. 117–146.
- KÖRMENDI TAMÁS (2019): *Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet.
- KURZ, FRANZ (1812): Österreich unter Kaiser Friedrich IV. 1. Wien, Im Verlage bei Anton Doll.
- LANGMAIER, AMBROSIIUS MORITZ KONSTANTIN (2015): Erzherzog Albrecht VI. von Österreich (1418–1463). Ein Fürst im Spannungsfeld von Dynastie, Regionen und Reich. (*Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii* 38.) Köln–Weimar–Wien, Böhlau.
- LECHNER, KARL (1985): *Handbuch der historischen Stätten Österreichs 1. Donauländer und Burgenland*. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag.
- LHOTSKY, ALPHONS (1957): Thomas Ebendorfer. Ein österreichischer Geschichtsschreiber, Theologe und Diplomat des 15. Jahrhunderts. (*Monumenta Germaniae Historica, Schriften*, 15.) Stuttgart, Anton Hiersemann Verlag.

LHOTSKY, ALPHONS (1963): Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. (*Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Ergänzungsband. XIX.) Graz–Köln, Verlag Hermann Böhlau Nachf.

PÁLOSFALVI TAMÁS (2018): Koronázástól koronázásig. A korona elrablása és hazatérése (1440–1464). In Pálffy Géza (szerk.): *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 125–166.

PRITZ, XAVER FRANZ (1837): *Beschreibung und Geschichte der Stadt Steyer und ihrer nächsten Umgebung*. Linz, Quirin Haslinger.

SCHALK, KARL (1919): *Aus der Zeit des österreichischen Faustrechts 1440–1463. Das Wiener Patriziat um die Zeit von 1462 und die Gründe dieses Ereignisses*. Wien, Verlag des Vereines für die Geschichte der Stadt Wien.

TEKE ZSUZSA (1980): *Hunyadi János és kora*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

TELEKI JÓZSEF (1852): *Hunyadiak kora Magyarországon*. I–II. Pest, Emich és Eisenfels Könyvnyomdája.

TRINGLI ISTVÁN (2003): *Az újkor hajnala. Magyarország története, 1440–1526*. Budapest, Vince.

UHLIRZ, KARL – MATHILDE (1963): *Handbuch der Geschichte Österreich–Ungarns*. I. –1526. Graz – Wien – Köln, In Kommission bei Verlag Hermann Böhlau.

UIBLEIN, PAUL (1982): Die Quellen des Spätmittelalters. In Erich Zöllner (ed.): *Die Quellen der Geschichte Österreichs*. (*Schriften des Instituts für Österreichkunde*. 40.) Wien, Österreichischer Bundesverlag.

UIBLEIN, PAUL (1988): Thomas Ebendorfer (1388–1464). In Perchtoldsdorf '88. Thomas Ebendorfer von Haselbach (1388–1464). Johannes Seidl (hrsg.): *Gelehrter/Diplomat/Pfarrer von Perchtoldsdorf. Ausstellung anlässlich der 600. Wiederkehr des Geburtstages von Thomas Ebendorfer in der Burg zur Perchtoldsdorf 18. September – 16. Oktober 1988*. Perchtoldsdorf, Die Marktgemeinde. 14–39.

VANCSA, MAX (1905–27): *Geschichte Nieder– und Oberösterreichs*. I–II. Gotha, Perthes.

WOLFRAM, HERWIG – NIEDERSTÄTTER, ALOIS (1996): *Österreichische Geschichte 1400–1522. Das Jahrhundert der Mitte. An der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*. Wien, Überreuter.

ZANETTI, WOLFGANG (1985): *Der Friedenskaiser: Friedrich III und seine Zeit 1440–1493*. Herford, Verlag Busse und Seewald.

ZIMMERMANN, HARALD (1998): Thomas Ebendorfer, ein Universalhistoriker der Konziliaren Epoche. *Römische Historische Mitteilungen* 40. évf. 389–414.

DÓZSA GÁBOR ZOLTÁN

dzsizdzsoz@gmail.com

doktorjelölt (ELTE-BTK Történelemtudományi Doktori Iskola)

A magyar ágostonrendi provincia felbomlása

The dissolution of the Hungarian province of Augustinian Order

ABSTRACT

The study reviews the last period of the history of the Hungarian province of the Augustinian friars in the three decades between 1526–1556, during which the province disappeared. So far, the historical research has focused on the medieval history of the province, while nowadays the early-modern church history and the history of monastic institutions have been renewed. With the help of comparative regional and international scientific studies, we can get a more nuanced picture of the functioning of the church institutions of that era. The life of the Hungarian Augustinians and their relatively quick disappearance can be more precisely reconstructed with the help of the minutes of the registries of prior generals and some additional sources.

KEYWORDS

Augustinian Order, Hungarian province, Hungarian Augustinians, church history

DOI 10.14232/belv.2024.2.5

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.2.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Dózsa Gábor Zoltán (2024): A magyar ágostonrendi provincia felbomlása. *Belvedere Meridionale* vol. 36. no. 2. pp 5–26.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Az elmúlt évek egyháztörténeti kutatásaiban – nem utolsó sorban a reformáció, valamint a kora-újkor történetének új forrásokon alapuló és megújult szemlélettel történő feldolgozásainak köszönhetően – megélénkült az egyházi intézmények, így a szerzetesrendek 16. század első felében végbement nagyarányú pusztulásának a folyamat egészét feltáró vizsgálata, árnyalva a hagyományosan összeomlásként ábrázolt sommás képet.¹ E folyamat leírásához egy-egy szerzetesrendnél az elérhető okleveles anyag mellett elengedhetetlen a rendi központi és tartományi igazgatás dokumentumainak elemzése, melyeket a két jelentősebb koldulórend, a ferencesek és domonkosok vonatkozásában épp napjainkra tárja fel és teszi közzé a kutatás.² E vizsgálatokhoz kapcsolódva tekintjük át a középkor végéig a Magyar Királyságban ugyancsak önálló provinciával rendelkező szerzetesrend, az ágostonos remeték 16. századi végnapjait, mivel ennek tudományos feldolgozása mindezidáig elmaradt.

Az ágostonos remeték rendje az egy évszázaddal korábban megtelepülő és néhány évtized alatt több tucat rendházzal önálló provinciát alkotó ferences és domonkos rendhez képest több fázisban és kisebb léptékekkel fejlődött. A rend Magyarországon vilhelmita előzményekkel rendelkezett, Esztergomban levő, központi házuk pedig korán jelentőssé vált. Tartományuk a szomszédos bajor provincia keleti szomszédjaként korai rendtartománynak számított. Kolostorai számában mégis csak a 14. században történt akkora növekedés, hogy azok megközelítették a domonkosokét, hiszen a 14. század végére a domonkosok 32, az ágostonosok 28 rendházzal működtek, a ferences provincia ugyanakkor már kétszer annyit mondhatott magáénak. A két nagyobb rend azonban központi házaiban már ekkor is népesebb volt, és láthatóan a 15. század első felének hanyatlási periódusai közepette sem csökkent jelentős mértékben a kolostorok, valamint a hivatások, ezzel pedig a rendtartomány tagjainak száma. Az ágostonosok magyar provinciája számos alapítási kísérlete kudarcot vallott vagy rövid életű volt, miközben a ferencesek – még a rendtartomány és az obszerváns vikária vetélkedése ellenére is – folyamatos, illetve robbanásszerű növekedést mutattak, sok hivatást vonzottak, még ha egy kisebb település ferences kolostorában természetsszerűleg kisebb létszámú barát élt, mint a központi házakban. A középkor végére pedig a két rend a környező rendtartományokénál is több kolostorral igen népes rendtartományt igazgatott. A két ferences rendi ág Mohács előtt mintegy 110 kolostorban hozzávetőlegesen 2200 rendtaggal működött, a domonkos provincia pedig 38 kolostort mondhatott magáénak 6-800 szerzetessel. Mint látni fogjuk e létszámok négyszeres, illetve tízszeres mértékben

¹ HERVAY 1984., SIPTÁR 2017.

² A domonkos rend központi levéltárának rendfőnöki regisztrumai hasonló jelentőséggel bírnak, mint az ágostonos remeterendnél, kutatásuk és publikálásuk folyamatban van. Az 1474-től szinte teljesen fennmaradt jegyzőkönyvek éppen a 16. századra vonatkozóan leggazdagabbak magyar adatokban, de néhány kolostor életére vonatkozó dokumentum is fontos támpontot ad WYSOKINSKY 2007., SIPTÁR 2017b. Sajnos a ferences rend konventuális és obszerváns ága központi és provinciai igazgatásának rendfőnöki jegyzőkönyvei egy-két kivétellel elpusztultak, viszont egyetemes rendi mértékkel is kiemelkedő a magyar obszerváns rendi ág, majd provincia hivatali írásbeliségének keresztmetszetét adó formuláskönyvek gazdag dokumentumegyüttese, melyeket nemrég Molnár Antal publikált. Vö MOLNÁR 2022a.

haladják meg az ágostonosokét. A képet tovább árnyalja, hogy az ugyancsak remeterendi lelkiséget képviselő magyar alapítású pálos rendtartomány 85 kolostorában is közel 1000 szerzetes élt.³

E magas létszámok is hozzásegítették a többi koldulórendi provinciát, hogy a 16. század 30-as 40-es éveire, az új hivatások csökkenésével dacolva, mérsékelni tudta a pusztulás intenzitását. A középkorban közel félszáz rendházat létrehozó magyar rendtartomány, hasonlóan a domonkos provinciához, a század derekára megszűnt létezni, azaz a rend központi adminisztrációjából eltűnt. Ezzel szemben a magyarországi ferences rend 1523-ban átszervezett két tartománya - bár nagyarányú veszteségeket szenvedett - de néhány kolostorral és pár tucat szerzetessel át tudta vészelni a viharos évtizedeket, fenn tudta tartani működését, hasonlóan a néhány házzal a 16. század végén is működő pálos rendhez.

Adminisztratív értelemben nem beszélhetünk egyik rend esetében sem a provinciák deklarált megszűnéséről, hiszen az egyes rendek központi igazgatása maga is átmenetinek tartotta a nehézségeket és egy jövőbeni megújulás lehetőségében reménykedett. A felbomlás összetevőit a következőkben érhetjük tetten:

- valamennyi szerzetesház megszűnése, ingó és ingatlan javaik szekularizációja,
- a provinciában élő szerzetesek számának folyamatos csökkenése,
- a provincia képviselőinek megszűnése a rendi adminisztrációban.

A magyarországi ágostonrend Mohács utáni évtizedeinek kutatásához – mivel a többi szerzetesközösség tartományi kancelláriájának forrásaihoz hasonlóan a magyar ágostonosoké is nagyrészt elpusztult, csekély részben szétszóródott és a korszakból szinte semmit sem őrzött meg – nélkülözhetetlen forrást jelentenek a rend központi hivatalainak fennmaradt és ma a római központi hivatal levéltárában őrzött dokumentumai. A legtöbb adatot az általános rendfőnökök hivatalos levelezését rögzítő regisztrumkötetek, valamint néhány kisebb dokumentumgyűjtemény őrizte meg egyes, mára eredetiben elveszett dokumentumok pedig egy 18. században keletkezett vegyes tartalmú másolatgyűjteményben maradtak ránk. Ezek adatait egészíti ki néhány, a rendtartomány belső életére vonatkozó irat.

RENDAHÁZAK ÉS SZERZETESEK – A VÁLTOZÁS ÉS CSÖKKENÉS DIMENZIÓI

A 13. század utolsó harmadában létrejött magyar provincia házairól két kolostorjegyzékkel rendelkezünk, de egyik sem a rendtartomány saját összeállítása. Az ágostonos rendházak mindkét jegyzéke tartalma alapján közel egykorú, az 1540-es években keletkezett, ennek ellenére szerkezetükben, felépítésükben eltérések vannak. Mindkettő 17. századi másolat és a rend igazgatási dokumentumához illesztett mellékletként maradt fenn. Az első katalógus egy 15. századi egyetemes káptalani határozatokat megőrző másolati kötet része, kiadói szerint a bajor provinciában, feltehetően Brno kolostorában használták.⁴ A másik jegyzék, mely megnevezése szerint az ágostonosok jeles 16. századi rendfőnöke, a tudós, egyházpolitikus Geronimo

³ A létszámokra összefoglalóan lásd F. Romhányi 2018. 15–20. A szerző itt nem vett figyelembe egy alább részletesen ismertetésre kerülő fontos ágostonrendi forrást, így a magyar provincia esetében magasabb értékekkel számolt.

⁴ Braga. Bibliotheca Pública / Bibliotheca General de la Universidad de Minho. Res 777 – V. Fol. 1-11. Kiadása: DO ROSARIO, A. – ALONSO, C. (eds.) (1979): *Actas ineditas de diez Capítulos Generales 1419-1460*. In AA 42. 123. A magyar rendtartomány jegyzéke: 31–32.

Seripando bíboros idején készült, a rend központi igazgatása egyik segédkönyvének második része, mintegy segédlete a rendi kollekták számadáskönyvének.⁵ Jelentőségük számunkra főleg abban áll, hogy bizonyos rendházak létezését fennmaradt egyéb források hiányában ezekből kiindulva kutathatjuk, valamint a második jegyzék a kolostorok középszintű igazgatási egységei, *districtusai* felosztását is megőrizte az utóknak. Fontos megjegyeznünk, hogy hasonlóan a ferences, illetve a domonkos rend hasonló katalógusaihoz retrospektív, a teljes rend központi adminisztrációjának valamennyi létező provincia kolostorait számba vevő jegyzékek, tehát nem egy konkrét időpontban rögzített pillanatsfelvételek a létező kolostorokról. Ezért helytelen a magyarországi rendtörténeti kutatás gyakorlata, hogy ezekből automatikusan azt a következtetést vonja le, mintha valamennyi létezett volna a jegyzék keletkezésének időpontjában. Egyes magyarországi kolostoralapítások, rövidebb életű vagy korábban elhalt konventek kimaradtak belőlük, noha okleveles adatok bizonyítják létezésüket.

1. Ágostonos remeterendi kolostorok a bragai kolostorjegyzékben

kolostor megnevezése	település mai neve/vármegye
<i>Conventus Strigoniensis, generalis</i>	Esztergom
<i>Conventus Vischegrat</i>	Visegrád
<i>Conventus Wacia</i>	Vác
<i>Conventus Buda</i>	Buda
<i>Conventus Lorif</i>	Lórév
<i>Conventus Alba Regalis</i>	Székesfehérvár
<i>Conventus Hantta</i>	Hánta
<i>Conventus Gorment</i>	Körmend
<i>Conventus Pelischga</i>	Pölöske
<i>Conventus Comar</i>	Zalakomár
<i>Conventus Zacau</i>	Zákány
<i>Conventus Grision</i>	Kőrös
<i>Conventus Peckor</i>	Pekerszerdahely
<i>Conventus Welike</i>	Velike
<i>Conventus Quinqueecclesiensis</i>	Pécs
<i>Conventus Seckzo</i>	Dunaszekcső
<i>Conventus Batmonasterium</i>	Bátmonostor
<i>Conventus Esseick</i>	Eszék
<i>Conventus Wilac</i>	Újlak
<i>Conventus Lippa</i>	Lippa
<i>Conventus Torda</i>	Torda
<i>Conventus Dees</i>	Dés
<i>Conventus Waradinum</i>	Nagyvárad

⁵ Roma. Archivio Generale Agostiniano LL. 4. *Collette del Padre Generale dal 1539 al 1619*. Fol. 69–93. Kiadása: ESTEBAN, E. (1915–1916): *Catalogus conventuum O. E. S. Augustini tempore prioris generalis Hieronymi Seripandi (a. 1539-1551)*. In AA 6. 15–48. 57–70. 95–96. 156–166. A magyar rendtartomány kolostorjegyzéke, 68 p.

<i>Conventus Agria</i>	Eger
<i>Conventus Casa</i>	Sajókaza
<i>Conventus Wihel // Wuhel</i>	Sátoraljaújhely
<i>Conventus Scharos</i>	Nagysáros
<i>Conventus Bartfal</i>	Bártfa
<i>Conventus Suburbium</i>	Szepesvárálja
<i>Conventus Jegüt</i>	?Kusaly
<i>Conventus Haratgob</i>	Harapkó
Numerus 31	

2. A magyar rendtartomány házai az ágostonrend központi levéltára kéziratában

kolostor megnevezése	középszintű igazgatási egység	település mai neve
<i>Conventus Strigoniensis</i>	<i>In districtu Strigoniensi</i>	Esztergom
<i>Conventus Budae</i>	<i>In districtu Strigoniensi</i>	Buda
<i>Conventus Vaciae</i>	<i>In districtu Strigoniensi</i>	Vác
<i>Conventus Erchi</i>	<i>In districtu Strigoniensi</i>	Ercsi
<i>Conventus Loren</i>	<i>In districtu Strigoniensi</i>	Lórév
<i>Conventus Albae Regallae</i>	<i>In districtu Strigoniensi</i>	Székesfehérvár
<i>Conventus Hantae</i>	<i>In districtu Strigoniensi</i>	Hánta
<i>Conventus Quinque Ecclesiarum</i>	<i>In districtu Quinque Ecclesiarum</i>	Pécs
<i>Conventus Bathmonostrae</i>	<i>In districtu Quinque Ecclesiarum</i>	Bátmonostor
<i>Conventus Ezech</i>	<i>In districtu Quinque Ecclesiarum</i>	Eszék
<i>Conventus Esterch</i>	<i>In districtu Quinque Ecclesiarum</i>	Dunaszekcső(?)
<i>Conventus Vilach</i>	<i>In districtu Quinque Ecclesiarum</i>	Újlak
<i>Conventus Agriensis</i>	<i>In districtu Agriensi</i>	Eger
<i>Conventus Vhihel</i>	<i>In districtu Agriensi</i>	Sátoraljaújhely
<i>Conventus Cazae</i>	<i>In districtu Agriensi</i>	Sajókaza
<i>Conventus Barphae</i>	<i>Districtus Sepediensis, MDXL in manibus Lutheranorum</i>	Bártfa
<i>Conventus Haropho</i>	<i>Districtus Sepediensis</i>	Harapkó
<i>Conventus Nachaneres</i>	<i>Districtus Sepediensis</i>	Nagysáros
<i>Conventus Quixares</i>	<i>Districtus Sepediensis</i>	Kusaly(as)
<i>Conventus Papoch</i>	<i>In districtu Zaladiensi</i>	Pápoc
<i>Conventus Pelesthe</i>	<i>In districtu Zaladiensi</i>	Pölöske
<i>Conventus Nocomar</i>	<i>In districtu Zaladiensi</i>	Zalakomár
<i>Conventus Hormed</i>	<i>In districtu Zaladiensi</i>	Körmend
<i>Conventus Zacan</i>	<i>In districtu Zaladiensi</i>	Zákány
<i>Conventus Pether</i>	<i>In districtu Sclavoniensi</i>	Pekerszerdahely
<i>Conventus Cheres</i>	<i>In districtu Sclavoniensi</i>	Kőrös
<i>Conventus Velechae</i>	<i>In districtu Sclavoniensi</i>	Velike

<i>Conventus de Albasula</i>	<i>In districtu Transilvaniensi</i>	Gyulafehérvár
<i>Conventus Tohordae</i>	<i>In districtu Transilvaniensi</i>	Torda
<i>Conventus de Des</i>	<i>In districtu Transilvaniensi</i>	Dés
<i>Conventus de Varadino</i>	<i>In districtu Transilvaniensi</i>	Nagyvárad
<i>Conventus de Lippa</i>	<i>In districtu Transilvaniensi</i>	Lippa
Summa XXXII		

E tanulmányban nem foglalkozhatunk részletesen a rendtörténet forrásproblémáival, csak a legfontosabbakat érinthetjük, amelyek témánkhoz tartoznak. Az első jegyzék kiadói nem határozták meg a kézirat és részei keletkezésének feltételezhető idejét, de éppen a magyar rendtartomány névsorát kiegészítő megjegyzés bizonyítja, hogy az az 1540-es évek közepe után készült. A jegyzék a rend kolostorait 25 tartományra osztva katalogizálta, a *provincia Ungariae* a 25-ik. Ezt követi a huszita és oszmán támadások következtében elpusztult házak jegyzéke, a felsorolás azonban a magyarországi öt ház neve után megszakad és így ér véget:

'26. Et XLII conventus sunt destructi per paganos et Bohemos. Item conventus eiusdem provinciae: Conventus Wudensis, conventus Wotzan, conventus Zuderplintypurgensis, conventus Strigoniae, conventus de Alba Regali etc.'

Az első két, szinte egy időben keletkezett katalógust összehasonlítva a szembetűnő hiány az első jegyzékből a 13. század végén alapított és a középkor végén is adatolható Gyulafehérvár, valamint a 14. század második felében alapított Pápoc perjelsége, mely okleveles adatok alapján ugyancsak folyamatosan fennállt a 16. század első harmadáig, valamint az 1481-ben alakult Ercsi. A második lajstomból ugyanakkor kimaradt Visegrád és Szepesváralja. Míg az előbbi feltehetően figyelmetlenség miatt került el a lejegyzést, Visegrád ágostonrendi kolostorára vonatkozóan már gyanakodhatunk arra, hogy nem a város török kézre jutásakor szűnt meg, hanem már korábban elnéptelenedett. Azt a kutatás már megállapította, hogy jónéhány korábban alapított és fennállt kolostor nem érte meg a középkor végét. A leghamarabb az ország délkeleti részén, a 14. század végétől az oszmán támadásoknak ugyancsak kitett temesi bánság területén található rendházakról van szó. Krassó vármegyében a Temesvártól délre vezető út mellett található két közeli város közül 1270. előtt Mezősomlyón alapított a király ágostonos rendházat, mely bizonyítottan az 1330-as évekig fennállt. Utána eltűnik a szemünk elől, ugyanakkor a század végén a közeli Érzsomlyó városban találunk ágostonrendi szerzetesközösséget, melyben a 15. század 30-as éveig egyetemes rendi források alapján fennállt a szerzetesélet. Később azonban nem találjuk nyomát és említését. Feltételezhető, hogy Mezősomlyó szerzetesei valamely okból a 14. század derekán átköltöztek Érzsomlyóra és a kolostor ott működött egészen a 15. század közepe tájáig, mikor ismeretlen okból, feltehetően külső támadás vagy a többi rendháztól való távolsága miatt, megszűnt.

Jónéhány kolostoralapítási kísérletről is vannak adataink, melyek nem vezettek eredményre. Ezek az erdélyi Szászrégen és Vajdahunyad valamint a Valkó vármegyei Boró.

Harmadik statisztikus forrásunk, mely lényeges ponton egészíti ki a két 16. századi jegyzéket – egyben az egyetlen hivatalos adat, mely saját korában számba vette a magyar provincia házait és a szerzetesek számát – 1498-ból származik. Bár jelentősége kiemelkedő, mert az egyetlen konkrét számadatokat rögzítő statisztikus forrásunk, mely a rendtartomány saját önmeghatározása, napjainkra a

kutatás mégis elfeledkezett róla.⁶ Ezeket ugyanis a központi igazgatás dokumentumaiban az ágostonrendnél nem találjuk meg. Bár a dokumentum eredetije lappang, a benne szereplő adatok kibocsátásuk körülményei miatt valós tényeket rögzítettek. Az 1498-ban Egerben tartott tartományi káptalanon készített feljegyzésben maradt ránk, hogy akkor a magyar provinciában mintegy 20 kolostorban közel 200 fráter tevékenykedett.⁷

Ha a kolostorjegyzékekben szereplő házak közül levonjuk azt a 20-at, melyek későbbi létezésére adataink vannak, a következő rendházak megszűnését feltételezhetjük a 15. század végéig:

Bátmonostor, Dunaszekcső, Harapkó, Hánta, Kusaly, Pölöske, Szepesváralja, Újlak, Velike, Visegrád, Zalakomár, Zákány.

1498-ban nagy valószínűséggel működő 20 kolostor, districtusok szerinti tagolásban

Esztergomi kerület	Esztergom	Vác	Buda	Székes-fehérvár	Ercsi	Lórév
Egri kerület	Eger	Újhely				
Szepesi kerület	Bártfa	Sáros				
Zalai kerület	Pápoc	Körmend				
Pécsi kerület	Pécs	Eszék				
Szlavón kerület	Kőrös	Pekerszerdahely				
Erdélyi kerület	Gyula-fehérvár	Torda	Dés	Nagyvárad		

Ha ezt a rendházakra vonatkozó számadatot elfogadjuk, ki kell jelentenünk, hogy bár dokumentumok igazolják, hogy a magyar rendtartományhoz működése során rövidebb-hosszabb ideig mintegy 40 kolostor köthető, a 15. század végére ennek csak felében volt szerzeteselet. Ez nagyobb arányú csökkenés, mint amit a többi koldulórend magyar kolostorai esetében a 15. század utolsó harmadáig a kutatás regisztrált. Másfelől viszont inkább megfelel az ágostonrend több tartománya összehasonlító vizsgálatából kirajzolódó tendenciának, mely szerint az ágostonos remeték régiókban különösen a 14. század végéig növelték rendházaik számát és legalábbis fenn tudták tartani szerzeteseik létszámát a meglevő kolostorokban. A rendi obszervancia egymást követő – a jelek szerint nálunk igencsak

⁶ Idézte már helytelen forráshivatkozással SCHIER 1788. 17, hivatkozás nélkül FALLENBÜCHL 1943. 28. Napjaink összefoglaló munkái azonban nem veszik figyelembe, vö. F. ROMHÁNYI 2015. 25. 1. táblázat, ahol a rend kolostorai számát 1500-ra 33-ban állapítja meg.

⁷ *'Adhuc florebat hac aetate ordo sancti Augustini in Hungaria, ubi in capitulo provinciali Agriae celebrato anno MCCCCXCVIII. numerabat illa provincia viginti conventus superstites, religiososque fere ducentos, quibus hoc anno imperabat P. Matthaeus de Crisio ...'* Crusenius, Nicolaus: *Monasticon Augustinianum*. Monachii, 1623. 184. – A forrást idézi Xystus Schier is, lelőhelyét azonban nem. Ez egy másik korabeli ágostonrendi történeti összefoglalásban található meg. – *'Agriae in Hungaria monasterium fuisse tituli Sancti Nicolai cuius prioratum Matthaeus de Crisio, provincialis Hungariae anno quadringentesimo nonagesimo octavo supra millesimum, administrabat, habetur ex literis capituli Agriensis eiusdem anni, servatis Brunae in archivo nostro.'* *Alphabetum Felicis Milensii de monachis et monasteriis Germaniae ac Sarmatae Citerioris ordinis eremitarum Sancti Augustini.* Pragae, 1614. 3-4. – A nagy jelentőségű forrás kiadatlan, jelenleg már nem található Brno ágostonrendi kolostorának a Morva Nemzeti Levéltárban őrzött gyűjteményében, de a levéltár régi segédletei bizonyítják, hogy a 19. század elejéig ott őrizték. Vö. Moravsky Zemsky Archiv. Brno. E4. Augustiniani v Brne. – RADIMSKÝ, JAROSLAV (1950): *Inventar 1233 /1350/*. – A kolostor magyar vonatkozású dokumentumait készülő provinciátörténeti összefoglaló munkámban dolgozom fel részletesen.

felemás módon megvalósult – reformintézkedéseit – a provincia tagjainak csökkenő létszáma és az elnéptelenedő kolostorok szomorú valósága tette szükségessé.⁸ A rend belső válsága mellett külső okok is közrejátszottak a kolostorok elvesztésében, a Szepességet sújtó huszita és az ország egyes déli területeit elnéptelentető oszmán támadások. Az 1470–1480-as évek ugyanakkor megújulást is hoztak, új rendházak alapításával. A mintegy 200 ágostonrendi fráter kolostoronkénti eloszlására ugyan nem rendelkezünk számokkal, de nyilvánvaló, hogy a rendtartomány jelentősebb kolostorai, illetve a districtusok székhelyei voltak népesebbek (Esztergom, Buda, Eger, Bártfa, Nagyvárád, Kőrös).

Az erodálódás következő időszaka két évtizeddel később már jobban dokumentált és egy meghatározott régió, a zalai kerület, nevezetesen Kőrmend és Komár kolostoránál jelentkezett. Az Erdélyi Gabriella kutatásai és feldolgozásai által feltárt kőrmendi kolostorper folyamánként 1518-ban Bakócz Tamás esztergomi érsek utasítására az ágostonos szerzeteseknek el kellett hagyniuk házukat, de a kiválasztott obszerváns ferences barátok megtelepedése rövid életű kísérlet maradt.⁹ A még a 15. században elnéptelenedett Zalakomárt pedig 1524. előtt vette birtokba a domonkos rendtartomány.¹⁰ Ezzel egy időben ugyanakkor két új kolostor alapítása is dokumentálható a rendfőnöki regisztrumokból, rendház megjelölése nélkül, egyikük talán az 1519-ben felbukkanó Németújvár rendháza lehetett.¹¹

A mohácsi katasztrófa és a törökdúlás közvetlenül 1526-ban ugyan súlyosan érintette Újlak kolostorát, de az oszmánokkal folytatott küzdelmek során – párhuzamosan a protestantizmus terjedésével két évtized alatt jutott el a provincia oda, hogy 1546-ban csak 3, esetleg 5 rendház működött.

Ezek: Eger, Sátoraljaújhely, Nagyvárád, Torda és talán Gyulafehérvár.

A PROVINCIA KORMÁNYZATA AZ 1530-1540-ES ÉVEKBEN

A korszak egyetemes rendfőnökeinek regisztrumkötetei 1527-ig, majd 1537-től viszonylagos épségben fennmaradtak, Gabriele della Volta (*Gabriel Venetus*) időszakából azonban csak az 1528–1532. közötti időszak jegyzőkönyve maradt ránk. A kötet utolsó része azonban erősen csonka, generalátusa második felének jegyzőkönyve pedig (a korábbi *Dd 16* jelzetű kézirat) elveszett. 1538-tól azonban Geronimo Seripando bíboros és utódai hivatali levelezése már részletes regisztrumokkal dokumentált. A provinciai adminisztrációt a mohácsi csatavesztésig a szokásos ügymenet jellemezte. Az 1525-ös szeptévre a generális az Alpokon túli provinciáktól – közöttük a magyartól is – két-két szerzetes Rómába küldését kérte a zárandokok lelki gondozására. II. Lajos király kiváló személyes kapcsolatokat ápolt a rendfőnökkel, ennek jeleként

⁸ Részletes összefoglalása a magyar provincia vonatkozásában ERDÉLYI 2005. 53–58.

⁹ ERDÉLYI 2005. 53–60., ETE I. Nr. 127., 124–125.

¹⁰ ETE I. Nr. 126., 24., IMPLON 2017. 300. Utóbbi a kolostort elvitatja a rendtől, azzal, hogy Komár városában ágostonrendi kolostor volt. Németújváron ugyanakkor 1474-től domonkos generálisi adatok rögzítik a kolostor működését. Itt 1519-ben jelennek meg az ágostonos remeték. Véleményem szerint igen valószínű, hogy kolostorcserre történt, Kőrmendről és Komárról a szerzetesek más rendházba, talán az 1519-ben megjelenő Németújvárba mentek át, Komár kolostorát pedig cserébe átadták a domonkosoknak. Az ágostonrendi kolostor helyére itt a későbbiekben ferencesek költöztek.

¹¹ 'Romae, die 20. Martii 1521. Ad eundem, nos eius ex litteris intellexisse dicimus, praeclaros illos viros duo ordini nostro monasteria elargitos fuisse. Quae quidem grato animo acceptamus et auctoritate in bulla aurea nobis collata nostrae religioni et isti provinciae unimus cum graciis ei indultis apostolicis. Volumus tamen, ut citra ordinariorum assensum nichil moliat, fratresque illo mittantur, quorum vita et mores posuit praeclaris viris et Deo cumulatissime satisfacere, utque preces sedule deo optimo maximo pro illorum salute et prosperitate porrigantur. Iussimus etiam, ut cum primum posset, provincialem synodum cogeret.' Dd 14. Fol. 20r. Vö. MNL-OL DL 107666.

kedves ajándékot, egy lovat is küldött részére.¹² 1527-ben járt le Pécsi Balázs tartományfőnök harmadik ciklusa, akit hivatali tevékenysége szabályszerű letételére szólított fel a generális. Az viszont már a vészterhes idöket jelzi, hogy a következő káptalan résztvevőinek megnevezése után csak reményét fejezte ki a rend vezetője, hogy azt meg lehet tartani. Ha erre nem lenne mód, az első elnök Pécsi Györgyöt bízta meg a tartomány kormányzatával. A megpróbáltatással teli időszakban a rendtagok felé külön hangsúlyozta, hogy igyekezzenek fogadalmuknak és a rend előírásainak megfelelően állhatatosan tevékenykedni.¹³ Ezt követően mégis úgy döntött, hogy az elmaradt káptalan követő időszakban a korábbi provinciális lássa el hivatalát addig, amíg alkalmas időben tartományi gyűlést tud összehívni.¹⁴

A következő évben kellett végleg elhagyni a bártfai kolostort,¹⁵ 1529 táján pedig Ercsi, Lórév rendházait. Bár az 1530-as évek első felének időszakáról még sok kérdés tisztázásra vár és adatok híján sok a kérdőjel, az mégis érzékelhető, hogy a rendtartomány nem vesztette el működőképességét. Az ország középső részének jelentős rendházai még működtek, sőt egy a váradi kolostor könyvtárából szerencsés módon fennmaradt, a rendi igazgatásban fontos szerepet betöltő nyomtatványgyűjtemény előzéklapjai megőrizték a rendházba belépett szerzetesek fogadalomtételét. A rend tartományfőnöki tisztét Gyulafehérvári Balázs, váradi perjel töltötte be, a rendtartományt ekkoriban gyakran e kolostorból kormányozták. Ennek jeles emléke az az igazgatási nyomtatvány, melybe bejegyezték, hogy a váradi rendházban 1531-ben öt, 1534-ben és 1539-ben pedig egy-egy fráter tett fogadalmat.¹⁶

1537-ben a tartományi káptalan után a provincia nagy nehézségei indokolták, hogy kérelmezzék a tartományonként fizetendő közös hozzájárulás, a *collecta* összegének csökkentését, melyet az új generálist megválasztó káptalan döntési jogkörébe utaltak. A következő évben a

¹² Dd 14. Fol. 181r., Dd 15. 94r.

¹³ Dd 15. Fol. 143r. *Decembris 1527. Instabat dies, qua frater Blasius provincialis provinciae Ungariae depositurus erat suam praefecturam, et cogi deberetur comitia pro novi capituli celebratione; propterea ad totam provinciam patentes litteras dedimus, quibus significamus, si deus dedisset, quod capitulum celebrari posset. Vellemus nos et ita in eo capitulo institueremus praesidentem in primo loco fratrem Georgium de Quinque Ecclesiis, et in 2º fratrem Michaellem de Batmmostra (sic !), qui (quicunque illi foret) ex nostro nomine rem ipsam gubernaret sua prudentia et maturitate. Quod si ipsum capitulum celebrari non posset ob multas pressuras et graves tribulationes, quas professa fuerat ea provincia decernere in Rectorem eiusdem, fratrem Georgium cum auctoritate corrigendi, castigandi et locorum priores familiasque commutandi et instituendi, et ea omnia faciendi, quae facere ceteri rectores consueverunt; obedirentque ei omnes et singuli, ac si esset provincialis canonice electus. Demum hortati sumus omnes fratres, ut in ea infelicissima tempestate sustinentes omnia adversa illius saeculi constantes essent in tribulationibus et bonis operibus operam daret, quam iis possent Deum, cunctarum rerum moderatorem placabilem facere et darent eis post tot tribulationes suam benignitatem.*

¹⁴ Dd 15. Fol. 143r-v. *Idem privatis Litteris intimavimus fratri Blasio Provinciali, de huiusmodi capituli dispositionem, eique precepimus, ut si celebrari non posset capitulum provinciale, quantum tempus adesset, quin consuevit capitulum celebrari prefato rectori a nobis instituto renunciaret(!), et officium et sigillum provinciae ipsaeque ab eo die cum nostra auctoritate regere provinciam et huiusmodi officium exercere usque ad futurum capitulum celebrationem. Litteras autem huiusmodi toti provinciae legendas ad eum destinavimus, ut eo tempore legerent, quid oportunitate iudicaret.*

¹⁵ SROKA 2012., SROKA 2016. 133.

¹⁶ A rendi élet és igazgatás alapvető dokumentumait, a regulát és a 16. század végéig érvényes konstitúciók, valamint a rend életében jelentős szerepet játszó pápai privilégiumok szövegét a korábbi kéziratos példányok használatát megkönnyítendő kommentárokkal kísért dokumentumegyüttes formájában 1508-ban kiadták, hasonlóan a többi szerzetesrend, főként a ferencesek és domonkosok nyomtatványaihoz. Erre lásd MOLNÁR 2022a. 1-12, 71-80. - A nyomtatvány szerencsésen fennmaradt és ma a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi, jelzete Ant 0929. Jelentőségét az adja, hogy kéziratos kiegészítéseiből következően a korábbi tartományfőnökök is használták, tehát a provinciai igazgatás fontos dokumentuma. A fogadalmak szövegét közölte MÁLYUSZ 1943. 432-434.

tartományfőnök a provincia szűkös anyagi viszonyai miatt a káptalant három évvel későbbre halasztotta. A rend központi igazgatása azonban még a nehéz körülményekkel küzdő tartományok hozzájárulását is elvárta. Ezt többek között a reformáció következtében nagy arányban pusztuló német rendtartományok és az 1538-ban felszámolt angol provincia kiesése indokolta. Tehát a magyar provincia számára a teljes 24 aranyforint fizetendő hozzájárulásból 9-et engedtek el, tekintettel a reformáció és az oszmán támadás csapásaira.¹⁷

A rend szlavóniai kolostorait korszakunkban érte végleges csapás. Az oszmánok 1539-ben foglalták el Kőrös várát és a várost, ebben az időszakban – ha nem előbb – Pekerszerdahely szerzeteseinek is el kellett hagyniuk rendházukat. Bár a régió ezekben az években különösen heves harcok, majd a déli végvári vonal színtere lett, például Velike ágostonrendi temploma viszonylagos épségben átvészelte a harcokat és 1573-tól a ferences rend kapta meg.¹⁸

Az 1539-ben Nápolyban tartott generális káptalanon a magyar rendtartományból egy küldött sem tudott részt venni, a provinciát itáliai rendtagok képviselték. Ennek ellenére határozatait megküldték, de a zavaros hazai viszonyokat jellemzi, hogy egyetlen előljáró sem küldött értesítést, magyarázatot távolmaradásáról és hírt a provincia állapotáról. A nagy egyházreformer Seripando generális mindenesetre fontosnak látta, hogy az itáliai stúdiumát végző Gallus testvért küldje haza a szükséges kapcsolattartás érdekében. Egyúttal kérte további tanulmányai engedélyezését, ami természetesen a provincia részéről is anyagi hozzájárulást kívánt. A generális nemcsak egyedül Gallus, hanem más, az itáliai tanulmányokra alkalmas ifjú fráter küldésére is biztatta a provinciát. A nagy nehézségek, elnéptelenedő kolostorok mellett is látott a rend vezetése reményt a nagymúltú provincia megújítására. A levél buzdítást is tartalmazott a magyarországi ágostonosoknak, hogy a tiszta erkölcs és helyes vallásosság által ne csak névleg, hanem a valóságban is Szent Ágoston fiai legyenek.¹⁹

Ákár a gondos figyelem, akár a személyesen hazatérő ifjú hatására, a provincia rövid idő alatt, talán már a generális levele előtt tartományi káptalant tartott, melynek aktáit 1540. május végén a generális jóváhagyta. A tartományfőnököt ugyan nem említi név szerint, de későbbi dokumentumokból tudjuk, hogy Újlaki Jánost választották meg. Minthogy a rendtartomány

¹⁷ Dd 15. Fol. 238r. *Provincia Ungarie Rome, die 22 Iulii 1537 Confirmavimus acta Capituli Provincialis Ungarie, attulimusque usque ad Capitulum generale nonnulla eorum petitiones usque ad diminutiones collectarum et ad confirmationem Presidentis a Capitulo electi provincialis absque generali.*

Uo.[Verone] die 12 Iunii 1538. *De consensu et voluntate omnium diffinitorum prorogavimus Capitula ob provinciae paupertatis usque ad 3um annum. Condonavimus et remissimus totam summam debiti non solutarum hactenus collectarum. Ob provincia istius calamitate a Turcis et Lutheranis proponamus, quod 24 auris Ungaricalibus novem relaxavimus quousque provenierit ad meritum conditionem.*

¹⁸ A szlavóniai kolostorokhoz összefoglalóan leggyakrabban még mindig Lelja Dobronic tanulmányát idézik, de hasznos adatai mellett számos pontatlanságot, tévedést tartalmaz, a kutatás mára sok tekintetben módosította megállapításait. Dobronic (1987).

¹⁹ Dd 18. Fol. 150r-v. *Cesenae-Bononiae, 27 Aprilis 1540 Ad provinciam Hungariae iterum misimus definitiones capituli generalis, scribentes nos valde mirari, quod cum aliae omnes pronciae vocatae ad capitulum generale vel comparuisset vel per litteras se excusassent, sola ipsa nihil respondisset, nedum venisset. Quocirca hortati sumus ut ad nos de rebus eorum scriberent et ubi nostra opera eorum usui esse posset, illa uti non neglegerent quantumque possent illi provinciae sarcindae invigilarent. Fratrem autem Gallum, eorum alumnum, proficisci in eam provinciam per aliquot dies permisimus ut, expeditis quae in ea opus habeat, in Italiam reverteretur; ac illi non solum redeundi licentiam tribuerent, sed si quos alios haberent iuvenes ad litteras propensos, hortati sumus ut ad studia promoverent, prout patres eorum alias consueverant. Postremo animavimus omnes ad morum integritatem ac sanctionem religionis, ut divi parentis Augustini non solum nomine, sed re ac veritate filii censeretur.*

Uo.Fratri Gallo Hungaro. *Praenominatum fratrem Gallum patentibus litteris licentiaimus ut in suam se reciperet provinciam, cum facultate revertendi in Italiam ad studia proseguenda, quem commendavimus etc.*

létszáma nagymértékben csökkent, a generális engedélyezte, hogy a magyar provincia más rendtartományokból fogadhasson be frátereket, ha előljárójuk erre engedélyt adott és nem hitehagyottak. Buzdítást ad a hitehagyók elleni küzdelemre, ugyanakkor a szűkös helyzetre való tekintettel engedélyezi a provinciálisnak, hogy akit csak közülük visszatérít, ha nem okozott súlyos botrányt, akár rendtagnak is fölvehesse, valamint a korábban protestánsná lett rendtagok visszafogadását is lehetővé tette. A rendi kormányzat számára szükséges hozzájárulás fizetésére buzdította a még létező kolostorokat, kifejezve, hogy nem kell kérniük a provincia által korábban megállapított 24 arany összegű hozzájárulás mérséklését, mert azt a legutóbbi, Veronában tartott generális káptalan 15-re csökkentette.²⁰

Mivel a szorongatott helyzetben levő házakból számos fráter a szomszédos bajor és az ebből 1538-ban önállóvá vált lengyel provincia házaiba menekült, de akár távolabbi helyekre is eltávozott, a rendfőnök e két érintett tartomány számára elrendelte, hogy csak az előljárójuk engedélyével elbocsátott testvéreket szabad befogadni. Engedély hiányában a már korábban érkezettek is vissza kellett küldeni korábbi rendházukba.²¹ Voltak közöttük hitehagyott vagy akár a zűrzavaros viszonyok közepette gyilkosságba keveredett fráterek is. Közéjük tartozott Váci Ferenc is, akit két ember megölésével is vádoltak, emiatt szigorú őrizet alatt börtönben kell tartani, míg a generális másként nem rendelkezik.²² A provinciálisnak elrendeli, hogy mindkét gyilkosság ügyében folytasson le vizsgálatot, hallgassa ki a tanúkat és az ügyről kimerítő jelentésben küldjön előterjesztést számára. Ezután fogja meghozni ítéletét, kiderítve az igazságot, döntésében a szeretet által is vezérelve, hogy az Ferenc üdvösségére szolgáljon. Mert, *inkább annak örülök, ha az istentelen letér útjáról és él.*²³ Ferenc fráteréről még 1543-ban is születik hasonló utasítás a bajor provincia részére. A Ferenc fráterre vonatkozó korábban idézett rendelkezés megerősítése után Seripando generális arra buzdítja a provinciális, ne igyekezzen mindenáron életben tartani az elnéptelenedő kolostorokat, inkább egyesítse azokat, remélve, hogy

²⁰ Dd 18. fol. 165r-v. Tarvisii, 30 Maii 1540. *Acta capituli provinciae Hungariae et provinciam canonice electumque dispositiones confirmavimus: exhortantes omnes ad propositum vitae melioris arripiendum, necnon ad observantiam definitiorum capituli generalis etc. Dedimus deinde provinciali facultatem recipiendi quotquot fratres alienarum provinciarum ad eum se contulissent, modo haberent licentiam suorum superiorum et nullatenus essent apostatae. Misimus etiam ad ipsum apostolici Brevis transsumptum contra apostatas, ut iuxta ipsius tenorem tales compelleret ad institutionem et reddendas rationes eorum quae administrassent. Dantes autem auctoritatem recipiendi ad Ordinem quos ex eis discessisse inveniret animi tantum levitate et non scandalo enormi. Hortatique tandem sumus conventus omnes ad solutionem collectarum, quarum taxam respondimus non esse nostri iuris imminuere, sed spectare id ad definitorium capituli generalis, quod Veronae statuerat ut singulis annis quindecim aureos persolveret ea provincia, quamquam interea nihil plus petitori essemus ab eis, quam quod ipsi ultro ad nos mitterent.*

²¹ Dd 18. Fol. 167v. Tarvisii, 1 Iunii 1540. *Provinciali Bavariae. Misimus item definitiones capituli generalis ad provinciam provinciae nostrae Bavariae et Poloniae, ad earum observantiam plurimum omnes hortantes; monentes ipsum ne fratres provinciae Hungariae sine suorum superiorum licentia non solum de cetero reciperet, sed receptos hactenus abigeret redireque faceret in locum suum. Rebus ipsius provinciae nos promptissimos interea offerentes.*

²² Dd 20. Fol. 88r. Bononiae, 11 Iunii-Iulii 1543. *Provinciae Bavariae... Monemus autem vos ut de fratre Francisco Hungaro, quem in vestram provinciam cooptatis, ne is ille sit qui bis homicida fuit in sua Hungariae provincia, et propterea nostro iussu carceribus detentus. Videte ne cum promoveritis quoque eum ad confessiones audiendas, et vobis et aliis magnum laqueum paretis. Hac de re veritatem exquirite a venerabili provinciali Hungariae...*

²³ Ez 33,11.

a remélt jövőben újból működhetnek.²⁴ Ez a döntés kétségkívül a rendi obszervancia előírásait és gyakorlatát tükrözi, azaz kisebb számú kolostorban, de szabályosan éljen a megmaradt kis közösség. E tendencia ugyanakkor azzal a következménnyel járt, hogy viszonylag rövid idő alatt a kolostorok nagy része kiürült, elnéptelenedett. A régi fényben mindenekelőtt a provincia központi, legjelentősebb kolostorai voltak, melyek éppen ekkor pusztultak el: Buda, Esztergom, Székesfehérvár.

A rendtartomány e nagy nehézségek ellenére még fenntartotta működőképességét és úgy tűnik, helyreállt a kapcsolattartás a központi adminisztrációval is. Az oszmán támadásoknak kitett központi kolostorok helyett a pécsi, egri és az erdélyi rendházak tartották fenn a tartományi igazgatást, perjeleiket jelölte a káptalan előljáróinak a generális.²⁵ Gyulafehérvár kolostora olyannyira működött még 1536-ban, hogy Enyedi Adorján, az erdélyi püspökség helynöke a javukra döntött egy az aradi káptalannal folytatott perben.²⁶ A pécsi kolostor azonban rövidesen, legkésőbb 1543-ban, a város török kézre kerülésekor megszűnt.²⁷

E viharos években egy ágostonrendi teológus, Agostino, da Treviso (1490-1550k.) engedélyt kapott Seripando generálistól, hogy Magyarországra visszatérve János király környezetében maradjon, rendi kereteken kívül élve. Tevékenysége során prédikálhat, vagy a király és környezete számára lelkipásztori tevékenységet is végezhet. Személye magyar vonatkozásban leginkább arról ismert, hogy 1532-től Lodovico Gritti, János király kormányzója meghívta, hogy fiainak nevelője legyen. Megbízója mellett volt annak meggyilkolásakor, ezen eseményről emlékiratot is szerkesztett. Gritti halála után visszatért Itáliába, de a prédikációiban és értekezéseiben a predesztináció tana felé közelített, emiatt eretnekséggel vádolták. Bár műveiben problematikus részeket találtak, végül fölmentették az eretnokség vádja alól és engedélyezték, hogy szerzetesként és teológusként tevékenykedjen. Az 1538-ban Veronában tartott generális káptalan Seripando generálissal és Agostino Pedemontanóval együtt őt mint a három legjelentősebb ágostonrendi teológusa egyikét küldte el III. Pál pápához azzal a kéréssel, hogy nevezzen ki két bíboros protektort az eretnokség gyanújába esett fráterek nézeteinek kivizsgálására.²⁸ Bár rendje sok fontos tisztséget és feladatot bízott rá ezeket 1540-ben már visszautasította. Ekkor tért vissza másodszor Magyarországra és János király haláláig biztosan az ő környezetében tartózkodott. Utolsó éveit kolostoron kívül élve töltötte, de mindvégig ágostonrendi szerzetes

²⁴ Dd 18. Fol. 165v. *Ad provincialem et definitiones provinciae Hungariae in causa fratris Francisci. Litteris clausis ad provincialem et definiores praefatae provinciae directis, commisimus provinciali ut fratrem Franciscum Vicza(!), bis iam in homicidii crimen prolapsus, statim carceribus adiudicaret ac traderet, retinendum sub fida custodia, donec aliter nos decerneremus. Imponentes eidem provinciali ut interim, tam super homicidio priori quam posteriori diligenter visitaret ac testes exanimaret remque omnem, ut se haberet qualisque in ceteris vita ipsius et conversatio fuisset, ad nos scriberet latissime ut, veritate comperta, cum eo ageremus quod iustum esset quodque, suadente caritate, saluti eius expedire nosceremus. Quoniam, non mortem peccatoris etc.* Hortati postremo sumus provinciam ipsam, ne cogitare de monasteriis deserendis, prout a nobis petierant ob fratrum paucitatem, sed potius quae deserta erant reintegrare niterentur. Quod facile, Deo adiuvante, fore sperabamus, si vitae ac morum pristinum nitorem recuperare omnes studerent.

²⁵ Uo. *Praesidentia Hungariae. Litteras praesidentiae ad eandem provinciam misimus pro habendo capitulo provinciali tempore debito: designantes ipsius capituli praesidentem in primo fratrem Georgium Quinque Ecclesiarum priorem, in 2º fratrem Demetrium priorem Agriensem, in 3º loco fratrem Stephanum de Lipa priorem transilvanensem, in forma consueta.*

²⁶ ETE III. Nr. 108., 93. p.

²⁷ FEDELES – SARBÁK – SÜMEGI 2009. 343. További adatok a kolostorról doktori értekezésemben.

²⁸ '... tres ex gravioribus patris ordinis...'. Az ágostonrendi regisztrumkötetéből idézi ROSA 1960. 490., mely Agostino da Treviso legrészletesebb modern életrajzi áttekintése.

maradt.²⁹ Jelentős könyvtárat hozott el trevisói kolostorából Magyarországra, melyet 428 font 8 solidusra értékelték. Ennek árát a generális rendelkezése alapján két év alatt kellett kifizetnie anyakolostorának.³⁰

1542-ben a generális a magyar provinciának küldött hosszú és helyenként igen személyes hangú levelében szomorúan emlékezett meg arról a siralmas helyzetről, hogy az egykor anyagi javakban bővelkedő, példás hitű és a rendi kormányzatban kiváló provincia házainak többségét a török elpusztította. Példaként idézi, hogy a központi igazgatással történő kapcsolattartás kulcsembere, Gallus testvér súlyosan megbetegedett, majd Rómába visszatérve ágyának esett és rövidesen elhunyt. Kéri a provinciát, hogy imádkozzanak lelkiüdvéért és emlékét őrizték meg. Seripando generális a következő évre általános káptalanl tervezett, mely Rómában lesz, erre a magyar rendtartományból is egy tekintélyes testvér részvételére számít. A vele küldendő hozzájárulásból 10 aranyat tartana csak meg hozzájárulásként, hármat pedig a provincia által meghatározott célra fordítana.³¹

Az ismét a tartományfőnöki tisztséget betöltő Pécsi Balázsnak a rendfőnök engedélyt adott arra, hogy a tartományi káptalan megtartását elhalassza a személye körül kirobbant viszály

²⁹ Dd 18. fol. 169v-170r. *Tarvisii, 7 Iunii 1540. Magistro Augustino Tarvisino licentiam et facultatem concessimus in Hungariam proficiscendi manendique in servitio serenissimi regis Ioannis, extra Ordinis gremium, cum socio quem inveniret secum ire cupientem, habita licentia a suis superioribus; cum facultate deligendi sibi confessorem sive nostri sive cuiuscumque Ordinis, etiam presbyterium saecularem, a quo tam socius quam ipse possent absolvi etc. Omnem eidem serenissimo Regi et universis magnatibus Hungariae plurimum commendavimus.* – Vö. SZAKÁLY 1986. passim.

³⁰ Dd 18 Fol. 175v. [Vicentiae-Veronae], 19 Iunii 1540 *Debitum magistri Augustini Tarvisini. Concessimus dilationem magistro Augustino Tarvisino restituendi suo monasterio summam librarum quadringentarum viginti octo et solidos octo in spatio duorum annorum. Quod si forte in Hungariam proficisceretur; pollicebatur is nobis inde per totum mensem maii proxime futuri debitum omne persolvere. Idem fecimus de iis quae fratribus in particulari obligabatur.*

³¹ Dd 20. Fol. 16r-v. /1542/ *Ad provinciam Hungariae pro capitulo generali. Venerabiles etc. Multis undique infortuniis et adeo gravibus perturbamur, ut parum absit quin deficiamus quandoque et cadamus animo. Olim ista provincia et in rerum temporalium copia et administratione felicissima et erga Deum religiosissima erat; nunc autem ipsius loca a Turcis exspoliata, diruta, conbusta vel solo acquata erat. Fratres etiam ad parvum numerum redacti et a pietate fere alieni, ita ut non modo loca pauca sint, sed et fratres paucissimi et parum suis moderatoribus obtemperantes. Cumque speraremus a ven. Fratri Gallo, quem in Italiam ad nos misistis, sic de rebus vestris edoceri ut modum quo isti provinciae consuleremus meditando consequeremur, mors interceptit, immo interdicti spem quae supererat. Sustulit enim vel praecipuit praedictum fratrem, qui nec nos convenire potuit, cum gravi morbo afflictus. Romamque delatus et in lecto proiectus, diem recuperatae valetudinis expectaret ut nos adiret, alloqueretur et singula expromeret quae sibi ad nos perferenda et explicanda commiseratis. Doluimus casum religiosi viri, commovet nos adversa fortuna provinciae vestrae et turbati sumus supra modum, quod omnia periclitati ad ipsum ad sanitatem reduceremus, nihil egimus, et ex ipso scire non potuimus quae pro conservanda ista provincia agenda essent. Propterea ut in tantis doloribus, perturbationibus et incommodis vel unum remedium et allevamentum inveniamus, quod facile licet si quempiam ad nos miseritis, tenore praesentium vobis significamus generale capitulum in proximo tempore Pentecostes celebrandum esse, et Romae quidem. Nostri quoque officii auctoritate mandamus, ut definitionem saltem statuto tempore ad nos mittatis, virum gravem, Religionis amatorem et rerum istius provinciae satis peritum, qui nobis plenam et exactam informationem praebeat singulorum: ut sic quod nostri officii est possimus agere et quantum cupimus rebus vestris in Domino providere. De pecuniis quas praedictus frater attulerat, decem aureos pro collecta nostra recepimus; de reliquis vero quos habebat, detractis impensis, tres aurei apud nos servantur; de quibus fiet quod per vos fuerit decretum. Interea hortamur vos omnes in Domino et monemus ut pro fratre Gallo, vita functo, debitum persolvatis et eius animam in vestris apud Deum orationibus commendetis. Quem et obnix precari vos volumus pro pace universae reipublicae Christianae; quoniam, si discordia perseveraverit, penitus de locis vestris actum erit; et si pax affuerit, non ea modo servabatur; sed quae diruta fuere denuo construentur et ad maiorem numerum ascendent, adiuvante Deo, qui a piis precibus aures non avertit, fidem nostram et diligentiam eorum qui sibi fidunt ac sese illi commendant. Valet.*

miatt. Feltehetően ez a szembenállás közte és Újlaki János között volt, aki nem sokkal később el is hagyta a magyar rendtartományt és a közeli Bécs kolostorába költözött. Seripando emellett a következő egyetemes káptalan elé utalta Kolozsvári Ferenc fráter ügyét és kérte a provinciálist, személyesen vagy küldött útján legyen provinciánkból valaki, akivel a rendtartomány helyzetét meg tudja tárgyalni.³² A magyar rendtartomány – a rend számos nagymúltú Alpokon túli tartományához hasonlóan – ekkorra már olyan nehéz helyzetbe került, hogy senkit sem tudott kiküldeni a generálishoz személyesen. Ezért 1546-ban a rend első embere a magyar tartománytól is annyit kér, ha nincs lehetőség arra, hogy – korábbi utasításának megfelelően – egy a provincia aktuális helyzetéről referálni képes személy jelenjen meg előttük, legalább részletes írásos beszámolót küldjenek az aktuális helyzetről.³³

ÚJLAKI JÁNOS TEVÉKENYSÉGE – A *PROVINCIA UNGARIAE* VÉGNAPJAI

Az 1540-es évek elejének magyarországi tartományfőnöke, Újlaki János 1546 augusztus végén Seripando generálisnak írt részletes beszámolóban rögzítette viszontagságos útját, mely érzékeltes képet fest a magyar és a bajor provincia korabeli helyzetéről. Eszerint, bár szeretne jó hírekkel szolgálni, ezt a folyton változó és instabil idők megakadályozzák. Helyzetük részben a törökök, részben a protestánsok miatt annyira elnyomott, hogy az egész magyar rendtartományban 3 kolostor létezik csupán, mintegy 15 fráterrel. Megválasztása után még az év közepe előtt elküldött egy testvért a generálishoz, hogy megerősítse megválasztott tisztségében, akinek kérésére ő adta a szent útravalót e veszedelmes útra. Ám alighogy az országhatárhoz ért, megölték és az általa vitt levél is odaveszett. Mint provinciális ugyancsak állandó veszélyeknek és fenyegetettségnek volt kitéve, bármennyire is igyekezett azok elől kitérni, azok egyre nagyobbak lettek. Megtörtént például, hogy egy városban kétszer is a hitetlenek révén a legnagyobb veszedelembe került, de a hitetlenek által elfoglalt városban az Úristen különleges kegye folytán megmenekült kezeik közül. A leginkább valószínű, hogy Esztergom ostroma és elfoglalása alkalmával történhetett mindez, 1543-ban, mivel a rend központi kolostora Esztergomban volt. Ezután sokfelé bolyongott olyan helyet keresve, ahol békés nyugalomban élhet. Végül elvetődött Ausztriába, Bécs nevezetes ágostonrendi kolostorába, ahol az ott megmaradt, igen kis számú testvér között tartózkodott rövid ideig. Tőlük tudta meg, hogy egész Ausztriában már csak ez az egyetlen konvent áll fenn, mert azokat az anyagi javak miatt világiak elfoglalták, sőt, ami még rosszabb és elkésérítőbb, ezt az egy megmaradtat is veszély fenyegeti. A fráterek

³² Uo. *Provinciali Hungariae. Has litteras misimus ad venerabilem fratrem Blasium, eiusdem provinciae provincialem; et concessimus ei dilationem capituli provincialis, quam petebat ob bella quae in ea erant, et quod litterae praesidentiae in suo robore permanerent. Breve autem apostolicum scripsimus haberi non posse sine magna expensa. Causam vero fratris Francisci Colossuariensis (sic!) reieciimus ad capitulum generale, ad quod ipsum hortati sumus ut veniret vel aliquem alium mitteret, cum quo de rebus provinciae, de brevi et fratre Francisco praedicto tractare possemus. Fratrem autem Sapyrum, quem remitti postulabat, scripsimus ipsum non nosse.*

³³ Dd. 22 Fol. 18r. *Tridenti, 7 Augusti 1546. Provincialis Rheni et Hungariae. Quod si venerabilis Provincialis nec venire nec aliquem mittere ob provinciae paupertatem, aut iacturam poterit, cognoverit tamen aliquid pro ea agendum, det litteras ad patres capituli quibus statum provinciae illis ponat ob oculos, suamque excusationem adducat et quod fieri vellet exponat.*

Uo Fol. 20r. *Tridenti, 8 Augusto 1546. Venerabiles quoque provinciales Hungariae, Bavariae et Terrae Sanctae litteris communibus hortati sumus, ut saltem unum mitterent, qui statum provinciarum suarum patribus exponeret, exemplo scilicet ut supra ad provincialem Franciae.*

itt őt arra kérték, vegye gondjába konventjüket, mely feladatot szüntelen kérésüknek engedve elfogadott, így megválasztották perjelnek, mely tisztséget a generális jóváhagyásával gyakorolhat. A magyar provincia ügyeinek kezelését vikáriusra bízta. Ugyanakkor szeretné a magyar provincia ügyeit kezelni, ezért a bécsi konventből egy ismeretlen személy által levelet küldött a generálisnak, emiatt nem tudja, hogy a levél megérkezett-e hozzá vagy sem. Arra kéri, levélben keresse meg régi szokáshoz híven e testvéreket, mert bár kevesen vannak, ez reményt és vigaszt nyújtana nekik. Számára sem lenne semmi más elfogadhatóbb és öröndetesebb, mint a generális levele.³⁴ Második levelében, mely 1546. október 20-án kelt, némi kiegészítéssel megismétli az előzőben írtakat, feltehetően azért, mert nem tudta, az megérkezett-e címzettjéhez. Eszerint a magyar rendtartományt úgyszólván elpusztította a török és a reformáció, a megmaradt három kolostorban élő 15 szerzetes nagyobb része sem legitim tagja a rendnek, illetve nem éri el a törvényes életkort.³⁵ A generális az 1546. szeptember 29-én a bécsi konventnek, valamint Újlaki provinciálisnak küldött levelében erősítette meg tisztségét, fenntartva a bajor rendtartomány bécsi kolostorában viselt perjeli tisztségét. Egyben biztatják, hogy személyesen vegyen részt a következő évben, Loretóban tartandó egyetemes káptalanon.³⁶

Újlaki János példája a jelek szerint mást is arra indított, hogy egy szomszédos provinciában viseljen perjeli tisztséget. A következő évben a brünni kolostorba költözött egy, a töröktől menekült János nevű testvér, és nem sokkal később engedélyt kért, hogy ott perjel lehessen. Kérését azonban Seripando generális elutasította, mert időközben a konvent már mást választott előjárójának. Hazaküldik a magyar provinciába, hogy ott segítsen megőrizni azt, ami kevés a szerzeteséletből megmaradt.³⁷

1548-ban késéssel ugyan, de tartományfőnököt választott a provincia, ismét Pécsi Balázs személyében. A rendfőnök a testvéreknek küldött levelében jóváhagyta kinevezését, utalva az elődjével, Újlaki Jánossal korábban meglevő ellentétükre. Mint tartományfőnök Krisztus „édes igáját” közvetítse a frátereknek, ugyanakkor a rendi statútumoknak megfelelően büntessen, javítson. Buzdította a kevésszámú megmaradt testvért, hogy a békét őrizzék meg egymás között és imádságaikban, a törvényes kort elért és alkalmas ifjakat pedig a rend itáliai stúdiumai látogatására ösztönözte. A provinciával való kapcsolattartás nehézségét fejezi ki, hogy nem tudta pontosan, kinek küldje levelét, hogy eljusson a címzettekhez. Mégis remélte, hogy „az oroszlán

³⁴ Kiadása: ADRIÁNYI 1975. 729.

³⁵ 'Adeo enim noster ordo est annihilatus in hoc Regno, quod non supersint ultra tria monasteria, quae adhuc starent sub nostra ditione, in eisdem admodum pauci fratres numerorum quindecim non excedent. Quorum maior pars non est nostri legitimi ordinis, nec attingit virilem etatem. Reliqui Conventus sunt vastati tum per Thurcas tum per impios luteranos.' Uo. 730.

³⁶ Dd 22. Fol 32v-33v. ... Verum cum multa sint quae pro salute provinciae Hungariae et Bavariae tractari oporteat, hortamur te ut ad capitulum generale in Italia, apud Sanctam Mariam de Laureto celebrandum venias, ut tecum et cum aliis partibus Religionis nostrae amantibus disponamus omnia, et ad bonam quantum fieri poterit formam quae supersunt in Bavaria loca redigamus...

³⁷ Dd 22. fol. 106v. Romae, 6 Iulii 1547. Conventui Brunensi... Scripsimus etiam ad fratrem Ioannem Hungarum qui, invadentibus et saevientibus Turcis, provincialis a sua provincia exsulabat, in conventuque Brunensi priorem agere cupiebat; quem hortati sumus ut patienter ferret adversa omnia; et quod petierat de monasterio Brunensi negavimus, quod alium in priorem iam elegerat. Monuimus demum ut in provinciam suam rediret et quidquid reliquiarum Religionis superesset, studio et labore conservaret. Ad quod pium opus perficiendum omnem nostram operam solliciti sumus.

és a sárkány szájától megvédvé” Isten segítségével el tudja látni az új provinciális tisztségét.³⁸ Egy év múlva a rendfőnök úgy döntött, Újlaki János perjeli tisztségének lejártával térjen haza a magyar rendtartományba. Ennek megfelelően vált levelet, fölmentve Balázs provinciálist a késedelmes levélírástól és a béke és együttműködés érdekében ajánlja a rövidesen hazatérő elődöt. Újlakinak küldött levelében, mely hazatéréséről rendelkezik, türelemre inti, mivel ismét betölteni szándékozik a tartományfőnöki tisztséget, de amíg az be van töltve, várja ki az előírt három esztendő újbóli esetleges megválasztásáig.³⁹

Két évvel később Christophoro da Padova, az új generális küld levelet a provinciának, mely „csak romjait mutatja az egykori önmagának”. Vikáriussá nevezi ki Újlaki Jánost. Feladatául adja, hogy békítse meg az egymással viszályt kezdett egri és váradi kolostor perjelét. Ezután Gyulafehérvári, más néven Sárközi Balázs ügyét intézze el. Őt azzal vádolják, hogy magához vette a provincia javait, a tartomány pecsétjét. Előírászerűen három ízben szólítsa fel, adja vissza ezeket, ha nem teszi, közösítse ki és – ha szükséges – világi karhatalom bevonásával akár börtönözze be. Emellett problémát jelentett, hogy a rendtartomány egyes szerzetesei a bajor provinciába távoztak. Újlaki feladatul kapta, hogy hozza haza őket. Legyen gondos

³⁸ Dd. 22. Fol. 162v-163v. *Bononiae, 12 Aprilis 1548. Patribus provinciae Hungariae. Etsi nimis sero, accepimus tandem vestras litteras quibus electionem venerabilis patris Blassi(!) nobis significatis et confirmationem — sanctorum patrum vestigiis inhaerentes — postulatis. Nos certe, etsi cum nullas a vobis per tot annos litteras acciperemus valde mirabamur; tam repente vos a vestris antiquis moribus discessisse et oboedientiae votum, in quo servando semper vestra provincia egregiam operam navavit, sprevisse; attamen, cum culpa haec omnis in fratrem Ioannem vestris litteris retorqueatur, non potuimus non gaudere in Domino et Altissimo gratias agere; minus enim malum est si peccavit unus, quam si vos omnes deliquissetis. Primum ergo laudamus vestram prudentiam quod, decepti ab uno, ad alium diligendum animum appuleritis ac vestram electionem praesentium tenore nostrique officii auctoritate confirmamus. In nomine Patris etc. Dantes sibi, quoniam ita requirunt perniciosas haec tempora, longe maiorem auctoritatem quam priores vestri provinciales habere ex legibus consueverint. Voluimus enim ut ad regendos vos et retinendos animos vestros sub suavi religionis iugo, atque ad puniendos errantes et coercendos praesertim eos qui in crimen haeresis laberentur, vicarii nostri generalis potestatem habeat, quam sibi praesentium tenore damus, ut quod attinet ad bene vos gubernandos, puniendos malos, recipiendosque eos qui respiciunt omni nostra uti possit facilitate, quam ut rite et iuxta statuta Ordinis exerceat hortamur.*

Quod autem unicum rebus vestris afflictis superesse remedium videmus illud est, ut pauci cum sitis, pacem et mutuam benevolentiam conservetis, vigilantes in orationibus et Domini misericordiam implorantes, de cuius benignitate numquam desperandum est. Praeterea si quis esset inter vos adolescens idoneus ad bonarum artium studia, optimum esset, ut maiores vestri fecere, in Italiam cum ad capessendum ingenii cultum mittere. Nam, nostris et moribus et litteris ornatus ad vos regressus, sustinere vestrae provinciae reliquias atque augere etiam posset.

Quod autem poscitis de litteris commendaticii, cum Romae, Deo dante erimus, omni cum diligentia curabimus; sed vos date operam ut Romae habeamus cui ad vos litteras dare possimus, a quo diligenter mittantur. Nescimus enim quo mittere debeamus et de istis quas nunc scribimus, veremur an ad vos sint perventurae. Cum de mittendis litteris nos docueritis, scribemus ad vos uberius atque instruemus plenius, numquam defuturi quin quae ad salutem vestram faciunt diligenter procuremus, cuius rei sumus debitores. Vestrum ergo erit a nobis auxilia postulare opportuna, nostrum autem omnibus conari viribus ut nihil vobis desit quod per nos possit subministrari, ad retinenda ea quae in ista regione ab ore leonis et draconis divino beneficio salva adhuc perseverant.

³⁹ Dd. 23. fol. 80v-81 Romae, 18 Maii 1549. *Provinciali Hungariae. Venerabilem fratrem Blasium provincialem Hungariae castigavimus, quod tardius ad nos scripsisset, quasi res illius provinciae nulla provisione aut consilio nostro egerent; et monuimus ut saepe ad nos scriberet quo in statu res essent, de quibus nihil nisi ruinam, cum turcarum tum haereticorum causa audieramus; fratremque Ioannem, eius praedecessorem, quem virum frugem a nonnullis fide dignis esse intellexeramus, illi plurimum commendavimus.*

Dd. 23. fol. 114. Romae, 31 Iulii 1549. Fratri Ioanni Wilaky Hungaro. Cum abeses a provincia Pannoniae degeresque Viennae, fratres qui remanserant constituerunt provincialem venerabilem Blasium nosque ipsum, ut par erat, confirmavimus; cui et te, in patriam redeuntem, commendavimus. Propterea non videmus qua ratione adducaris, ut fieri posse existimes quod petis, scilicet ut tu eo fungaris officio, cum ille magistratu non sit adhuc abdicandus. Expecta igitur ut triennium suum agat; interea sic honeste ac modeste vivas, ut ob tuos mores probatos et modestam vitam fratribus et nobis gratus sis.

pásztora nyájának, figyelemmel arra, hogy „egyszer az Úristennek számot kell adnia a rá bízott juhokról”.⁴⁰

Az erdélyi kolostorok közül Dés rendháza 1553 után néptelenedett el, kolostorát átvette a város. Kolozsvári Ferenc fráter, mint a rend tordai és dési kolostorának vikáriusa 1553. március 29-én még bizonyos javait értékesített, annak érdekében, hogy szerzetük és kolostoruk teljesen ne pusztuljon el, a kolostor javaiból eladja annak kőházát és a korábbi sütőházat, valamint két másik birtokot.⁴¹

A rendtartományra vonatkozó utolsó jegyzőkönyv bejegyzések 1554-ből maradtak ránk. Áprilisban Christophoro generális egy hosszú levélben fordult Oláh Miklós esztergomi érsekhez a magyar ágostonrendi provincia érdekében. Ezt a magyar ágostonosok történetére nézve kiemelt jelentőségű dokumentum szövege nem maradt ránk.⁴² A levél megírásának konkrét okát egy a provinciának aznap küldött másik dokumentumból ismerjük, tudniillik hogy Újlaki provinciális elhunyt. Utódja megválasztása a jelek szerint nehézségekbe ütközött, ezért a generális arra buzdítja a rendtagokat, üljenek össze és a Mindenható Isten segítségül hívása után válasszanak egy személyt, aki a feladatra alkalmas lehet. Akit megválasztanak, azt a generális

⁴⁰ Dd. 24. fol. 21-21v. *Ad provinciam Ungariae. Ad provinciam Hungariae has literas scripsimus: Comitia nostra generalia Bononiae celebravimus absente reverendo patre magistro Hieronymo Seripando Neapolitano, cuius prudentia et diligentia universa nostra religio non parum commodi et incrementi suscepit. Ipse enim, cum superiore anno in gravem morbum incidisset, neque ad hoc usque tempus levare aut liberari posset, seipsum non absque maximo omnium patrum dolore magistratu se abdicavit nullaque ratione (quemadmodum et nunciis et literis indicavit) denuo eligi et confirmari voluit.*

Quofactum est, ut coacto universo patrum senatu nobis hoc munus iam arduum demandatum sit, qui humeros nostros tanto oneri impares iudicamus. Rogabitur igitur clementissimum patrem et Dominum Jesum Christum, ut praefato reverendo praecessori nostro priorem valetudinem reddat, nobis vero praebeat prudentiam et sapientiam ad ea illa, quae nos spectant peragenda. Quod ad vos attinet, quantum vicem vestram doleamus Deus novit, quem iugiter deprecamur, ut dicat angelo percutienti: 'cesset iam manus tua', ut saltem reliquiae istius olim amplissimae provinciae salvae fiant. Et ne res vestrae nostra negligentia perire penitus videantur, remedium hoc unum excogitavimus, scilicet ut vicarium unum, qui vobis nostro nomine et autoritate praesit, instituamus. Praesentium itaque litterarum tenore, nostrique officii autoritate instituimus, facimus et factum declaramus vicarium nostrum in ista provincia venerabilem fratrem Ioannem de Zerem Vilah(!), priorem de conventus Wihel(!), cum omni autoritate, quae vicariis generalibus exhiberi consuevit, volentes ad praecipientes in meritum sanctae obedientiae, ut ei plenam obedientiam exhibeatis neque ulla et ratione resistatis. Et hoc In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen.

Quoniam vero intelleximus nonnullas esse inter venerabiles priores Agriensem et Varadiensem differentias aut controversias cupimus eas per praedictum vicarium nostrum dirimi. Iccirco(!) praecipimus, ut ipse eas dirimat et ad concordiam illos revocet. Volumus deinde, ut cogat fratrem Blasium de Alba Iulia, alias de Sarques(!), ad restituenda bona ordinis, quae habet et occupat, sigilla quoque provinciae, quae vi retinet. Quod si praefatus frater Blasius restituere praedicta noluerit, eum nostra autoritate trina monitione praemissa excommunicet atque obstinatum in carceres invocato (si opus fuerit) auxilio brachii saecularis intrudat non extraherendum, donec ad nummum omnia reddiderit.

Monemus vero praedictum vicarium nostrum, ut fratres, qui sunt in Bavaria, in patriam revocet ad eosque illos, qui sunt in provincia, custodiendos et conservandos omnem diligentiam suam apponat atque cogitet sese Domino Deo exactissimam ovium sibi creditarum rationem redditum. Valet.

⁴¹ JAKÓ 1990. 749. Nr. 5190.

⁴² Dd. 25. fol. 184v. *Romae, 14 Aprilis 1554 Reverendissimo domino Nicolao Archiepiscopo Strigoniae. Longioribus literis commendavimus conventus nostros in regno Ungariae positos illustrissimo domino Nicolao Olao(!) archiepiscopo Strigoniae et regiae maiestatis in regno Ungariae cancellario.*

meg fogja erősíteni.⁴³ Ez a magyar rendtartományra vonatkozó utolsó ránk maradt bejegyzés a regisztrumkönyvekben.

Az utolsóként még fennálló házakat, Eger kolostorát legkésőbb az 1552-es török támadáskor, Nagyváradot feltehetően 1554-ben hagyták el. Ezzel a nagymúltú rendtartomány kolostorai mind elenyésztek. Ágostonrendi provincia legközelebb 1646-tól létesült régiókban, mint a rend Osztrák-Magyar rendtartománya.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban áttekintettük a harmadik legjelentősebb kolduló szerzetesrend, az ágostonos remeterend magyar tartománya megszűnésének 16. század közepéig tartó folyamatát, mely a két nagyobb, több kolostort és népesebb provinciát magáénak tudó ferencesekhez és domonkosokhoz képest hosszabb idő alatt és több fázisban történt. Már a 14. század végéig tartó virágzás után, a rendi obszervancia meg-megújuló törekvéseiig jónéhány kolostor elnéptelenedett. Bár a 15. század végén a ferences és domonkos rendhez hasonlóan az ágostonosok is elértek sikereket és átvettek vagy létrehoztak tartósan működő új közösségeket, a század végére csak az összes alapításuk közel felében maradt meg a szerzetesi élet és létszámban is jelentősen megfogyatkoztak. A nyugat-dunántúli kolostorok egy része már az oszmán hódítás előtt megszűnt, bár ekkor átköltözés, más rendekkel történt csere révén más helyeken tovább működhetek közösségek. A reformáció első magyarországi hatásaként a még működő szepességi rendházak, az ország közepét sújtó török hódítások következtében pedig a *medium Regni* jelentősebb és népesebb házaiból menekültek el a fráterek. Az 1520-as évek végétől a német és más ágostonos provinciák sorsához hasonlóan viszonylag sokan hagyták el a rendet, a provincia működése mégsem omlott össze. Az 1530-as években a pécsi, egri és erdélyi kerület több kolostora vette át a rendtartomány igazgatásának helyét.⁴⁴ A bomlás folyamata azonban a többi koldulórendhez képest is felgyorsult, sokhelyütt a birtokosok, városok döntötték el viszonylag gyorsan a szerzetesközösségek felszámolását. 1546-ra a magyar provincia már csak „árnyéka volt önmagának”, 3 kolostorban alig 15 fráter maradt meg. Mint azt a szomszédos bajor provincia alsó-ausztriai, stájer vagy morvaországi districtusánál láthatjuk, akár egy-két rendház is át tudta menteni e válságos évtizedekben a szerzeteséletet, a század utolsó harmadától-végétől kezdődő újjáéledéshez. Nálunk azonban mind az oszmán hódítás, mind a protestantizmus mindent elsöprő térhódítása a 16. század közepén elsodorta a rendi utánpótlás és patrónus nélkül maradt, a rendi központtól szinte teljesen elvágott provinciát. A rendtartományt a következő egyetemes káptalanon még megbízott itáliai előjárók képviselték, de 1556 után már egyáltalán nem szerepel az egyetemes gyűlések rendtartományai sorában. A provincia irattára elpusztult, kisebb töredékei

⁴³ Uo. Fol. 185r. *Romae, 14 Aprilis 1554 Provinciae Ungariae. Audita morte venerabilis provincialis Ungariae provinciae eaque adeo variis tribulationum fluctibus agitur, ut vix unquam graviora passa fuerit, gravate primum id nos accepisse ostendimus, inde ut venerabili provinciali vita functo iuxta morem digna persolverent, monuimus, longioribus insuper atque hortatoris literis eos ad patienter ferendum et inconcusso intrepidoque animo perseverandum excitavimus ad dentes Deum potentissimum prope esse omnibus invocantibus illum, nec sibi defuturum. Quia insuper nos fratrum illius provinciae naturam et mores ignorabamus, ideo ordinavimus, ut convenirent, quot possent, fratres et virum probum, quem opportuniorem iudicaret, in provincialem eligerent, illi obedirent et nos electum confirmabamus.*

⁴⁴ Erdély kiemelt szerepét a szerzetesrendek Mohács utáni évtizedeiben a kutatás már eddig is vizsgálta. Láthatjuk, hogy a 15. század második felétől itt is meg többszöröződött a ferences és domonkosrendi alapítások száma, melyek a 16. század derekáig fenn is maradtak. F. ROMHÁNYI 2020. 1–14.

szétszóródtak. A kolostorok javaikat oly mértékig elvesztették, hogy helyük emléke is elenyészett vagy más szerzetesrend vagy világi birtokos kapta meg. A 17. században létrejövő osztrák magyar rendtartomány budai és pécsi rendházai ezért szinte semmit nem tudtak számba venni és visszaszerezni egy évszázaddal korábbi javaikból, kolostoruk maradványaiból. A városok új helyein építettek fel új rendházat és közösséget.⁴⁵

FELHASZNÁLT IRODALOM

AA *Analecta Augustiniana*. Roma, 1905-

ADRIÁNYI GÁBOR (1975): Die Augustiner-Eremiten in Ungarn. In *Scientia Augustiniana. Studien über Augustinus, den Augustinismus und den Augustinerorden. Festschrift P. Dr. Theol. Dr. phil. Adolar Zumkeller OSA zum 60. Geburtstag*. Hrsg. von Mayer, C. P. - Eckermann, W. Würzburg. 719–732.

AGA Dd Archivio Generale Agostiniano. Roma. I. Archivio della Curia Generalizia. Serie Dd. 'Registri dei PP. Reverendissimi Generali. 1357-1891. (Cf. <http://oseegenius.patristicum.org/iparc/children?uri=417>)

DOBRONIC, LELJA (1987): Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj. *Croatia Christiana Periodica* vol. 11. 1–25.

ERDÉLYI GABRIELLA (2005): *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor hajnalán*. Budapest. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 38.

ETE I-V. *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Szerk. Bunyitay Vincze et al. I-V. 1520–1554. Budapest, 1902–1912.

FALLENBÜCHL FERENC (1943): *Az ágostonrendiek Magyarországon*. Budapest, Stephaneum Nyomda.

FEDELES TAMÁS – SARBAK GÁBOR – SÜMEGI JÓZSEF (szerk.) (2009): *A Pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai 1543-ig*. Pécs.

F. ROMHÁNYI BEATRIX – LASZLOVSKY JÓZSEF – SZAKÁCS BÉLA ZSOLT (szerk.) (2008): *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest. (CD ROM)

F. ROMHÁNYI BEATRIX (2015): *Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. Történelmi Szemle 57. évf. 1. sz. 1–49.*

F. ROMHÁNYI BEATRIX (2017): *A középkori Magyar Királyság kolostorhálózatának sorsa az újkor hajnalán. A bencések és a ciszterciek példája*. In VARGA – VÉRTESI 2017. 253–270.

F. ROMHÁNYI BEATRIX (2018): *Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek. Koldulórendi gazdálkodás a későközépkori Magyarországon*. Budapest, Martin Opitz Kiadó..

F. ROMHÁNYI BEATRIX (2020): *Sajátos kérdések egy sajátos régióban. Erdély középkori kolostorhálózatának változásai. Erdélyi Múzeum 82. kötet. 1. sz. 1–14.*

⁴⁵ Lásd Brünn vagy Fiume kolostorának szerepét, melyek átvészelték a 16. század viharait. KUNZELMANN 1975.; Az osztrák-magyar rendtartományhoz, FALLENBÜCHL 1943. 60–218., GAVIGAN 1975–1977.

GAVIGAN, JOHANNES (1975–1977): *The Austro-Hungarian Province of the Augustinian Friars 1646–1820*. I–III. Roma.

HERVAY FERENC (1984): A magyarországi kolostorok pusztulása a 16. század közepén és a reformáció. In Fabinyi Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500 évfordulójára*. Budapest, 1984. 183–194.

IMPLÓM LAJOS (2017): *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez*. A rendtartomány alapításától 1526-ig. A kéziratot kiadás alá rendezte: Drimmer László, Zágorhídi Czigány Balázs. Vasvár.

JAKÓ ZSIGMOND (1990): *A Kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. II. Budapest.

KUNZELMANN, ADALBERO (1975): *Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten. Sechster Teil. Die bayerische Provinz vom Beginn der Neuzeit bis zur Säkularisation*. Würzburg.

MÁLYUSZ ELEMÉR (1943): Az ágostonrend a középkori Magyarországon. *Egyháztörténet* 1. 427–440.

MOLNÁR ANTAL (2022a): *Die Franziskaner-Observanten in Ungarn im Schatten der oschmanischen Eroberung und der Reformation: Die Lehren aus der Formelbüchern*. In Molnár 2022b. 121–184.

MOLNÁR ANTAL (2022b): *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)*. Roma. (Analecta Franciscana XIX. Nova series. Documenta et studia 7.)

ROSA, MARIO (1960): Agostino da Treviso. *Dizionario Biografico degli Italiani*. 1.

SCHIER, XYSTUS (1788): *Memoria Provinciae Hungaricae Augustiniana, adservata in schedis P. Xysti Schier, eremitae augustiniani*. Graz.

SIPTÁR DÁNIEL (2017a): *Szerzetesség a 16. századi Magyarországon*. In Varga – Vértesi 2017. 233–251.

SIPTÁR DÁNIEL (2017b): Magyarországi domonkosok a XVI. században. In Barna Gábor – Zágorhídi Czigány Balázs (szerk.): *A 800 éves domonkos rend Magyarországon. A középkori provincia felbomlásától a közelmúltig*. Budapest – Vasvár. 13–24.

SROKA, STANISLAW A. (2012): *Ágostonrendi kolostor a középkori Bártfán. Történelmi Szemle* 54. évf 3. sz. 411–420.

SROKA, STANISLAW A. (2016): *A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal*. Budapest, 2016.

SZAKÁLY FERENC (1986): *Vesztőhely az út porában. Gritti Magyarországon 1529-1534*. Budapest.

VARGA SZABOLCS – VÉRTESI LÁZÁR (szerk.) (2017): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Pécs.

WYSOKINSKY, IRENEUSZ OP (2007): *A középkori magyar domonkos rendtartomány felbomlása*. In Illés Pál Attila – Zágorhídi Czigány Balázs (szerk.): *A domonkos rend Magyarországon*. Piliscsaba – Budapest – Vasvár. 77–88.

FÓTI MIKLÓS

foti.miklos@abtk.hu

(HUN-REN, BTK Történettudományi Intézet, turkológiai kutatócsoport)

Török közigazgatás kiépítése a Szerémségben és a szerémi szandzsák 16. századi bégjei¹/

The formation of the Ottoman administration in Szerém county and the governors of the *sancak* of Sirem in the 16th century

ABSTRACT

In the aftermath of the battle of Mohács (1526) the Turks conquered the area between the Danube and the Sava rivers, however did not establish a new *sancak* for a while. Szerém county (Serbian Srem/Turkish Sirem) became part of the north Serbian *sancak* of Semendire/Smederevo. The study examines the formation of the Ottoman administration in the area, which resulted in the creation of the *sancak* of Sirem in the mid-1540s. It provides a detailed list of its governors in the 16th century, using Ottoman sources, like various defters, sultan orders, and chronicles. The focus of the research is on the family ties and clan affiliations of the *sancakbeyis*, tracing their positions before and after the *sancak* in question. Thus, archontological data not just provide an auxiliary tool for historians, but can help us to understand how the Ottoman provincial elite ruled Hungary, increasing its influence and wealth through their family networks.

KEYWORDS

Ottoman administration, governors of Szerém county/Srem, Ottoman archontology

DOI 10.14232/belv.2024.2.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.2.6>

¹ Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorcialis projektje (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [*tapu-defter*] feldolgozása – II. Magyar Nemzeti Levéltár/HUN-REN, BTK Történettudományi Intézet) keretében valósult meg.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Fóti Miklós (2024): Török közigazgatás kiépítése a Szerémségben és a szerémi szandzsák 16. századi bégjei. *Belvedere Meridionale* vol. 36. no. 2. pp 110–134.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A Szerémség török közigazgatásáról 1530-ban hallunk először, amikor az észak-szerbiai szendrői szandzsák idzsmál defterében „Szerém szigete” (*cezire-i Sirem*) megnevezés alatt 100 000 akcsényi jövedelmet a mírlivá hászai között tüntettek fel.² Fontos hozzátenni, hogy a defter azt is elárulja, hogy ez a személy Mehmed, Jahja pasa fia volt.³ A szendrői livá várai között sorolják fel a szerémi várakat (Varadin, Cserevity, Ilok, Dimitrovcsa, Virednik sőt még a Duna túloldali Titelt is, mely később a szegedi szandzsák része lett).⁴ A Duna–Száva köze tehát az észak-szerbiai szandzsák része, bevételei pedig kormányzóját, Jahjapaszadét Mehmedet gyarapítják.

A budai vilájet létrejöttével, 1541-től részben változott a helyzet: 1542-ben készült egy vár-örség-összeírás, melyben a szendrői és szerémségi várak, valamint Titel zsoldban részesülő katonáit írták össze. Az időközi változásokat olykor a várak előljárói jelentették, gyakran viszont az érintett szandzsákok első emberei. Sokat elárul a török igazgatásról, hogy míg a szendrői várak esetében a szendrői szandzsákbég (előbb Báli majd Dzsáfer), Titelnél Szülejmán szegedi bég, addig a szerémi Újlak, Pétervárad, Zalánkemén stb. esetében Báli budai pasa fia Dervis, a dunai flotta parancsnoka az a főméltóság, aki intézkedik és még véletlenül sem a szendrői bég. Bár továbbra is Szendrőhöz tartozik a terület, de annak bégje teljesen a háttérbe szorult.⁵

Ennek magyarázatát egy szintén 1542-ből származó birtokadományozási napló (*ruzanamçe defteri*) fedi fel, mely részletezi Báli – a második budai pasa – hász-birtokát.⁶ „Szerém szigete” – így, változatlan szóhasználatlalt – egyik alkotóeleme a háznak,⁷ amit ráadásul az első budai pasától, Szülejmántól vett át, vagyis a vilájet felállításától kezdve ebben a formában kezelték a folyókőzt. A „Szerém szigete” fejezetcím alatti birtokokat bírósági körzetekbe (*kaza*), illetve náhijékba csoportosítva sorolják fel (varadini, szerémi, iloki, eszéki kazák; iregi, kupiniki, grigorofcsai, viredniki, dimotrofcsai, valkovári, jarkai,

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterleri (= BOA MAD) 506. 18. A forrás kiadására lásd *MAD 506 Numaralı Semendire Livası İcmāl Tahrir Defteri (937/1530): Dizin ve Tıpkıbasım*. Ankara, 2009. A dátumról nem tudtam megállapítani honnan vették a szerzők. Átvettem a kiadványból, hogy idzsmálnak (összefoglaló timár defter) nevezik a meglehetősen szokatlan deftert. A várak hadifelszerelését is részletezi, a timáros szpáhik nevét ugyanakkor nem.

³ BOA MAD 506. 8.

⁴ BOA MAD 506. *passim*.

⁵ Österreichische Nationalbibliothek, Codices Mixti (= ÖNB Mxt) 567. 118., 121., 125., 126., 127., 129 (utóbbi két bejegyzésben Dervis *kapudan-i vilayet-i Budin*), 139., 140. Továbbá FÓTI 2023b. i.m.

⁶ BOA MAD 34. 635–640. Báli előtte maga is szendrői bég volt.

⁷ Nyilvánvalóan a Szerémi Györgynél is előforduló megnevezés, az *Insula Sirmiensis* törökök általi átvételéről lehet szó. SZERÉMI 1979. 107., 117., 234., 236., 246.

nemcsei náhijék). A török közigazgatás alsóbb szintű egységei tehát ekkortól biztosan megvannak, azonban önálló szerémi szandzsák nem létezik. A kormányzat új stratégiai elképzelést valósított meg, miszerint a Szerémség bár Szendrő része, a hátszág nélküli új vilájet irányító, a budai pasák javadalmazására lett elkülönítve. Bálinak 439 281 akcese jövedelme származott a Duna–Száva közti hászokból, de hozzátehető, hogy a szomszédos zborniki szandzsákból⁸ is hozzáadtak néhány náhijét, amelyek a középkori Macsói bánsághoz tartoztak, vagyis ahhoz a területhez, amit a 13. század közepéig „túlsó Szerémség”-nek (*ulterior Sirmia*) neveztek.⁹ Báli hászait egy 43 000 akcsét kitevő bevételi forrással zártak le: „a Szerém szigetére újonnan jöttek [adója], ami korábban Mehmed pasa öjelességének – mivel Szendrő szandzsákbégje volt – jövedelememelésére adatott.”¹⁰ Jahjapasazáde Mehmed fizetését, amikor még helyi bég volt, azzal toldották meg, hogy az általa betelepített, becsalogatott rájáktól származó adónemet megkapta.

A Szerém szigete alá besorolt igazgatási egységek közül egy – a szlavóniai eszéki körzet – kilógott a sorból és nem tartozott a pasa-uradalomba. Amikor Murád bégnek a pozsegai szandzsák élére történő kinevezésénél összeállították hász-birtokát, ennek egy 84 598 akcsényi részét „a szendrői szandzsákhoz tartozó eszéki kazában” megüresedett birtokokból kölcsönözték.¹¹ A forrás tehát minden kétséget eloszlat abban a tekintetben is, hogy a folyók köze, egészen Pozsegáig, a távolabbi szendrői szandzsákhoz tartozott ekkor. Tulajdonképpen ugyanezt mondja ki a valpói várnagy jelentése, amikor beszámolt a törökök szlavóniai előrenyomulásáról: a Porta az Ivánkáig (Ivankovo) terjedő részt a szendrői szandzsákbégnek, Mehmednek adta, Ivánkától Kobašig – Pozsegát – pedig Mehmed fiának, Arszlán bégnek.¹²

Az elmondottakból kitűnik, hogy a kormányzat valamiféle köztes állapotban tartotta a tartományt, mintha csak később szándékoztak volna dönteni arról, hogy milyen formában igazgassák, addig azonban a meghódításában élenjáró klán zsákmányszerző igényeit elégítették ki a terület átengedésével. Ezen a helyzeten a hódoltság északi irányú jelentős kiterjesztését hozó 1543-as hadjárat sem változtatott: a hadjárat anyagi oldalát naplószerűen rögzítő defterben felsorolták a résztvevő bégeket, jutalmazásukat és új kinevezéseiket. Szerémi bégnek még mindig nincs nyoma.¹³ A mühimme defterek 1544 decemberében változatlanul a budai beglerbég hászának nevezik a szerémi szigetet, vagyis Báli utódja birtokolta ekkor, aki pedig nem más, mint Jahjapasazáde Mehmed.¹⁴ Szultáni parancsok sora 1545-ig változatlanul „Szerém szigeté”-nek nevezi a tartományt,¹⁵ így amikor a pozsegai

⁸ A pontosság kedvéért: három zborniki náhijét soroltak a Szerém szigete fejezet alá. Valójában a „racsai náhije, Izvornik livájában” tévedés, vagy eltér a későbbi közigazgatási beosztástól: a felsorolt Istítár, Ostrosincs stb. falvak valójában a Száva szerémségi oldalán vannak, és a racsai náhije a török idők végéig a szerémi szandzsák részét képezte.

⁹ PFEIFFER 2017. 125.

¹⁰ BOA MAD 34. 638.

¹¹ BOA MAD 34. 678–679. DÁVID 2020. 9.

¹² *Preter hec scribit nobis Stephanus Skelanawycz, cesarem Thurcarum adiecisse ditioni zancyakatus Samandriensem, cui Mehmedbegh preest, totam terram usque ad Iwanka; ab Iwanka vero usque ad Kobas dedisse pro nouo zancyakatu filio ipsius Mehmedbegh, qui dicitur nunc in Posega congregari et iam habere usque ad equites mille paratos et velle fortunam novi zancyakatus sui tentare (...).* Šišić 1915. II. 160.; Šuletić 2013. 23.; VARGA 2010. 814.; DÁVID 2020. 6.

¹³ BOA Kamil Kepeci (= KK) 1765. *passim*, különösen: fol. 30a.

¹⁴ DÁVID – FODOR 2005. 13., 14.

¹⁵ DÁVID – FODOR 2005. 156. További említései *cezire-i Sirem*nek 1544 decembere – 1545 márciusa közt: 8., 14., 15., 16., 81., 102., 121., 122., 128., 145–146. A későbbi mühimmékből kikopik a név használata. 1552 augusztus: *Sirem beğini cezire-i Sireme gönderesin* (a szerémi bégét Szerém szigetére küldjed – vagyis itt már van bég). Uo. 561.

szandzsákat összeíró Mehmed cselebinek megparancsolják a Szerémség összeírását, még mindig kerülve a szandzsák szó használatát, a „*Pozsegát és Szerém szigetét összeíró Mehmed cselebihez*” *intézik az utasítást (Pojege ve Sirem ceziresin kitabet eden Mehmed çealebiye hüküm ki...)*, belefoglalva, hogy a királyok törvényei szerint járjon el (azaz a hódítás előtti jogrendet vegye figyelembe).¹⁶

Ez az összeírás hamarosan elkészült – keltezés hiányában becsült dátumként 1546-os összeírásként hivatkozik rá a szakirodalom – ráadásul fenn is maradt. Az elmondottakkal összhangban Mehmed pasának és fiának, Arslán bégnek a csiftlikjeit (birtokközpontként funkcionáló majorság) megtaláltuk benne, a grigorovcsai (szentgergelyi) náhijében.¹⁷ A defternek egyetlen sajnálatos hiányossága van: az eleje hiányzik (tugra, kánunnáme és az iloki náhije két falu, ill. néhány pusztá kivételével), így éppen az nem derül ki, hogyan nevezték a területet. A dimitrovcsai (szávaszentdemeteri) náhijében azonban Jarka városából és jónéhány faluból kialakították a szandzsákbég házsát (*has-i mir liva* – „a mirlivá háza”) megjegyzés áll az érintett települések neve után).¹⁸ Hasonló következetességgel jelezték az uralkodói házokat is, míg a pasák házsára utaló kitétel eltűnt. Ebből következik, hogy a budai pasa helyett/mellett színre lépett a bég. Az udvar kezdetben – nyilván racionális számításból – a hódításokban kulcsszerepet játszó Jahjapasazáde klánnak, illetve az azokkal rokonságban álló Báli pasa és ivadékaiknak engedte át a Délvidéket, de a szerémi sziget kezdeti birtoklási formáját nyilván csak átmenetinek szánták, a cél az volt, hogy valódi oszmán tartománnyá alakítsák, amire a Szerémség első összeírásával nyílt meg az út. Egyetlen helyen ugyan, eléggé elrejtve, de a szandzsák nevét is megtaláltam a defterben: az egyik kolostorhoz, Krusedolhoz fűzik hozzá – a közigazgatási hovatartozásra alkalmazott szokásos szóhasználat – „*tabi-i Sirem*, azaz „Szerémhez tartozik”.¹⁹ Az elmondottakat igazolja, hogy 1547 júniusában már egy neve említése nélküli szerémi bég intézkedik Nemcse (Németi) várának katonái ügyében.²⁰

A szandzsák kormányzóját név szerint először 1549 júniusában említik forrásaink: Ahmed bég részt vett abban a vizsgálóbizottságban, melynek élén Musztafa szegedi bég állt, és feladata az 1547-es békekötés ellenére elkövetett incidensek kivizsgálása volt. Ahmed hatásköre a pozsegai és a boszniai területeken elkövetett ügyekre terjedt ki.²¹ Identitását az alább következő Ajász pasa fiának kinevezése leplezi le: utódja ugyanis azokat a házokat kapta meg, amelyek „korábban Szerém bége, az Ibrahim pasa rokonságából való Ahmed” (*sabika Sirem beyi İbrahim paşanın hüsmi*) javadalmát képezték.²² Ibrahim pasa Szülejmán szultán nagyvezíreként

¹⁶ DÁVID – FODOR 2005. 126–129.

¹⁷ BOA Tapu-Tahrir defterleri (= TTd) 437. 150: „Mehmed pasa fia Arslán bég csiftlikje Csikaszovo pusztán” [Besenova falu után bejegyezve] (*çiftlik-i Arslan bey veled-i Mehmed paşa der mezraa-i Çikasovo*); „öjelessége Mehmed pasa, budai beglerbég csiftlikje az említett náhijében Bersadinov más néven ? és Kuzsdinova nevű pusztákon” (*çiftlik-i hazret-i Mehmed paşa mirmiran-i budin nahiye-i mezburede Berşadinov nam-ı diğer ? ve Kujdinova nam mezraalar*).

¹⁸ BOA TTd 437. 185–190.

¹⁹ BOA TTd 437. 155. A formula jelenthetné a szerémi kazához tartozást is, ezt azonban kizárja, hogy az említett kolostor az iregi náhijében volt, amely a varadini kazához tartozott. Így viszont egyértelműen szandzsákhoz tartozást fejez ki a kifejezés. Az összeírás azt mutatja, hogy a kazá beosztást átalakították: a szerémi eltűnt, helyette van dimitrovcsai, egyes náhijékat pedig a varadiniba tettek át. Szintén új, a részben kelet-szlavóniai náhijékat tartalmazó nemcsei kazá. A zimonyi náhije viszont – Belgráddal átellenben való fekvése miatt – a belgrádi kazához tartozik.

²⁰ BOA KK 208. 125. A defter másolatának beszerzését Katkó Gáspár isztambuli levéltári delegátusnak köszönhetem.

²¹ PETRITSCH 1989. 58.; PAPP 2018. 204–205.

²² BOA KK 209. 36.

1523 és 1536 között maga is aktív részese volt a Magyar Királyság területei meghódításának.²³

A következő bég kormányzásának kezdetét napra pontosan megadja a kormányzók kinevezéseit tartalmazó központi lista: Jahja bég 1550. február 11-én érkezett Pozsegából, 314 000 akcsényi hásszal.²⁴ Dávid Géza titokzatos pontnak nevezi szlavóniai kormányzását – jogosan –, mivel ugyanezen központi lista „Pozsega és Öszek lívája” fejezetébe ismeretlen okból nem vezették be a nevét.²⁵ A pozsegai kinevezéseknél nyilvánvalóan hiány van, vagy valami zavar keletkezhetett a kormányzói tisztségek kiosztásánál.²⁶ A pozsegai szandzsák későbbi összeírásaiban egy dzsámi, illetve városnegyede viseli Jahja bég nevét,²⁷ az illetőt 1565-ben már *merhum*, azaz „megboldogult” jelzővel illetve. Kegyes alapítványa egyértelműsíti, hogy a szandzsák kormányzójával azonos: „korábban Pozsega mírlívája Jahja bég alapítványa a Pozsega városában található nemes dzsámi javára.”²⁸ Az 1579-ben készült pozsegai összeírás szerint a város határában két szőlő, illetve rét „Jahja bég és Ahmed bég, a megboldogult Arszlán bég fiai” tulajdonában állt.²⁹ A két bégfi apja, Jahjapasazáde Arszlán, aki a krónikák szerint Pozsega első bégeje volt, és később a budai pasa tisztségét is betöltötte. Jahja bég embereivel³⁰ a szegedi szandzsák legkorábbi timár-defterében találkozunk (1547), nem véletlenül, hiszen a szandzsák kormányzója ekkor Jahja volt,³¹ alajbége pedig a fia, Ali.³² Az adatok arra mutatnak rá, hogy a Jahjapasazáde klán rendkívül erős befolyással rendelkezett a déli szandzsákokban a század derekán.

²³ FODOR 2001. 382–388. EMECEN 2000. 57–58.

²⁴ BOA, Bab-i Asafi, Ruus Kalemi defterleri (= A.RSKd) 1452. 35.

²⁵ DÁVID 2020. 13.; A.RSKd) 1452. 31.

²⁶ Itt jegyezzük meg, hogy egy másik hiányra is bukkantunk: az 1548-as keltezésű zvorniki tahrír defterben felsorolták a pozsegai Ali bég birtokait (egy olyan Ali bég, aki nem szerepel a kinevezések defterének Pozsega fejezetében). TTd 260. 459. Ahhoz nem fér kétség, hogy ő az a Malkocsoglu Ali lehet, akiről Pecsevi is megemlékezett, mint Szülejmán szultán korának híres pozsegai bégjéről. PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ 1981. I. 36–37. A defterben őt találtuk meg, egy évvel később ferdén a neve fölött betoldott megjegyzés kíséretében, miszerint a felsorolt birtokokat 1550. május 19. dátummal Ali bégnek át kellett adnia az új zvorniki bég, Mehmed hán részére. Utóbbit más források szerint is ezen a napon nevezték ki – másodszor – Zvornik élére. Véleményem szerint a fentiek alapján Malkocsoglu Ali azt az Ulama béget követhette Pozsegában, akit 1548. március 20-án Erzurum beglerbégjévé neveztek ki. 1550 áprilisában Ali már tirhalai (Thesszália) bég volt (*Tirhala sancagı beyi Ali mektub gönderüb sabika Pojege beyi iken...*). Ali tirhalai bég levelet küldött: korábban, amikor Pozsega bégje volt...). BOA KK 209. 23.

²⁷ BOA TTd 350. 11: itt „a megboldogult Jahja pasa nemes dzsámijának negyede” szerepel 1565-ben; TTd 672. 23., 71.; SRŠAN 2001. 27., 68.

²⁸ BOA TTd 350. 27.

²⁹ SRŠAN 2001. 32.; BOA TTd 672. 28–29.; TTd 650. 11. Ellentmondásnak tűnik, hogy Jahját 1565-ben elhunytként említették, 1579-ben pedig nem. Lehetséges magyarázat, hogy a rétek nevei már földrajzi köznévként rögzültek, miközben birtokosaik nem éltek. A rétekhez hozzá is fűzték, hogy azokat „a régi defter” (*defter-i atik*) alapján jegyezték be. Hasonló ellentmondásokkal máskor is találkozhatunk: Szendrő egyik tahrír defterében, melynek keltezése az 1560-as évek elejére becsülhető, Jagodinában „a megboldogult Dervis bég dzsámiját” említették, aki szegedi bég volt 1560-ig, amikor a források teljesen elhallgatnak felőle. Később, ugyanebben a defterben mégis úgy hivatkoztak rá egy csíftliknél, hogy az „jelenleg Dervis szegedi mírlív tulajdonában” áll. ÖNB Mxt 632 (528-as és 561-es képek).

³⁰ *Hüdaverdi*, illetve *Mehmed merdüm-i Yahya bey* („Mehmed, Jahja bég embere”. BOA TTd 1044. 218–219.

³¹ FÓTI 2023b. i.m.

³² BOA TTd 1044. 217.; FÓTI – PÁNYA 2023. i.m.; a bégfi később, Jahja klisszai bégsége idején a boszniai szandzsákban kapott ziámetet: KK 209. 48: *Bosna sancagında ziamete mutasarrıf olub Tata ʿya giden Hüseyin ziametin Kilis beyi Yahya beyin oğlu olub Segedin sancagından otuz bin ziameten mazul olan [...] buyuruldi.* „a boszniai szandzsákban ziámetet birtokló Hüsejın ziámetje, mivel Tatára került, ezért a klisszai bég Jahja fiának, aki a szegedi szandzsákból 30 000 [akcsés] ziámetből bocsátott el, [...]nak] parancsoltatott.” Bár a bégfi nevét üresen hagyták, nem fér kétség hozzá, hogy Ali alajbégrel van szó, akinek 30 000 akcsés ziámetje volt szegedi, bácsi és főképpen kalocsai birtokokból. BOA TTd 1044. 217. Gyakran megfigyelhető, hogy a bégfik záimként, vagy alajbégként követték apjukat annak új állomáshelyeire.

Jahja bég kormányzásáról csak egyetlen adat tanúskodik, eszerint március végén még ő volt a szandzsák első embere.³³ 1550. májusából viszont már olyan felterjesztéssel találkozunk, ahol Klissza bégjeként intézkedett.³⁴ Ezt követően fordulatot vett a karrierje: a szultáni udvarba került, ahol Szülejmán fiának, Musztafa sehzádénak lett a nevelője (*lala*).³⁵

A kinevezéseket tartalmazó központi lista szerint 1550. április 30-án következett be változás: Ajász pasa fia Ahmed meglehetősen távolról, a vizei szandzsákból (Kelet Trákia, Isztambul és Edirne között) érkezett, mindössze 270 000 akcsényi hászt jelöltek ki számára, ami származása alapján igencsak szerény.³⁶ Egy bejegyzésben hiányáról (*noksan*) intézkednek és a pozsegai szandzsákban keletkezett maradvány-hászokból (*ifraz*) csökkentik az elmaradást.³⁷ Apja, az albán származású Ajász pasa, beglerbégként számos szultáni hadjárat résztvevője, 1536-tól nagyvezír,³⁸ éppen az előbb említett Ibrahim pasa utóda volt. Fia, Ahmed már az 1543-as magyarországi hadjáratban részt vett és kitüntette magát.³⁹

Tinódi *Erdéli historiája* az 1551-es temesközi hadi eseményekben részt vevő bégek között említi Ajász pasa fiát, s érdekes módon a Szerémség egyik fontos, de nem a szandzsák központjaként funkcionáló városát, Újlakot nevezi meg székhelyeként (a szakirodalom Száva-szentdemetert tartja a szandzsák központjának): „Szalonkemenbe sokfelől mellé jöve,/Az Görögországból, tenger mellől jöve,/Szancsák, szúbasa, szpáhia nagy sok jöve,/Nándor Fejérvárból Ruszten bék mellé jöve,/Az pozsgai szancsák, Ulumán bék jöve,/És zborniki szancsák, az Memhethán jöve,/Ajász basa fia, újlaki szancsák jöve,/Az szegedi szancsák nagy Musztafa bék jöve,/Rágondolván, az Mihálkovit bék jeve,/Káson basa jöve, jó Kám bék jeve,/Beslia, marta-lócz, jancsár nagy sok jeve,/Hatvan ezer embere mellé nagy szép jeve./Nagy vígan Beglerbék onnat elindúla,/Péterváradjánál hídon általszálla,/Az Tiszán Titelnél, ott Becsét megszálla...”⁴⁰

Istvánffy ugyanezen eseményeknél azonban Ajász fiaként egy Ali béget nevez meg: *Ali bég is Szerémségből, azelőtt lévő Ajax [Ayas] fővezér fia, s Achomates [Ahmed] is, ki Miháloglinak mondatott, s Káson is Erdély határiból...*⁴¹ Ráfoghatnánk, hogy Istvánffy tévedett, és felcserélte a keresztneveket: Ajas pasa fia Ahmed, illetve Miháloglu Ali a történet szereplői. Csakhogy Miháloglut Forgách Ferenc krónikája is Ahmedként ismeri.⁴² Azt a lehetőséget, hogy Ajász pasa egyik fiát egy másik, török forrásokból nem ismert fia⁴³ követte volna a szerémi szandzsák élén, nem tudjuk megerősíteni, de teljesen elvetni sem.

³³ PETRITSCH 1989. 62.

³⁴ BOA KK 209. 42. A klánok szerepét jelzi, hogy Klissza kormányzója április 15-éig Jahjapasa fia Mehmed bég fia Arslán volt, vagyis Jahja apja. Uo. 29.

³⁵ Kinevezését megtaláltuk: KK 209. 71.

³⁶ BOA A.RSKd 1452. 35.; vö. KK 209. 36.

³⁷ BOA KK 209. 52.

³⁸ KÜTÜKOĞLU 1991. 202–203. Balkáni birtokaira: GÖKBİLGİN 1956. 253., 254.259., 263., 264.

³⁹ BOA KK 1765. 26a: „Ahmed cselebi, az elhunyt Ajász pasa fia.”

⁴⁰ SZILÁDY 1881. III. 37.

⁴¹ ISTVÁNFY 2003. 150.

⁴² *Amhat begus ex familia Mihalogli pridie advenisset.* FORGÁCH 1866. 17

⁴³ Az 1543-as hadjárat előbb idézett naplója Ahmed testvéreként egy Mahmúd cselebit nevez meg. BOA KK 1765. 26a.

Következő bégünkről, Bajrámról nem ismert hivatalba lépésének ideje, de működéséről számos szultáni parancs árulkodik, melyek közül a legkorábbi 1552. január 12.,⁴⁴ tehát e dátumot *terminus post quem*nek tekinthetjük kormányzása tekintetében. A rendkívüli hadiadók közé tartozó *nüzül*-adó (takarmány, élelem) behajtásával bízták meg, s úgy utaltak rá, mint akit frissen neveztek ki erre a feladatra. Februárban Kászim pasa Becse és becskerekai bégnek a segítségére rendelték ki, várak és várakok megerősítési munkálataihoz.⁴⁵ Márciusban Tóth Mihály hajdúinak Szeged elleni támadását követően a budai pasa mellé vezényelték katonáival,⁴⁶ majd hamarosan az ostromlott Nógráddhoz irányítják.⁴⁷ Májusban felmentik a *nüzül*-adó behajtásával járó munka alól és a pesti vár árckainak kitisztítását végeztetik el vele.⁴⁸ Júliusban hét másik szandzsákbéggel együtt díszkaftánnal tüntették ki a veszprémi vár elfoglalásánál tanúsított vitézségéért.⁴⁹ Részt vett az 1552. augusztus 9-i palásti ütközetben, melynek során Erasmus von Teuffel (a török forrásokban Ördög Mátyás) győri főkapitány serege döntő vereséget szenvedett Ali budai pasa seregétől.⁵⁰ Temesvár elfoglalása után Bajrámnak – átmeneti jelleggel – új főnöke lehetett, legalábbis egy parancsból az tűnik ki, hogy szeptemberben a szendrői, vidini, szerémi és a zvoniki szandzsákbégeket Kászim pasa, az új temesvári beglerbég parancsnoksága alá helyezték.⁵¹

Végül egy novemberben hozzá intézett parancsot idézünk, mely értékes forrása az elpusztult Délvidék újraterelítésének. Ekkor Bajrárnak jelentette, hogy szandzsákjába igen sok rája települt be, egyesek az elpusztult falvakat élesztették újjá, mások pusztákon telepedtek meg, ezért szükségessé vált a szandzsák újbóli összeírása, amihez írnok és biztos kiküldését kéri. A Porta viszont őt jelölte ki a feladatra és a szandzsák korábbi, lepecsételt defterét el is küldték neki.⁵² Bajrámot 1553 februárjában már szendrői bégnek mondják.⁵³ Bégünk a délvidéki szandzsákok jeles és meghatározó személyisége volt, így később még többször visszatérünk személyére.

Utódáról, akit ismét Ahmednek hívtak, meglehetősen bőséges információval lát el egy birtokadományozási napló: évekkel később, Hatvanba történő kinevezésénél mondják el, hogy előbb Hille, majd Dzsesszán bégje volt, s innen került 1553. január 18-án Szerémbe.⁵⁴ Mindez teljesen összhangban áll a már többször idézett kinevezéseket tartalmazó defterrel: a bagdadi vilájetbe tartozó „Dzsesszán és Bedre” altartományba még 1549 elején nevezték ki Ahmedet, a szintén e vilájetben található Hille korábbi bégjét. Sőt, identitása sem marad sötétségben, mivel még azt is hozzátették, hogy Cserkez Behrám bég fiáról van szó.⁵⁵ Az egyetlen kérdés, amire nem térnek ki, hogy mi állhatott a hatalmas távolságot átívelő áthelyezés hátterében.

⁴⁴ DÁVID – FODOR 2005. 214. Korábban köztendili bég lehetett: 1553-ban egy Hüszejn sah nevű béget Szkopjéba neveznek ki, aki ekkor a szerémi Bajrárnak köztendili házsait kapta meg. BOA RZd 5. 211.

⁴⁵ DÁVID – FODOR 2005. 261.

⁴⁶ DÁVID – FODOR 2005. 315.

⁴⁷ DÁVID – FODOR 2005. 342., 344.

⁴⁸ DÁVID – FODOR 2005. 451.

⁴⁹ DÁVID – FODOR 2005. 525–526. FÓTI 2023a.

⁵⁰ Ali csatarendje a szandzsákbégek névszerinti felsorolásával, DÁVID – FODOR 2005. 613–617.

⁵¹ DÁVID – FODOR 2005. 652. A későbbiekben nincs nyoma annak, hogy Szerém Temesvár alá tartozna, a defterek a budai vilájet részeként kezelték.

⁵² DÁVID – FODOR 2005. 661.

⁵³ Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Krafft 284 (304-es kép).

⁵⁴ BOA Timar–Zeamet Ruznamçe Defterleri (= DFE RZd) 11. 595–596.

⁵⁵ EMECEN – ŞAHİN 1999. 88.

Pontosan nem tudjuk, meddig kormányozta a Duna–Száva közét, de a következő évben egy Halil bégét éppen a Szerémségből helyeztek át Lippára, 1554. november 11-én, 350 000 akcsényi hásszal (ennek jelentőségét lásd alább Halil második kormányzásánál).⁵⁶ Ezen a napon egy több szandzsákot érintő bégcserét hajtottak végre: Halilon kívül az addigi lippai bég Naszúhot a dunántúli Koppányba, utóbbi bégjét, Mehmed bin Murád bégét pedig a megüresedett szerémi kormányzóságba irányították.⁵⁷ Bár a Murád név meglehetősen elterjedtnek számított, a kérdéses időszak főméltóságai közül csak a hódoltsági végvidék egyik régi harcosa, a szomszédos Pozsega 1541 ősztől hivatalban lévő vezetője Murád jöhet számításba.⁵⁸ Mehmed bin Murád bégről érdekességgéppen jegyezzük meg, hogy 1552-szeptemberéig a dunai flotta kapudáni tisztségét töltötte be.⁵⁹

Ismét utólagosan értesülünk a következő kormányzóról: 1557. január 7-én Júnusz bégnek, Lütfi pasa testvérének a janjai (Ioannina, Görögország) szandzsákot utalták ki, hozzátéve, hogy ő eddig szerémi bégnek mondhatta magát.⁶⁰ 1553-ban még Elbaszán (Albánia), majd Üszküp (Szkopje) bégje volt.⁶¹

Júnusznak hat fia volt, s mivel a törvény úgy rendelkezett, hogy a bégfik timárra jogosultak, szerémi pozícióját rögtön ki is használta, hogy javadalmakat igényeljen számukra.⁶² Szerémségi kormányzásának kezdete pontosan nem határozható meg – kinevezési irat hiányában –, de szerencsére kútfitaink sokat foglalkoznak házai hiányának megszüntetésével: előbb 1555 december legvégén a szerémi mirlivá Júnusz hiányát a vulcsitrini bég házaiból csökkentik,⁶³ majd 1556 elején vulcsitrini és szkopjei javadalomrészekből igyekeztek azt kipótolni,⁶⁴ végül az előbb ismertetett Bajrámbéget, aki az ekkor esedékes szandzsákösszeírást végezte, utasították a javadalom rendezésére.⁶⁵ Eszerint egy éven keresztül mindenképp a Szerémség kormányzójának mondhatta magát.

Utóda, Musztafa bég 1557. január 9. dátummal neveztetett ki,⁶⁶ előző posztjaként pedig Szegedet adják meg, ami alapján azonos a Tinódinál Debeli Musztafának nevezett kormányzóval. 1552 tavaszától, a Szeged visszafoglalására irányuló Tót Mihály féle támadás elhárítását követően irányította éveken át a Duna–Tisza közti területet.⁶⁷ Új helyén hamarosan fontos feladattal bízták meg: ekkor zajlott Bosznia összeírása, melynek emínjévé nevezték ki, egy írnokot adva melléje.⁶⁸ Áprilisban szandzsákjának katonai parancsnoka, a míralaj cseréje okozott gondot számára. Az addigi parancsnok, Iszkender, nógrádi szpáhi volt, és lemondott. Helyére a zvorniki

⁵⁶ BOA Mühimme Defterleri (= MD) 1. 174 (994-es sz. parancs).

⁵⁷ BOA Bab-i Asafî, Ruus Kalemi defterleri (= A.RSKd) 1453. 44.; Naszúh koppányi kinevezése Mehmed bin Murád helyére: ÖStA Krafft 284 (505-ös kép). Naszúh később Szigetvárnál esett el. BOA MD 2. 109 (1115-ös parancs).

⁵⁸ DÁVID – FODOR 2005. 242.; BOA MAD 34. 678–679.

⁵⁹ ÖStA Krafft. 284 (303-es kép).

⁶⁰ BOA MD 2. 209 (1895-es parancs).

⁶¹ BOA DFE RZd 5. 296.

⁶² BOA MD 2. 97 (1003-es parancs).

⁶³ ÖStA Krafft 284 (647-es kép).

⁶⁴ BOA MD 2. 12 (113-es parancs).

⁶⁵ BOA KK 215. 26.

⁶⁶ BOA MD 2. 209 (1897-es parancs).

⁶⁷ Szegedi működésére részletesen lásd: FÓTI 2023b.

⁶⁸ BOA MD 2. 211 (1913-es parancs).

szandzsákban birtokos Mehmedet nevezték ki, aki azonban nem törődött új feladatával, s meg sem jelent Szerémben. Musztafa bég ezért a Szerémben zámet-birtokos Sahbázt nevezte meg, mint alkalmas személyt.⁶⁹ A történet betekintést enged az államgépezet nem éppen zökkenőmentes működésébe.

A bégét 1557. októberének első felében mozdították el Szerémből, amiről utódjának, Halilnak a kinevezéséből értesülünk.⁷⁰ Meglehetősen szűkszavú a bejegyzés: a rúznámcsékban szokásos szöveges indoklás hiányzik, és hászait sem sorolják fel, csupán első elemét megnevezve „Ilok stb.”-ként utalnak rá. A 356 154 akcsényi javadalom fő- és egyúttal első eleme eszerint a Duna magaspartján fekvő, s Bácskára rátekintő Újlak városa volt. Ha visszaidézzük Tinódi szavait, amikor „újlaki szancsák”-ról beszélt, akkor világossá válik, hogy egyes szerémi bégek az Újlaki család jól kiépített fészkeiben rendezkedtek be. Az összeg – némi emeléstől eltekintve – megegyezik a korábban említett Halil bég javadalmával, melyet Lippára helyezésekor neveztek meg (350 000). Halil útja a Szerémség után Pozsegára, azaz szandzsákunk nyugati szomszédjába vezetett.⁷¹ 1559 márciusában már elhalálozott pozsegai bégeként említették egy, az erdői palánkot ért támadással kapcsolatban.⁷²

1558 novemberében rendelkeztek a szerémi Bajrámbég 50 000 akcséra rúgó hiányának megszüntetéséről, s megint csak távolabbról, a prizreni (Prizren, Koszovó) szandzsákból tudták kipótolni járandóságát.⁷³ Bajrámbég ezúttal hosszabb ideig maradt, és igencsak mozgalmasan teltek napjai: ismét a szandzsákösszeírás terhe nehezedett rá, ráadásul őt bízták meg a zborniki szandzsákban garázdálkodó haramiák ügyének kivizsgálásával, majd a morovityi (Marót vára) dizdár által elkövetett kádi-gyilkosság okozhatott neki fejfájást.⁷⁴

1560. december 22-én többszörös bégcseréről döntött a Porta: Szekszárd bégje Tur Ali ekkor érkezik Szerém élére, 280 000 akcsényi hásszal. A megüresedett Szekszárdba Ferhádót, Lippa addigi kormányzóját küldték. Szerém bégjét Bajrámot Vidinbe helyezték, végül a sort azzal zárták, hogy Vidin szandzsákbégjét Hüsrevet Lippára irányították.⁷⁵

Tur Ali korábban csakugyan szekszárdi bégeként szerepelt a budai szandzsák timár-defterében.⁷⁶ A budai szandzsák következő, 1562–1563-ban összeállított idzsmál defterében viszont már Tur Ali szerémi szandzsákbég 9315 akcsényi javadalmát részletezik, amely Csörög, Hartján, Duka, Alaka, Sikátor és Ecser falvakból, illetve pusztákból állt. Dukához azt is hozzátették, hogy ez a bég csiftlikje (majorsága).⁷⁷ A budai szandzsákhoz kötődése érhető, első bégi kinevezéséig a budai azabok agája volt.⁷⁸ 1563 tavaszán fogságba esett, s Pállfy Tamás rabja volt.⁷⁹ Őszig szabadulhatott, feltehetően egy ekkoriban szokásos fogolycsere formájában, mivel 1563

⁶⁹ BOA MD 2. 242 (2154-es parancs).

⁷⁰ ÖStA Krafft 284. (812-es mikrofilm kép).

⁷¹ BOA KK 216. 18.

⁷² BOA MD 3. 52 (124-es parancs).

⁷³ BOA KK 216. 20.

⁷⁴ BOA MD 3. 160., 399., 445 (434, 1195, 1334-es parancsok).

⁷⁵ MD 4. 170 (1759–1762). A deftert ugyan a mühimme defterek közé sorolták a katalógusban, valójában a rüüs defterekre jellemző javadalmakkal kapcsolatos ügyeket, kinevezéseket tartalmaz.

⁷⁶ BOA TTd 329. 16., továbbá: MD 4. 2 (12-es parancs); MD 4. 60. (617-es parancs).

⁷⁷ TTd 345. 17; KÁLDY-NAGY 1985. passim.

⁷⁸ A bég részletes életrajzát lásd FÓTI 2023c. 25–34.

⁷⁹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Türkei I. Karton 17. Konv.2. [1563.III–IV].

októberében, mint székesfehérvári bégre utaltak rá.⁸⁰ Fia, Mehmed 1564-ben Palota váránál vitézkedett, amiért Tur Ali emelésre terjesztette fel. Az iratból az is kitűnik, hogy javadalombirtoka, melyet most ziámetté alakítanak, a szerémi szandzsákban volt.⁸¹ A kegyes alapítványát rögzítő irat (*vakfname*) szerint a bég imahelyet létesített Ilokon.

1563. október 9-én ismét Bajrámot nevezik Szerém bégjének, és rendelkeznek arról, hogy házsait az idzsmállu hászok – a timár defterben rögzített bégi hászok – közül állítsák össze, de úgy, hogy Tur Ali bég fia és rokonai javadalmaihoz ne nyúljanak hozzá.⁸² Ismeretlen okból azonban kilenc nap múlva, ezt a döntést megváltoztatták és inkább Pozsegába helyezték. Október 18-án komolyabb bégcserét hajtott végre a Porta: Ahmedet, Esztergom kormányzóját a Szerémségbe helyezték,⁸³ helyére Haszánt, Pozsega addigi bégjét, a megüresedett Pozsegába pedig – mint említettük – előző bégünket, Bajrámot nevezték ki.

1564. július 8-án a már többször bizonyított Bajrámmal visszatért a Szerémségbe.⁸⁴ Bár a Portán elégedettek lehettek teljesítményével, hiszen ekkoriban a pozsegai szandzsák timár kiosztását sikeresen elvégezte,⁸⁵ alattvalói azonban 1565 júniusában panaszt nyújtottak be ellene: „[Parancs] a zvorniki szandzsákbégnek, a belgrádi és a szófiai kádinak: a szerémségi ráják nevében egy Pavle nevű zimmi az udvarba ment, és kérvényt adott be, amelyben Bajrámmal szendrői béggel kapcsolatban az alábbiakat tudatta. Amikor a nevezett korábban a szerémi szandzsákokat bírta, zsarnokoskodása miatt száz szerémségi falu népe szétfutott, a Belgrádban épített házainál pedig fizetség nélküli szolgálatra kényszerítette őket és állataikat. Erőszakoskodása vég nélküli.”⁸⁶

Bajrámmal többszöri, visszatérő kormányzása után érdemes kitérnünk a Szerémség életét meghatározó személyiség helyi örökségére. Bajrámnak Dimitrovcsa, az antik Syrmium városában számos háza, illetve egy fürdője (*hammam*) volt,⁸⁷ a város határában, Tusadincsi pusztán pedig csiflikje, melynek érdekessége, hogy láthatóan magyar szolgálóit telepítette ide (János Madzsar, Gáspár, Sándor, Gábor stb.).⁸⁸ Bajrámmal, aki a szomszédos Szendrő bégje is volt több alkalommal, a népes muszlim kaszabában, Dimitrovcsában rendezkedett be, s erre alapozva állítja McGowan, Djurdjev és mások, hogy a szandzsák központjának ez a város tekintendő.

Malkocsot egyetlen forrásban nevezik szerémi bégként, amikor 1565. július 9-én haderejével a budai beglerbég megsegítésére rendelték.⁸⁹ Korábban lippai bég volt, akit májusban Ohriba (Makedónia/Albánia) neveztek ki, az események azonban közbeszóltak: a hitetlenek

⁸⁰ BOA KK 218. 62.

⁸¹ KARÁCSON 1914. 51–52. Egy másik vitézkedése Szentmárton váránál apja oldalán, aki a felterjesztés idején már iszkenderijjei bég volt: uo. 59.

⁸² BOA KK 218. 56.

⁸³ BOA KK 218. 62. Ahmed későbbi tevékenységére: Morovity várának felújítása után őrség és új dizdár kinevezésével kapcsolatos levele 1564 februárjából. BOA KK 218. 114. December 9-én viszont már egykori szerémi bégként hivatkoznak rá egy javadalomügylet kivizsgálásánál. BOA MD 6. 221 (474-es sz. parancs).

⁸⁴ BOA 74. 85.

⁸⁵ DÁVID – FODOR 2009. 144., 181.

⁸⁶ DÁVID – FODOR 2009. 285.; BOA MD 6. 564 (1228-es parancs).

⁸⁷ MCGOWAN 1983. 273., 279., BOA TTD 571. 216 – „saját maga által lakott házai ... melyeket fia, Ahmed örökölt.”

⁸⁸ MCGOWAN 1983. 280. Egy későbbi összeírásban már minden szolgálja muszlim nevet visel, valószínűleg e szórvány magyarok térhettek át az iszlámra.

⁸⁹ DÁVID – FODOR 2009. 304.

Erdélyre támadtak, ezért meghagyták neki, hogy maradjon a temesvári beglerbég mellett.⁹⁰ Ha tekintetbe vesszük, hogy előző bégünket éppen májusban helyezték át a szendrői szandzsákba, akkor arra következtethetünk, hogy az Ohriba irányítást felülírták, és a megváltozott helyzetben Malkocs inkább Bajrák helyére került a Szerémségbe.

Bár a következő kinevezés nem áll rendelkezésünkre, amikor azonban Báli bég Pozsega első embere lett (1566. december 10.), feltüntették, hogy korábban Szerém élén állt.⁹¹ Kinevezéseinek láncolatán keresztül 1552-től követhetjük mozgását (Vidin–Pozsega–Zvornik–Szendrő–Vidin–Hercegovina–Szerém–Pozsega–Vidin), úgy, hogy közben többször is Malkocsoglunak nevezik. Így 1557-ben, amikor zvorniki posztjáról mondott le,⁹² 1563 novemberi keltezéssel pedig azt olvashatjuk egy rüusz defterben, hogy „Herszek livája Vidin szandzsákbégje Malkocsoglu Báli bégnek”⁹³ adatott. A Vidinhez kötődő Malkocsoglu klánhoz tartozása tehát egyértelműen bizonyítható.⁹⁴

Birtoktestét a következő állomáshelyéről, Pozsegából ismerjük, s az több érdekes elemet tartalmaz.⁹⁵ Megtartott néhány birtokot előző szandzsákjaiból, Szerémből és Szendrőből,⁹⁶ de egy „bárhon is birtokoljon szandzsákot, házsai közé számíttasson” típusú csiftliket is bírt a csimereni szandzsák Hászkőj náhijében.⁹⁷ 516 540 akcsényi összjövedelme pedig arra utal, hogy egy, a pályája derekán már túljutott méltósága lehetett, aki még Temesvár 1552-es ostrománál szerzett érdemeket.⁹⁸

Báli az 1566-os szigetvári hadjárat előkészületeinél fontos feladatot kapott: a felvonulási útvonalon fekvő Valkóvárnál három szekér szélességű híd elkészítését, valamint élelmiszer felhalmozását parancsolták meg neki.⁹⁹ Talán az is felvethető, hogy Kara Báli mecsete Ilok egyik külső városnegyedében, melyről Evlija Cselebi tudósított, nem-e erről a bégről kapta a nevét?¹⁰⁰

1566. december 10-én az addig Ohri kormányzóságát irányító Mehmed béget nevezik ki a Szerémségbe.¹⁰¹ Ohri bégjeként vett részt a szigetvári hadjáratban, melynek során a dunai flottát bízták rá („...Ohri bégjeként a szigetvári hadjáraton a Dunán felvonuló hajók kapudánja Mehmed bég...”/...*Ohri beyi olub Sigetvar seferinde Tuna üzerinde mürrur eden gemilere kapudan*

⁹⁰ DÁVID – FODOR 2009. 264–265.

⁹¹ BOA MAD 563. 48.

⁹² BOA MD 2 199 (1811-es parancs).

⁹³ BOA KK 218. 82.

⁹⁴ Nenad Močanin szintén Malkocsoglunak nevezi (Bali-beg Malkočević). MOAČANIN 2014. 91.; MOAČANIN 1997. 45.; vö. továbbá DÁVID 2020. 11., 14., 16.

⁹⁵ BOA DFE RZd 25. 532–537.

⁹⁶ A szendrői birtokrész érdekessége, hogy ott három várat is javadalmának tekinthetett: Harám, Reszava és Kojlucs (Ključ) várait.

⁹⁷ A hászkőji birtok segít összekötni azzal a Báli nevű szendrői béggel akiről „azt hallani, hogy most is a hászkőji csiftliket tartózkodik” – szól egy parancs szövege 1559-ben. DÁVID – FODOR 2009. 44. A hászkőji birtok még az 1580-as években is fiai kezében volt.

⁹⁸ ÖStA Krafft (325-ös kép). Csimereni birtokrészt már ekkor is felfedezhetünk házsai közt.

⁹⁹ BOA MD 5. 373., 543 (1488-as és 1640-es parancsok).

¹⁰⁰ DAĞLI – KAHRAMAN – DANKOFF 2003. 56 (a modern kiadás Karabelának mondja a mecsetet, ami téves olvasat). A Szerémség meghódításában részt vállaló névkonait Kodzsa, illetve Kücsük Báli névvel illették. A Kara, szó szerint ‘fekete’ jelzéről megállapítható, hogy mindig tekintélyes bégeknek adták, talán arra utal, hogy nem egyszerűen külső tulajdonságra értékelték (Kara Hamza, Kara Ali, Kara Oszmán stb.).

¹⁰¹ BOA MAD 563. 51.

olan Mehmed beyin...¹⁰² Szerémi kinevezése jutalom lehetett a helytállásáért. A defter szerint meglehetősen hosszan 3 éven át állt a szandzsák élén, Zvornikba való áthelyezéséig.¹⁰³ Utóbbi helyen ugyanúgy 252 495 akce ház-javadalmat állapítottak meg számára, mint amennyit szerémi munkába állásakor kapott, vagyis a három év meglehetősen eseménytelenül zajlott le a szandzsák életében, jövedelemgyarapítási lehetőség nélkül.

Az 1569. december 12-én érkezik Üszküpből, vagyis Skopje altartományból az új bég, Kászim, akinek személyében ismét egy érdekesebb, jelentékeny főtisztviselőt ismerhetünk meg.¹⁰⁴

Kászimról egy sor olyan forrás maradt fenn, amelyek arra utalnak, hogy a kormányzat különböző fontos pénz- és igazgatási ügyekben alkalmazta a bégét. Így 1568-ban dukagini (hegyvidéki régió Albánia északi részén) kinevezésében említik, hogy „korábban a vilájet összeírásában buzgólkodott és szolgált”, ezért hiányát az általa összeírt szandzsákok ifrázaiból (leválasztott részek, amik maradványként maradnak hátra) pótolják.¹⁰⁵ 1570 februárjában Kászim szerémi bég egy balkáni szandzsák, Prizren adóbehajtási kérdésében szerepelt. A rájuk vonatkodtak ösröt (tized) fizetni, helyette filorit¹⁰⁶ akartak, de Kászimot utasították, hogy filori helyett tizedfizetőként rögzítse őket a szandzsák új defterében.¹⁰⁷ Ezek az információk azért lényegesek, mivel 1577-től egy Kászim nevű budai defterdár (mohácsi/szekcsői, majd szegedi bég) karrierjéről rendelkezünk adatokkal.¹⁰⁸

A szerémi Kászim bég kinevezéseinek láncolata csak 1574-ig követhető, így az 1577-es szekcsői béggel, defterdárral – forrás alapján – egyelőre nem tudjuk összekötni.¹⁰⁹ Szerém után Iszkenderijjébe (Shkodra, Albánia) került, ahonnan 1574 júniusában ismét Dukaginba helyezték át.¹¹⁰ Az albán szandzsákok jeles személyisége lehetett. A pénzügyi jártasságra utaló ügyek, az összeírásokban vállalt szerepe a későbbi defterdárral való azonosságát sugallják. Sudár Balázs a pécsi szandzsák elitjéhez tartozó defterdárról/bégről – aki 1579-ben számos házzal, szőlővel, kaszálóval, kerttel rendelkezett Pécsen – vetette fel,¹¹¹ hogy esetleg azonos lehet a szerémi Kászim béggel. Ő ugyanis a pécsi szandzsák 1570-ben elkészült idzsmál defterében egy két faluból álló, 20 000 akcsényi birtokelemet „csiftlik módjára” (*ber vech-i çiftlik*) birtokolt.¹¹² E kitétel arra utal, hogy ez a családi birtokközpont lehetett. Ugyancsak a pécsi livában birtokoltak ziámetet fiai, Ibrahim és Mehmed.¹¹³ A mohácsi szandzsákban található csiftlikjéről, melyet a „bárhon birtokoljon szandzsákot házai közé számíttassék”

¹⁰² ÖNB Mxt 571 (1143-as kép).

¹⁰³ BOA MAD 563. 47.

¹⁰⁴ BOA MAD 563. 51.; DFE RZd 28. 335: Üszküptöt egy ruméliai míralaj, Ali bég veszi át Kászimtól szerémségi kinevezése napján.

¹⁰⁵ BOA DFE RZd 27. 690–692.

¹⁰⁶ A balkáni vlahok speciális adója a filori adó (*resm-i filori*) volt, ez különböztette meg őket a harácsfizető (*haraçg-üzar*) rájáktól. FÓTI – SZ. SIMON 2023. i.m.

¹⁰⁷ BOA MD 9. 27 (74-es parancs).

¹⁰⁸ Kászim működésére SZ. SIMON Éva 2014. 176–178.; FÓTI 2023b. i.m.

¹⁰⁹ Előkészületben lévő tanulmányunkban ennek bizonyítását kíséreljük meg: FÓTI – SZ. SIMON 2024.

¹¹⁰ BOA MAD 563. 216., 217. Dukagin 1570-es tahrir defterét defter emíniként Kászim szandzsákbég készítette el. PARLAK 2018. 3.

¹¹¹ SUDÁR – VARGA J. – VARGA 2019. 64., 129.

¹¹² BOA TTd 480. 4.

¹¹³ BOA TTd 480 5., 8.

kitétellel bírt, már 1568-ban említést tettek, amikor Kászim éppen dukagini bég volt, és fiának Ibrahimnak adta át e birtokelemet.¹¹⁴

1572. május 18-án bégcserét hajtottak végre Szerém és Iszkenderijje között.¹¹⁵ Kászim helyére Mehmed béget nevezték ki. Kászimnak korábban még megparancsolták, hogy a szerémi szpáhikkal Hercegovinába vonuljon, de az albánok lázadása miatt ezen változtatni kellett, és inkább Iszkenderijjébe irányították.¹¹⁶ A forrongó albán tartomány miatt Mehmedhez azt a parancsot intézték, hogy addig ne induljon útnak új állomáshelyére, amíg Kászim meg nem érkezik és át nem veszi a szandzsák védelmét.¹¹⁷ Mehmed így kinevezéséhez képest néhány hét csúszással kezdhetette meg szerémi működését. Birtokközpontja az agribozi szandzsákban (Évia/Euboea, olaszul Negroponte, Görögország), Mondoniça faluban volt,¹¹⁸ és jövedelme alapján megállapítható, hogy nem azonos a korábbi hasonló nevű béggel.

Mehmed útja Szegedre vezetett, helyére pedig 1573. július 6-án Mahmúdot nevezték ki, aki állítólag Iszkenderijjéből érkezett (a központi lista Iszkenderijje fejezetében viszont hiába keresnénk, nem írták be Kászim és a fehérvári Ali bég közé – egy megfejtendő talány a történész számára). Hászának jövedelme – 390 261 akcse – alapján biztosak lehetünk, hogy Báli pasa fia Mahmúdról van szó, hiszen korábban szegedi bégeként is ugyanennyit kapott.¹¹⁹ Bár egy évet kormányozhatott, nem hallunk róla forrásainkból. 1574. augusztus 9-én Fülel kormányzója lett,¹²⁰ helyére pedig egy Ferhád bég került.¹²¹ Utóbbi kezdő bégnak számított, hiszen mindössze 200 000 akcsényi hász-birtokot állítottak össze számára. A Mahmúd hászaiból felszabaduló részre pedig rögtön lecsapott a klisszai Ali bég (Szokollu Ali), akinek eddig hiánya (*noksan*) volt a neki járó javadalmakban, és előadta, hogy Ferhád bég hászai kiosztása után kihasználatlan maradvány keletkezett, amiből az ő tetemes hiánya – 100 000 akcse – megszüntethető szerémi birtokokból.¹²² Közben még Ferhád is jól járt, 5 000 akcse többletet – hamar volt kiosztható birtok – különösebb indok, vitézi hőstett nélkül hozzátettek házához. Ez a forrás nem nevezi meg előző állomáshelyét, így tévesen az 1573 decemberéig Pécsét (korábban Szekszárdon) regnáló Ferháddal való azonosságát tételeznénk fel, de szerencsénkre a központi lista Szerém fejezetében rávezették neve után korábbi tisztségét: „Pasa-livá¹²³ [csapatai] bal szárnyának miralaja” (*miralay-i sabik-i liva-i Paşa an canib-i yesar*). A szandzsákbéggé váláshoz vezető út egyik leggyakoribb formája, amikor a szandzsák katonai parancsnoka emelkedik kormányzói tisztségre.¹²⁴

¹¹⁴ BOA DFE RZd 27. 692.

¹¹⁵ BOA MAD 563. 51.; MAD 563. 216.; MD 19. 17 (47-es parancs): Mehmedet Iszkenderijjéből a Szerémségbe küldik.

¹¹⁶ BOA MD MD 19. 16 (46-os parancs).

¹¹⁷ BOA MD. 19. 22 (61-es parancs).

¹¹⁸ Személyére lásd részletesebben: FÓTI 2023b. i.m.

¹¹⁹ BOA MAD 563. 51., 50.

¹²⁰ BOA MAD 563. 53.

¹²¹ ÖNB Mxt 571 (1192-es kép).

¹²² ÖNB Mxt 571 (1192 és 1193-as képek). Komoly terveik voltak a szerémi birtokrésszel: 1575-ben már azt kérvényezte, hogy „csiflik módján” birtokolhassa, vagyis mindenkor szandzsákjától független hász-birtokának tekintsék a néhány szerémi falut, pusztát, illetve rétet. BOA DFE RZd 42. 807.

¹²³ A „pasa szandzsákja”, a budai vilájet központi szandzsákját, azaz Budát jelenti.

¹²⁴ Példákat hoz rá: DÁVID 2017. 64–65.

A központi listán 1576. június 11-én Haszán következik (Ferahád pedig Szekszárdra vezénylik¹²⁵), aki a Dnyeszter torkolatvidékéről, Akkermanból (ma Bilhorod-Dnistrovskyi) érkezett.¹²⁶ Előtte is egy Fekete-tenger menti szandzsákot kormányzott, az Isztambulhoz közelebb fekvő trákiai Vizét.¹²⁷ Egy időben igencsak távoli, 1562-es kinevezés felkeltette érdeklődésünket: ekkor Akkermanba neveztek ki egy Haszán nevű bégét Ardanucsból (Kelet-Anatólia),¹²⁸ akinek a fizetése 1 032-re végződött, akárcsak a szerémi bég esetében. A bégi hászok utolsó három számjegye igen hasznosnak bizonyul az azonos nevű személyek azonosításában, mint-hogy a jövedelememelések általában kerek összegek és nem változtatnak a végződésen. A két egyaránt akkermani Haszán azonossága így megállapítható.

1577. december 11-én a temesvári vilájetbe tartozó Csanádot Szerém bégjének, Pijálának utalták ki.¹²⁹ Szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen a központi listán korábbi kinevezéseinek láncolata áll rendelkezésre, és fedi fel a bég korábbi pályáját: a budai kincstár defterdárjaként szolgált (1571. IV. 25-től), de nem kellett sokáig várnia első kormányzói posztjára sem, amikor is Ankarába¹³⁰ került (1571. X. 28-tól). Ezután Lipa (1572. I. 18.), majd „Csanád és Becse-Becskekerek” bégje lett (1573. X. 11-től).¹³¹

Utódja a központi lista szerint 1578 januárjától Arszlán, aki előtte Vidint kormányozta.¹³² Bár csak 340 000 akcséval vette át hivatalát, és hiánya is volt, az előző bégek hászainak különböző maradványaiból (*ifraz*) ezt kipótolták, s a 389 900 akcsés birtoktest már hosszabb ideje hivatalban lévő, jelentős bégre utal.¹³³ Egy 30 000 akcsés jövedelememelését – még vidini bégként – a moldvai hadjáratban érdemelte ki.¹³⁴

Az Arszlánt követő bégnél bajban lennénk, ha csak a központi listára hagyatkozhatnánk: ide ugyanis csak név nélkül annyit jegyeztek be, hogy 1579 decemberében „Delvine bégjének” (Delvinë, Albánia) utalták ki a szandzsákot.¹³⁵ A szerémi jövedelmeként megadott összeg (524 937) segítségével azonban megállapíthatjuk nevét: ugyanezen a listán, Delvine bégjei között egy Mehmedet ezzel az összeggel találunk.¹³⁶ Szerencsére következő állomáshelyére, Szigetvárra szóló kinevezési okmánya is fennmaradt,¹³⁷ így már világos, hogy azt a Mehmedet tisztelhetjük személyében, akinek több, mint egy tucat kormányzói kinevezését lehet követni

¹²⁵ BOA KK 262. 22.

¹²⁶ BOA KK 262. 21.

¹²⁷ BOA MAD 563. 218.

¹²⁸ BOA MAD 563. 218.

¹²⁹ BOA A.RSKd 1461. 187.; a központi listán némi csúszással 1578. január 11-én rögzítették a kinevezést: BOA KK 262. 29.

¹³⁰ Ennél a kinevezésnél pasának nevezték, talán a híres flotta-parancsnok Pijále pasával tévesztették össze.

¹³¹ BOA MAD 563. 57., 70., 61., 62.

¹³² BOA KK 262. 21 és A.RSKd 1461. 187 (a két forrás itt sem ugyanazt a dátumot adja meg kinevezéseként, utóbbi szerint már előző év decemberében neki utalták a szandzsákot).

¹³³ Hászai alapján legalább arra a következtetésre juthatunk, hogy ez a bég valószínűleg nem azonos a híres Szári Ali szigetvári bég fiával, Arszlánnal, aki apjával a kaukázusi harcokban vett részt, és bő egy évtizeddel később, prizreni, majd koppányi bégként is csak 223 000, illetve 265 000 akcsés fizetiséget élvezett. Fóti 2024. i.m.

¹³⁴ BOA A. RSKd 1461. 302.

¹³⁵ BOA KK 262. 21.

¹³⁶ BOA KK 262. 5.

¹³⁷ ÖNB Mxt 597 (342-es és 343-as képek).

különböző hódoltsági szandzsákok élén.¹³⁸ A második budai pasa, Kücsük Báli Mehmed nevű fiával azonos, vagyis testvére az előbbieken említett Mahmúd bégnek és nagybátyja az alább következő Zülfikárnak.¹³⁹ Minthogy ők is a Jahja-klánhoz tartoznak, megállapíthatjuk, hogy Jahja pasa leszármazottai évtizedeken keresztül uralták az őseik által elfoglalt Szerémséget.

Mehmed Szigetvári kinevezéséből tudjuk, hogy 1581. február 28-án jöhetett új bég a Szerémségbe, akit a központi lista Csanád fejezetében találtunk meg. A szokatlanul bőbeszédű kinevezésben arról adnak hírt, hogy a korábbi Köszvendili bég, javadalma megtartásával Szerémbe került, onnan pedig „ismét” Csanádra (tehát itt már egy második csanádi kormányzását említik) 1582. június 12-én.¹⁴⁰ Előző bégünk Szigetvárra távozása és e dátum közötti rést tölti ki a Hüszejn névre hallgató méltóság.¹⁴¹

Fennmaradt tőle egy 1584 januári felterjesztés is szerémi bégeként,¹⁴² ami azt jelenti, hogy másodjára is Szerém kormányzójának mondhatta magát. Sajnálatos módon egészen 1586-ig forrásaink hallgatnak a kormányzó személyéről. 1585 nyarán Szerém bégjét utasították, hogy haladéktalanul menjen Temesvárra, ahol a palánkon belüli házak egy része leégett és legyen a beglerbég segítségére.¹⁴³ Talán Hüszejn lehetett a parancs címzettje, csanádi tapasztalatai és helyismerete miatt. Biztosan azt tudjuk, hogy 1586. május 9-től július 27-ig Pozsegát Hüszejn irányította,¹⁴⁴ akinek előző állomáshelyeként Szerémet adták meg.

1587 januárjában egy szerémi Mahmúd bég levelét iktatták a Portán,¹⁴⁵ tehát előző évben valamikor számolnunk kell egy ilyen nevű bég kormányzásával. Személyét nem tudjuk azonosítani, egyik lehetőségünk az lenne, hogy Pozsega és Szerém között bégcseré volt, előbbi helyen ugyanis éppen egy Mahmúd működött 1586. május 9-ig (Hüszejn pasa fia Mahmúd, a szafavida Perzsia elleni háborúk hőse¹⁴⁶).

Az 1586-os év történéseinél maradva ki kell térni arra, hogy említenek egy korábbi szerémi béget, Mehmedet, aki egy haramiát nem vont felelősségre kormányzósága idején. A bégek táblázatába nem vettem fel, hiszen nem tudhatjuk mikorra értendő kormányzása. Talán nem azonos egyik korábbi Mehmeddel sem, mivel a forrás elárulja, hogy budai csavusi tisztségből emelkedett a szandzsák élére.¹⁴⁷

A központi lista Szerém fejezetében a következő bég a Kasztamonuból érkező Veli, 1586. november 2-től,¹⁴⁸ sajnálatos módon ő az utolsó, akivel a forrás Szerém fejezete zárul.

Egy bizonyos Haszán bég Zacsesznába, vagyis a Csaszma folyón túli szlávóniai terület kormányzójává történő kinevezésekor kérvényezte házainak összeállítását 1589 februárjában.¹⁴⁹

¹³⁸ DÁVID 2020. 20–21.

¹³⁹ Ennek a meglehetősen bonyolult levezetésére itt nincs lehetőség, ezért külön tanulmányban fogjuk bemutatni.

¹⁴⁰ BOA KK 262. 29.

¹⁴¹ Felterjesztései bizonyítják működését: BOA MAD 15283. 220 és 223.

¹⁴² BOA A.RSKd 1464. 50.

¹⁴³ BOA MD 58. 179 (470-es parancs).

¹⁴⁴ BOA KK 262. 35. és 34 (a klisszai bégek fejezetébe rejtették el Hüszejn pozsegai bég júliusi leváltását).

¹⁴⁵ BOA RSKd 1466. 4. – itt egy szilisztrei záim ügyében intézkedett. Előre kell bocsátanunk, hogy később újra előfordul egy Mahmúd nevű bég, akit a Szerémségből éppen Szilisztrébe neveztek ki.

¹⁴⁶ BOA RZd 78. 982–985.

¹⁴⁷ BOA MD 61. 42 (112-es parancs).

¹⁴⁸ BOA KK 262. 21.

¹⁴⁹ BOA DFE RZd 111.A. 88–89.

Az iratból az is kiderül, hogy ezt megelőzően Szerém első emberének nevezhette magát. Birtoktestéből származó jövedelme alapján viszont kizárhatjuk, hogy a korábbi Haszánnal azonos lenne. Gyakorta az ilyen kinevezési iratok igencsak bőbeszédűek a javadalomba beszámítandó emelések indoklásánál, s leírnak olyan vitézi tetteket, melyek adalékok az érintett bég életrajzána felvázolásához. Haszán esetében azonban igen szokatlan a tezkere fogalmazása: két érdeméért kapott jelentősnek mondható, 20 000 akcsés emelést, amit rögtön figyelembe is vettek zacsesznei hászai kiszámításánál, de sem a felterjesztő főméltóság neve, sem a vitézi tett nincs nevesítve („a szandzsák őrizetében, valamint a katonaság és a ráják igazgatásában törekvő”, illetve „hasznos embereket gyűjtve maga köré a szultáni érdekek szolgálatában törekvő és igyekvő”). Gyanítható, hogy befolyásos rokoni szál, vagy kapcsolatok juttatták e fizetéskiegészítésekhez, a kiutalt zacsesznei birtoktesttel azonban így sem járt jól: alig a felét kapta meg a kiszámított javadalomnak.

1589 nyaratól Iszhák bég felterjesztéseivel találkozunk.¹⁵⁰ Személye jól ismert több hódolt-sági szandzsákból (Gyula, Szeged, Fehérvár), s a következő évben már székesfehérvári bégeként utasítják vára árkaiknak rendbetételére.¹⁵¹

1589. szeptember 16-tól új béget neveztek ki a Szerémségbe, Zülfikárt, aki Aladzsa Hiszár-ból (Krusevác, Szerbia) érkezett,¹⁵² s első dolga volt, hogy a perzsa és más hadjáratok során szerzett számos jövedelememelését (*terakki*) beszámíttassa új javadalomba, ami így igen szé-pnek mondható 389 900 akcséra rúgott.¹⁵³ Leváltását is napra pontosan meg tudjuk mondani, 1591. szeptember 16-án Nógrád élére nevezték ki.¹⁵⁴ Látszólag minden rendben van Zülfikár körül, azonban a szilisztrei szandzsákba 1590. január 3-án egy olyan Mahmúd béget helyeztek át, akinek előző hivatali posztja Szerém volt.¹⁵⁵ Ebből következik, hogy Mahmúd rövidebb időre megszakíthatta Zülfikár működését.

Utóbbi identitásáról semmit sem árulnak el a defterek, azonban a név viszonylagos ritkasága miatt érdemes felvetnünk egy karrierlehetőséget. Mint említettük, 1573-ban Báli pasa egyik fia, Mahmúd volt szandzsákunk bégje. Még 1564-ben, amikor szegedi bég volt, Zülfikár nevű fiának kért kezdő javadalmat.¹⁵⁶ 1580-ban Zülfikár már egy közepes ziámet birtokosa a szendrői szandzsákban.¹⁵⁷ Apjának Mahmúdnak – aki ekkor füleki bég volt – a szendrői szandzsák lefcsei náhijéjában van egy „bárhon birtokoljon szandzsákot...” típusú csiftlikje, amiről lemond Zülfi-kár javára. A birtok gyarapodásánál fontosabb, hogy az irat felsorolja a bégfi hőstetteit (füleki, pozsegai, szigetvári, babócsai vitézségek), amik kétségtelenné teszik, hogy a végvidék egyik elszántan küzdő, jelentős karrier előtt álló vitézéről van szó. Ezt követően néhány évre nyomát

¹⁵⁰ BOA KK 252. 17.; A.RSKd 1471. 9., 13. Egy, a Portán megkésve tárgyalt felterjesztése 1590 január második feléből: BOA DFE RZd 143. 278.

¹⁵¹ FÓTI 2023a.; FÓTI 2023b.

¹⁵² BOA DFE RZd 100. 531–532 (Aladzsa hiszári hászainak listája, melyek 325 298 akcsét tettek ki). Kinevezése Szerémben: DFE RZd 107. 325.

¹⁵³ BOA DFE RZd 107. 323–325.

¹⁵⁴ BOA A. RSKd 1473. 142.; 1590 január: BOA DFE RZd 159. 107.; 1590 októberre: DFE RZd 168. 203. Nógrád után Zvornikba kerül (1593.VII.5–): BOA KK 253. 183.

¹⁵⁵ BOA DFE RZd 2142. 19. A rúznámce digitális másolatának beszerzését Katkó Gáspár isztambuli levéltári delegátusnak köszönhetem. Mahmúd szilisztrei bégre (téves szerémi hász-jövedelem megadásával) lásd, TOKER 2015. 43., 61., 64–65.

¹⁵⁶ BOA KK 74. 1.

¹⁵⁷ ÖNB Mxt 597 (433-as kép).

veszítjük, majd felbukkan az Aladzsa hiszári, nógrádi, szerémi, majd zborniki bég. Az egyedi név miatt felvethető, hogy Mahmúd fia Zülfikár emelkedett szandzsákbéggé. A 17. században folytatódik története, ennek bemutatása meghaladja tanulmányunk kereteit.¹⁵⁸

Azon a napon, amikor Zülfikár a Szerémségből Nógrádba került, döntöttek a megüresedett szerémi posztról is, csak hogy a kiválasztott személye vonatkozásában komolyabb fennakadás támadt a kinevezések rendszerében: Mehmed nógrádi béget előbb Gyulára,¹⁵⁹ majd néhány nappal később Aladzsa Hiszárbá próbálták sikertelenül kinevezni, végül Szerémbe került.¹⁶⁰ Nem teljesen világos számomra, mi állhat a kinevezéseknél ilyen esetekben előforduló „sikertelen lett/meghiúsult” (*müyesser olmayub*) szóhasználat mögött. A rúznámcese defter pedig, melybe frissen összeállított szerémi birtokát rögzítették, korábbi posztjaként Vidint jelölte meg. Közepesnek mondható 425 675 akcsényi birtok járt neki, amiből valamivel kevesebbet, 389 900 akcsényit kapott ténylegesen meg,¹⁶¹ de ennél sokkal relevánsabb a történész számára, hogy a megadott összeg egyezik az oszmán főhivatalnok, Ajn Ali adatával.¹⁶² Mehmed rögtön élt új pozíciójával, hogy fia, Musztafa ziámet-birtokát gyarapíthassa.¹⁶³ Szerencsés módon leváltását is bejegyezték: 1593. április 1-én új szandzsákja megint Nógrád lesz, azaz korábbi állomáshelyére irányították vissza.¹⁶⁴ Amikor 1594-ben Nógrádot ostromolják a keresztények, bégje, Karaferjeli Mehmed átadja a vár kulcsait Pállfynak, amiért Szinán pasa kivégeztette.¹⁶⁵

1593. április 1-én a Porta ismét bégcserét hajtott végre Nógrád és Szerém között: Ali váltotta le Karaferjeli Mehmedet,¹⁶⁶ akiről ház-birtokai hiányában nem lehet biztosan megállapítani, hogy a kor számos hasonló nevű bégje közül kivel lehetne azonosítani. Alajbégiét a sziszeki csatában (1593 június) való helytállásért terjesztette fel jövedelememelésre, vagyis a szerémi szandzsák hadereje jelen volt a jeles ütközetben.¹⁶⁷ Ijání török történétíró Füleik év végi ostrománál hívja annak bégjét Alinak, aki szerint Szinán pasa rokona volt és a várból elmenekült. Ez az információ részben téves volt (lásd alább Júsufnál), de lehetséges, hogy csak annyiban tévedett a történétíró, hogy Alit nógrádi múltja miatt gondolta Füleik urának,¹⁶⁸ valójában szerémi bégeként vett részt a harcokban.

¹⁵⁸ FÓTI 2025.

¹⁵⁹ BOA A.RSKd 1473. 139.

¹⁶⁰ BOA A.RSKd 1473. 142.

¹⁶¹ BOA DFE RZd 143. 239–240.

¹⁶² Ajn Ali művében felsorolja az egyes tartományokban a bégeket illető ház-birtokok jövedelmét. A mű kritikai feldolgozása még várat magára. Ayn Ali: *Risale-i Kavânîn-i Âl-i Osmân Der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*. 16. A Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi kézirata letölthető: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/1954> (a letöltés ideje: 2022. november 25.); DÁVID – DOUGLAS 2019. 123–128.

¹⁶³ BOA DFE RZd 143. 269. Egyéb felterjesztései szerémi kormányzása alatt: DFE RZd 143. 338.; DFE RZd 168. 198.; DFE RZd 234. 275.

¹⁶⁴ BOA KK 253. 79.

¹⁶⁵ ISTVÁNNFY 2009. 148: *Fekete Mehemet (Thesszáliának Feris városából való, s arraképest Karaferinek nevezetvén) vala bég benne...* (Valójában nem a bég fekete „kara”, hanem Karaferje városából (ma Veroia, Görögország) származott. Uo., 150: *Szinán (minekutána Karaferi Mehemetet, ki az mieinknek Nógrádot feladta vala, azon bársonyruháiban, melyekben öltözve vala, házának ablakára felakasztata)*. A bégre és a nógrádi ostromra: KÂTİB ÇELEBÎ 1870. I. 21–22. (előző bégünk Zülfikár bég is a közelben van: ekkor Vácot őrizte más bégekkel).

¹⁶⁶ BOA KK 253. 79. Ali működésére vonatkozó felterjesztések 1594 februári dátummal: DFE RZd 168. 198.; KK 344. 27.

¹⁶⁷ BOA MAD 15567. 323.

¹⁶⁸ CÂFER İYÂNÎ 2001. 56.

Egy, a Portára küldött leveléből hallunk először Júsuf bégről, 1594 tavaszán,¹⁶⁹ aki azonos azzal a füleki kormányzóval, aki 1593 júniusától irányította a felsőmagyarországi szandzsákot.¹⁷⁰ Amint az elmondottakból kitűnik, a küzdelmeknek kitett peremvidék és a belső, biztonságosnak tekinthető Szerém közötti bégcserét ekkor előszeretettel alkalmazta a Porta. A törökök számára gyászos kimenetelű füleki eseményekben azonban Júsuf igencsak leszerепelt,¹⁷¹ valamikor ezt követően helyezhették át Szerémbe. A bég ott lehetett Hatvan 1594-es – Nógrádot követő – ostrománál is, minthogy azt jelentette a Portára (szerémi bégeként), hogy szeraszkerének, Musztafának a fia ekkor vértanúhalált halt.¹⁷² Ijáni Győr elfoglalásánál emlékezik meg a „szerémi Hádım Júsuf bég”-ről, aki az ostrom során életét veszíti (valamikor 1594 nyarán).¹⁷³

Következő bégünk Kalender, aki 1593 októberétől, Veszprém ismételt török kézre kerülésétől annak bégje volt. Ezt követően halálhírért keltették: „egyes adatok szerint a következő évben – 1594 tavaszán – Veszprém vára alatt vitézi párbaj zajlott le: Szinnyi Sándor, Nádasdy Ferenc főkapitány egyik kapitánya lóhátról, nyíllal vívott viadalban lőtte keresztül a veszprémi szandzsákbéget.”¹⁷⁴ A bég azonban nagyon is eleven, sőt ott lehetett Győr meghódításánál hiszen felterjesztéseiben katonáit a vár elfoglalásánál (1594 július végétől szeptember 29-ig tart az ostrom) tanúsított vitézségért javasolja jóvedelememelésre.¹⁷⁵ Győrnél egyúttal megtorolhatta a keresztények év eleji Veszprém elleni sikertelen akcióját. A győri harcok egyik hőse a szerémi miralaj, Bajezid volt.¹⁷⁶ Egy másik illusztris résztvevőjét leplezik le Győr ostromának Kalender felterjesztései: a szekszárdi Mehmed bég fia, Haszán szintén szandzsákhöz kötődött, a dimitrovcsai náhijében bírt ziámetet.¹⁷⁷ Kalender távozásáról nincs információnk, de 1595-ben már egy görögországi szandzsák élén bukkan fel ilyen nevű bég.

Esztergom 1595–96-os ostrománál Bojali Hüszejn szerémi alajbég van jelen – nyilván a bég is, csak nem nevezik meg – a vár feladásának feltételeiről tárgyal.¹⁷⁸ 1596 májusából egyetlen kósza felterjesztésből ismerjük az ekkoriban regnáló szerémi bég, Musztafa nevét.¹⁷⁹

A század hátrelévő időszakára egy kinevezés szolgál információval: 1598. január 11-én a Porta egy csavust, Mehmedet emelte szandzsákbégi pozícióra, rögtön gondoskodva a megüresedett tisztség betöltéséről is: a kinevezés alá beírták, hogy a „szandzsákba lépett” helyére nem

¹⁶⁹ BOA KK 344. 57.

¹⁷⁰ BOA KK 253. 168. Korábbi szegedi működésére: Fóti 2023b. i.m.

¹⁷¹ Fülek várát a keresztények 1593 végén visszafoglalták. Tóth 1999 53–73. Különösen: 62.; Kjátib Cselebi 1594-ben, a már említett Nógrád elleni támadásnál beszél a Fülekről letett Hádım (herélt) Júsuf bégről. KARÁCSON 1916. 213. Istvánffy Usreffnek nevezi Júsufot és azt állítja, hogy a maga dolgai miatt nem tartózkodott a várban. ISTVÁNFY 2009. 140.

¹⁷² MAD 15567. 322. Hatvan ostromával július elején hagyott fel a kassai főkapitány Mátyás főherceg parancsára, Szinán nagyvezír hada közeledésének hírére. Tóth 2000. 152.

¹⁷³ CĂFER IYÂNÎ 2001. 96.

¹⁷⁴ VERESS D. 1998. 48. A párbajra vonatkozó forrás hitelességére vonatkozóan komoly aggályok merültek fel: DÁVID 1992. 35–36., különösen: 42. lábjegyzet.

¹⁷⁵ BOA KK 344. 68., 76.; BOA DFE RZd 168. 198.

¹⁷⁶ BOA MAD 15567. 326. A végek régi harcosa lehetett: a szigetvári hadjáratnál szerzett jóvedelememelését 1568-ban számították bele ziámetjébe, őt magát pedig már ekkor is Bajezid, szerémi miralajnak nevezték. 1596-ban halt meg. BOA KK 344. 72., 74m.

¹⁷⁷ BOA MAD 15567. 300.

¹⁷⁸ PEÇEVI İBRAHİM EFENDİ 1981. I. 170.

¹⁷⁹ BOA A.RSKd 1474. 99.

mást, mint fiát, Pír Ahmedet választották ki csausnak.¹⁸⁰ Mehmedet augusztusban már Zvornik-ba helyezik át.¹⁸¹

Összegzőképpen elmondható, hogy az állandó harcoknak kitett határvidékhez képest Szerém egy nyugalmas, belső szandzsák volt, mely ideális hátteret biztosított a harcokban megfáradt hódoltsági bégek számára. Míg északi szomszédja, Szeged, a császári végvárak adóztatási kísérleteinek terhére viselte, a Szerémséget már nem érték hasonló támadások.¹⁸² Istvánffy arról tudósít, hogy a pápai beglerbég Idrisz a Szerémségben lakott.¹⁸³ Iszhák bég – akinek helyi működését 1589-ben csak néhány hónapra tudtuk kimutatni –, egy III. Murád idején keletkezett defterben Újlak lakosai között szerepelt, Musztafa csavus dzsámijának negyedében, valamint szőlők tulajdonosaként is számon tartották.¹⁸⁴ 1584-ben a grúz hadjáratban szerzett érdemeiért Mehmed vidini bég kapott az iloki náhijében egy hász-részt, amit a „bárhol birtokoljon is szandzsákot hászaihoz számíttassék” kitételrel bírt.¹⁸⁵ 1593-ban Ali szekszárdi míralajról jegyezték fel, hogy a szerémi záimok közé tartozik és ténylegesen a szerémi szandzsákban lakik.¹⁸⁶ Halil bég egyik fia, Musztafa bég nevét Ilokon egy városnegyed viseli (*mahalle-i mescid-i Mustafa bey el-za'im*).¹⁸⁷ Egy másik bégfi, Tur Ali fia Mehmed szintén az iloki náhijében záim-birtokos.¹⁸⁸ A szandzsák legjelentősebb muszlim központjában Dimitrovcsában Veli bégnek volt dzsámija és kegyes alapítványa (*vakf*), sajnálatos módon homályban marad, hogy miképpen kötődhetett személye a Szerémséghez. Dimitrovcsa város határában egy rét birtokosa volt a „nyugdíjazott” (*mütekaid*) Iszkender bég.¹⁸⁹ Bajram bég fia Hizir ugyanitt rétet, Grigorovcsában és Nagy Gyeloszon pedig földeket bírt, ugyanakkor – az említett bégfiakhoz hasonlóan – Ilokon lakott.¹⁹⁰ Grigorovcsában rajta kívül még egy illusztris személy, Haszán pasa fia Hizir csiftlik-

¹⁸⁰ BOA KK 254. 42.; DÁVID 2017. 61.

¹⁸¹ BOA KK 255. 149. Ennek ellenére még következő év első felében is találkozunk egy szerémi bégeként írt felterjesztésével: BOA DFE RZD 309. 473.

¹⁸² A szerémi, valkói birtokaikat – a bácskaiakkal ellenben – fokozatosan feladták elmenekült tulajdonosaik, mint azt Molnár Antal szemléletesen mutatta ki, a Dudás Gyula által publikált 17. századi nádori birtokadományok követezésével: „Jó példa erre a Bácska esete: Bács-Bodrog vármegye monográfiája az 1535 és 1682 közötti időszakból 58 adományt gyűjtött össze, amelyek legnagyobb része a 17. század két középső évtizedéből származik, az új tulajdonosok pedig leginkább a nógrádi várak tisztjei voltak. Hasonló birtokadományokat a 17. századból a hódolt Szlavónia területére hiába keresünk. A 16. századi nemesi társadalomban még élt a két folyó közének emlékezete. Pozsega elfoglalása után félszázadon keresztül kértek birtokadományt vagy a régi tulajdon megerősítését Pozsega, Valkó és Szerém megyei birtokokra. Ugyanakkor jelzésértékű, hogy a másfél tucat oklevélből csak kettő vonatkozik a Szerémségre, és Pozsegára is kétszer annyi, mint a tőle keletre fekvő Valkóra. 1583-ban ez a három megye eltűnik a királyi adománylevelekből, és többé fel sem bukkán a török kiűzéséig.” MOLNÁR 2018. 250.

¹⁸³ *Dalmata Hidriyes is, kit Pápa várában, midőn elsőben az beglerbegtől megvétellett vala, béggé tételtnék lenni mondanék megöletteték, holott ebben az időben tiszt nélkül lévén, a Szerémségbe lakott volna.* ISTVÁNFY 2009. 285. 1597. november 2–9. közötti Vác-verőcei csatározások leírásánál.

¹⁸⁴ BOA TTd 673. 11.

¹⁸⁵ ÖNB Mxt 559. 150.

¹⁸⁶ BOA MAD 15957. 1119.

¹⁸⁷ BOA TTd 571. 18. – a negyed első számú polgára éppen a nevezett Musztafa bég 1581-ben; BOA TTd 673. 10.

¹⁸⁸ ÖNB Mxt 571 (1320-as kép). FÓTI 2023c. 27, 29, 31.

¹⁸⁹ BOA TTd 571. 217. Ugyancsak Dimitrovcsában a vár elhagyott földjét bírja Iszkender, akit itt korábbi zvorniki bégnek neveznek.

¹⁹⁰ MCGOWAN 1983. 90., 101., 277.

jét fedezhetjük fel.¹⁹¹ Sehszüvár pakráci mírlívá a kupiniki náhijében bírt majorsággal,¹⁹² amit két évtized múltán már Ahmed szendrői szandzsákbég birtokolt.¹⁹³ A bégek/bégfiak jelentékeny szerémi jelenléte figyelmet érdemel, a Vízköz gazdagságára és biztonságos voltára mutat rá. Számukra éppúgy bázisul szolgálhatott hódoltsági tevékenységükhöz, mint a török hadsereg számára: köztudott, hogy a szénában gazdag területen teletették a törökök lovaikat a hadjáratok idején.¹⁹⁴ Hozzáfűzhetjük: a takarmányt szállító „szerémi kocsi” (*Sirem arabası*) később fogalommá vált és birodalomszerte elterjedt mértékként hivatkoznak rá a 17. században.¹⁹⁵

Függelék: A szerémi szandzsák bégjei a 16. században

1541–1546 között „Szerém szigete” (<i>Cezire-i Sirem</i>) a budai pasák hász-birtoka, de a szendrői szandzsákhoz tartozik				
Ahmed		1549. VI.	HHStA, Türkei I. Karton 8. Konv.1. 1549. 117	270 000
Jahja	Pozsega	1550. II. 11.–1550. IV. 30.	A.RSKd 1452. 35 KK 209. 36	314 000
Ahmed, Ajász pasa fia	Vize	1550. IV. 30.–1551 vége?	A.RSKd 1452. 35	270 000
Bajrá	Kösztergil?	1552. I.–1553. I. 18.	K 888. 5a	
Ahmed, Cserkesz Behrá fia	Dzsesszán	1553. I. 18.–	DFE RZd 11. 595	
Halil	Esztergom	–1554. XI.11.	MD 1. 174 A.RSKd 1453. 44	350 000 ¹⁹⁶
Mehmed, Murád bég fia	Koppány	1554. XI. 11.–	A.RSKd 1453. 44	200 711 ¹⁹⁷
Júnusz, Lütfi Pasa testvére	Üszkü	1555 vége–1557. I. 9.	MD 2. 209 (1895)	
Debeli Musztafa	Szeged	1557. I. 9.–1557. X.	MD 2. 209 (1897)	
Halil (másodszer)	Temesvár	1557. X.–	Krafft 284. (812-es kép)	356 154
Bajrá (másodszer)	Pozsega	1558. XI.–1560. XII. 22.	KK 216. 20	

¹⁹¹ McGOWAN 1983. 90.

¹⁹² McGOWAN 1983. 283.

¹⁹³ BOA TTd 673. 179.

¹⁹⁴ *Zeged fele <az> és Bach fele ment ala, Zeremség fele, Mert it Nem teilehet, az veghebeli Törököknek kewes szenaiok vagyon...* E. ABAFFY – J. FODOR – SINKOVICS (szerk.) 1991. 126.

¹⁹⁵ KARÁCSON 1914. passim.

¹⁹⁶ Következő állomáshelyén Lippán kiutalt hászainak összege.

¹⁹⁷ Koppányi utódjának ennyi hász utalnak át Mehmedtől. ÖStA Krafft 284 (505-ös kép).

Tur Ali	Szekszárd	1560. XII. 22.– 1563. X. 9.	MD 4. 170 (1762)	280 000
Bajrárm (harmadszor)		1563. X. 9.–1563. X. 18.	KK 218. 56 KK 218. 62.	
Ahmed	Esztergom	1563. X. 18.–	KK 218. 62	
Bajrárm (negyedszer)	Pozsega	1564.VII. 8.–1565. V. 10.	KK 74. 85 Ali Emiri 292	„pozsegai házaival”
Malkocs	Lippa/Ohri	1565. július 9-i említés	MD 6. 624 (1375)	
Malkocsoglu Báli	Hercegovina?	–1566. XII. 10.	MAD 563. 48.	560 000 516 504 (b) ¹⁹⁸
Mehmed	Ohri	1566. XII. 10.– 1569. XII. 12.	MAD 563. 51.	252 495
Kászim	Üszkü	1569. XII. 12.– 1572. V. 18.	MAD 563. 51.	305 000 ¹⁹⁹
Mehmed	Iszkenderijje	1572. V. 18.–1573. VII. 6.	MAD 563. 51.	450 000 490 000 (b)
Mahmúd	Iszkenderijje	1573.VII. 6.–1574. VIII. 9.	MAD 563. 51.	390 261
Ferhád	budai míralaj	1574. VIII. 9.–1576. V. 26.	MAD 563. 51 Mxt 571 (1192-es kép)	205 000
Haszán	Akkerman	1576. VI. 11.–	KK 262. 21	391 032
Pijále		–1577. XII. 11. a másik forrásban: –1578. I. 11.	A. RSKd 1461. 187 KK 262. 29	271 423 ²⁰⁰
Arszlán	Vidin	1577. XII. 11 – a másik forrásban: 1578. I. 11. –	A.RSKd 1461. 187 KK 262. 21	340 000 370 000 (b) 389 900 (b)
Mehmed	Delvine	1579. XII. 16.– 1581. II. 28.	KK 262. 21 Mxt 597 (342–343-as képek)	524 937 524 937 (b)
Hüszejn	Kösztentil	1581. II. 28.–1582. VI. 12.	KK 262. 29.	440 300
?		1582.VI. 12.–		

¹⁹⁸ Következő állomáshelyén Pozsegában bírt adatok. A hászoknál alkalmazott rövidítések: b = a berátjában szereplő adat, mely itt hiánya miatt kevesebb mint amennyi járna neki. Bvt = *ber vech-i* tekml. Az elvileg neki járó teljes összeg.

¹⁹⁹ BOA A.DFE d 46. 6–7. – A timár defter érdekessége, hogy december 13-án osztották ki a javadalombirtokokat, azaz egy nappal Kászim hivatalos kinevezése után bevezették a nevét és lezárták a deftert. Dukagini hászai: BOA DFE RZd 27. 690–692.

²⁰⁰ Következő állomáshelyén adják meg, azzal hogy Szerémiben is ugyanennyit kapott (bedeliyle). BOA KK 262. 29.

Hüszejn (másodsor)		?–1586. V. 9.	A.RSKd 1464. 50 (felterjesztés) KK 262. 35	
Mahmúd?	Pozsega?	1586 második fele?–	A.RSKd 1466. 4	
Veli	Kasztamonu	1586. XI. 2.–	KK 262. 21	
Haszán		–1589. II. 3.	DFE RZd 111.A. 88	311 269
Iszhak		1589 nyarán felterjesztései	KK252. 17 A.RSKd 1471. 9, 13	
Zülfikár	Aladzsa Hiszár	1589. IX. 16.–	DFE RZd 107. 325	325 298 ²⁰¹ 389 900
Mahmúd		–1590. I. 3.	DFE RZd 2142. 19	386 299
Zülfikár		–1591. IX. 16.	A.RSKd 1473. 142	389 900
Karaferjeli Mehmed	Nógrád/ Aladzsa Hiszár (a tezkerében Vidin)	1591. IX. 16.– 1593. IV. 1.	DFE RZd 143. 239 A.RSKd 1473. 142 KK 253. 79	389 900 425 675 (bvt)
Ali	Nógrád	1593. IV. 1.–	KK 253. 79	
Júszuf	Fülek	1594 első fele	KK 344. 57 MAD 15567. 322	340 000 ²⁰²
Kalender	Veszprém	1594 második fele–1595 eleje?	KK 344. 76	
Musztafa		1596 májusa előtt	A.RSKd 1474. 99	
Mehmed	csaus	1598.I. 19.–1598. VIII. 5.	KK 254. 42 KK 255. 145	

IRODALOMJEGYZÉK

CÂFER İYÂÎ (2001): *Tevârîh-i Cedid-i Vilayet-i Üngürüs (Osmanlı–Macar Mücadelesi Tarihi, 1585–1595)*. Haz. Mehmet Kirişcioğlu. İstanbul.

DAĞLI, YÜCEL – KAHRAMAN, SEYİT ALI – DANKOFF, ROBERT (háaz.) (2003): *Evlîyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî. Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi. VII. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. İstanbul.

DÁVID GÉZA – DOUGLAS, A. HOWARD (2019): Főhivatalnok a bürokrácia útvesztőiben. Ajn Ali jövedelmeinek alakulása 1593 és 1611 között. *Keletkutatás* ősz 123–128.

DÁVID GÉZA – FODOR PÁL (2005): „Az ország ügye mindenek előtt való”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552). Budapest.

DÁVID GÉZA – FODOR PÁL (2009): „Ez az ügy fölöttébb fontos.” A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565). Budapest.

²⁰¹ Kezdő javadalma, ami megegyezik korábbi, Aladzsa Hiszárban kapott fizetésével. A másik összeg az érdemei beszámításával megemelt jövedelme.

²⁰² Korábbi szegedi házai ismertek 1592-ből.

DÁVID GÉZA (1992): A veszprémi szandzsák. *Keletkutatás* ősz 27–36.

DÁVID GÉZA (2017): Karrierlehetőségek az Oszmán Birodalomban: kiből lehetett szandzsákbég? *Keletkutatás* ősz 49–72.

DÁVID GÉZA (2020): Pozsega 16. századi szandzsákbégjei – kitekintés a 17. századra. *Keletkutatás* ősz 5–31.

E. ABAFFY ERZSÉBET – J. FODOR ADRIENNE – SINKOVICS ISTVÁN (szerk.) (1991): *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata*. Budapest.

Emecen, Feridun (2000): İbrâhim Paşa, Makbul. *İslam Ansiklopedisi* 21. İstanbul, 2000. 57–58.

EMECEN, FERIDUN M. – ŞAHİN, İLHAN (1999): Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957–958 (1550–1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri. vol. 19 *Belgeler* sz. 23. 53–122.

FODOR PÁL (2001): *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Budapest, 2001.

FORGÁCH FERENCZ (1866): *Ghymesí Forgách Ferencz nagyváradi püspök magyar históriája, 1540–1572*. Közli Majer Fidél. Pest.

FÓTI MIKLÓS – PÁNYA ISTVÁN (2023): Adatok Kalocsa késő középkori/hódoltságkori helyrajzához és a török berendezkedés néhány sajátossága. *Cumania* 30. 29–50.

FÓTI MIKLÓS – SZ. SIMON ÉVA (2023): Balkáni népességelemek integrációja a hódoltságban: vlahok a szegedi és a koppányi szandzsákban a 16. században. In *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon. The Settlement History and Material Culture of the Rascians/People of Balkan Origin in South Transdanubia in the Ottoman Period*. A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai. Szekszárd, 2023. 159–186.

FÓTI MIKLÓS – SZ. SIMON ÉVA (2024): Kászim kethüdá, a kormányzat embere. *Korall* 96. sz. 29–50.

FÓTI MIKLÓS (2023a): Székesfehérvár 16. századi szandzsákbégjei. Adalék a hódoltsági archontológiai kutatásokhoz. *The sancakbeyis of Székesfehérvár in the sixteenth century. Additions to the archontology of Ottoman Hungary. Belvedere Meridionale* 35. évf. 4 sz. 20–42.

FÓTI MIKLÓS (2023b): Szeged 16. századi szandzsákbégjei. *Aetas* 38. évf. 4. sz.

FÓTI MIKLÓS (2023c) Biographical Notes on the Life of Turali of Tuzla (*Aga, Bey and Vakıf*). *Archivum Ottomanicum* vol. 40. 25–34.

FÓTI MIKLÓS (2024): *Két végvidék szolgálatában: Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje*. *Századok* 158. évf. 1. sz.

FÓTI MIKLÓS (2025): Zülfikár, egy hódoltsági határbég-dinasztia harmadik nemzedéke. *Történelmi Szemle* (megjelenés alatt).

GÖKBILGIN, TAYYIB (1956): Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları. *Belleten* 20. évf. 78. sz. 247–285.

ISTVÁNNFY MIKLÓS (2003): *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. 1/2. Szerk. Benits Péter. Budapest.

- ISTVÁNYFI MIKLÓS (2009): *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Táillyai Pál 17. századi fordításában*. I/3. Szerk. Benits Péter. Budapest.
- KÁLDY-NAGY GYULA (1985): *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Budapest.
- KARÁCSON IMRE (1914): *Török–magyar oklevéltár 1533–1789*. Budapest.
- KARÁCSON IMRE (1916): *Török–magyarkori történelmi emlékek V. Török történetírók. III. 1566–1659*. Budapest.
- KÂTİB ÇELEBİ (1870): *Fezeleke-i Kâtib Çelebi*. I. [İstanbul], 1870.
- KÜTÜKOĞLU, BEKİR (1991): Ayas Paşa. İslam Ansiklopedisi 4. 202–203.
- MCGOWAN, BRUCE W. (1983): *Sirem Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri*. Ankara.
- MOAČANIN, NENAD (1997): *Požega i Požeština u sklopu osmanlijskoga carstva: 1537–1691*. Zagreb.
- MOAČANIN, NENAD (2014): Cisr-i kebir-i Ösek. In: *Veliki osječki most/The Grat Osijek Bridge*. Zagreb–Osijek.
- MOLNÁR ANTAL (2018): *Magyar hódoltság – horvát hódoltság. Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt*. Akadémiai nagydoktori thesis, MTA BTK.
- PAPP SÁNDOR (2018): A szegedi veszedelem 1552-ben és Ali budai beglerbég jelentése. In Papp Sándor – Kordé Zoltán – Tóth Sándor László (eds.): *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Szeged. 204–205.
- PARLAK, ARİFE GÖKNUR (2018): *499 Numaralı Tahrir Defterine Göre Dukakin*. Adıyaman, 2018.
- PEÇEVI İBRAHİM EFENDİ (1981): *Peçevi Tarihi I–II*. Szerk. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara.
- PETRITSCH, ERNST D. (1989): *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv, Band 1: 1480–1574*. Wien (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband, 10/1.)
- PFEIFFER ATTILA (2017): A Macsói bánság és a macsói vár lokalizációjának kérdése a magyar és a szerb történetírásban. *Világtörténet* 39. évf. 1. sz. 125–138.
- ŠIŠIĆ, FERDO (1915): *Hrvatski saborski spisi, II*. Zagreb.
- SPAHO, FEHİM DŽ. – ALIČIĆ, AHMED S. (2007): *Opširni popis kliškog sandžaka iz 1550. godine*. Sarajevo, 2007.
- SRŠAN, STJEPAN (2001): *Sandžak Požega 1579. godine*. Osijek.
- SUDÁR BALÁZS – VARGA J. JÁNOS – VARGA SZABOLCS (2019): *Pécs története III. A hódoltság korában (1543–1686)*. Budapest – Pécs.
- ŠULETIĆ, NEBOJŠA S. (2013): *Sremski sandžak u XVI veku*. Phd diss. Beograd.
- SZ. SIMON ÉVA (2014): *A hódoltságon kívüli „hódoltság”*. Budapest.
- SZERÉMI GYÖRGY (1979): *Magyarország romlásáról*. Budapest, 1979.

SZILÁDY ÁRON (1881): *Tinódi Sebestyén összes művei 1540-1555. Régi magyar költők tára*. III. Budapest.

TOKER, GAMZE (2015): *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Silistre Sancağı'nın Timar Düzeni (Timar Ruznamçe Defterlerine Göre)*. MA szakdolgozat, Ankara.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ (1999): Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a füleki-romhányi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 1. sz. 53–73.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ (2000): *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, Belvedere Meridionale.

VARGA SZABOLCS (2010): Nádasdy Tamás horvát-szlavón bánsága (1537–1539). *Századok* 144. évf. 4. sz.

VERESS D. CSABA (1998): Veszprém a tizendöt éves háborúban (1593–1606). In Tóth G. Péter (szerk.), *Veszprém a török korban*. Veszprém.

ILLYÉS SZABOLCS JÓZSEF PhD

illyes.szabolcs.jozsef@szte.hu

SZTE JGYPK Szakképzési- és Tudásmenedzsment Intézet, SZTEPOL (SZTE Politikai és Genocídium Tanulmányok Kutatóközpont) csoportvezető tudományos munkatárs

A genocídiumok társadalmi emlékezete és a „feledés fátyla”

„Veil of the Oblivion”: Social Memory of Genocides

ABSTRACT

The veil, as a metaphysical phenomenon that makes direct comprehension of pure human consciousness impossible, is a common metaphor associated with Locke's philosophy and his famous essay. Complete and pure understanding is obviously not possible - especially in the case of the most serious crimes committed by humanity, such as the crime of genocide and all its consequences and circumstances, within the framework of genocidal processes. Neither in specific cases nor in general. However, the veil has a peculiar characteristic: the wind can lift it. Future researchers must find a way to lift the „veil of oblivion” - and to record the truth that becomes apparent there. Until then, however, the human horror that leaves social wounds open forever: the genocides, the evaluative, interpretive, and preventive methods of further horrors must take this inhibiting factor into account.

KEYWORDS

Holocaust Studies, Genocide Studies, Veil of the Oblivion, post-stress trauma, oral history

DOI 10.14232/belv.2024.2.7

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.2.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Illyés Szabolcs József (2024): A genocídiumok társadalmi emlékezete és a „feledés fátyla”. Belvedere Meridionale vol. 36. no. 2. pp 5–26.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Jellemzően egy-egy genocídium feldolgozása nemhogy hosszú évekig tart – még a legnyilvánvalóbb, kamerák és sajtófotósok színe előtt, fényes nappal elkövetett szörnyűségek esetén is – hanem sokszor csak évtizedek múltán kezdődik meg a sok-sok peres eljárás, pláne a túlélők lelkébe szakított, rettenetes sebek társadalmi szintű gyógyulása. Sőt, fel- és beismerése egyáltalán – lám: a minden nyugati genocídiumok „magjelenségének” tartott náci holokauszt vonatkozásában az áldozatok és az elkövetők déd- és ük-unokái tömegesen esnek át napjainkban a felismerésen – hetven-nyolcvan évvel az események után hull le a lepel a rettenetes múltból. Saját, nyugati társadalmaink jól látható csoportjainak kollektív tudatában szakítva újabb, évtizedekig sem gyógyuló sebeket.

A genocídiumok megelőzésének, tehát egyik támpillére és sarokköve az élő társadalmaink által érintett konfliktusok megfelelő mélységű és szakmailag megalapozott feldolgozása, ami sajnos jól látható, hogy a legfejlettebb, civilizációs adminisztráció terén a leginkább előre haladni kényszerült, nyugati társadalmaink számára is lehetetlen, megvalósíthatatlan. Talán ki is mondhatjuk: a XX-XXI. század egyetlen, megvalósult és népiertási fázisba jutott genocídiumának irodalma, bizonyíték-dokumentációja sem került még teljes feldolgozásra – és ez által nyugvópontra. A lezáratlan genocídiumok mérge – a túlélők jogos vagy jogtalan (objektív szempontok alapján ez nagyon sokszor el nem dönthető) bosszúja, az elkövetők leszármazottjainak a jogtalannak ítélt bosszú felett érzett revansvágya, akár évszázadokra szakadatlan genocídium-jelenségekbe taszíthatja a sebek, torzulások nyomorúságos örvényének csapdájába esett társadalmakat.¹

A feldolgozás, mint genocídium-folyamatot megelőző processzus elsőként természetesen a magasabb társadalmi hasznosulási szinteken jelentkező politikai- és egyéb, közös csoportérdek (szimbolikus, akár több évszázados etnikai-kulturális ellentétek) szintjén, tudatos defektet szenved, nagyon sokszor már az elkövetők részéről, rögtön a népiertási folyamatot lezáró, bizonyítékok eltüntetésére fókuszáló genocídium-szakaszban. De bőven láthatunk példát egy-egy politikai rosszakarat előretörésével akár prompt módon bármikor is – lásd: Sztálin antiszemita „végső terve” alig hat-nyolc évvel a holokauszt európai lezárulása után. Ez a politikai, vagy szimbolikus magas szinten érvényesülő társadalmi defektus azonban viszonylag könnyen detektálható és legalább leírható, rögzíthető – szemben a másik, össz-társadalmi szinten még nagyobb problémával: az egyéni és kollektív memória torzulásának – a feledésnek a rémével.

Túl a túlélők traumatizált tudatának természetes, a feldolgozhatatlan eseményekkel, láncolatokkal szembenézni képtelen mivoltával számolni kell azzal a jelenséggel, melyet akár a háborús genocídium-rémítettekben érintett, többségükben városi társadalmi csoportok részéről is tapasztalni lehet mind a mai napig (sokszor az áldozatok utolsó leheletéig), ez az: „akaratlagos amnézia”. Számos irodalmi és filmművészeti alkotás, dokumentumdráma törekszik feldolgozni a felejtés miatt a túlélők harmadik- negyedik generációiban is kialakuló pszichés vagy

¹ Ahogy ez a mind a mai napig ENSZ-beavatkozást igénylő konfliktusok egész láncolatát generálja – többek között – az afrikai Nagy Tavak vidékén – holott már réges-régen nem a tuszi-hutu konfliktus mérgezi a tucatnyi, környékbeli nép és nemzetség békéjének jövőjét.

pszichoszomatikus traumák témakörét – melynek a sokadik generációs áldozatok így sokszor nem is tudják az igazi okát.

Azonban, amennyiben az össz-társadalmi és a szocio-ökonómiai környezet lehetővé teszi, megkezdődhet egyfajta, alulról kezdeményező módon, de valamiképpen irányított feloldása, kibeszélése a múlt sebeinek. Ezzel együtt nem menekülhetünk a háború hegeli képétől, miszerint: az emberi a história egész folyamata nem más, mint egy vágóhíd, ahol anyagi és politikai érdekeknek alárendelve a borzalmak jó része lassan a feledésbe merül, míg mások – ugyanezen érdekek pillanatnyi igényeinek megfelelően – hirtelen előtérbe bukkannak. A genocídium tanulmányok megelőzéstanai koncepciójának tehát rálátással kell rendelkeznie a feledés időszakainak mechanizmusára – és az emlékek napvilágra kerülése körüli „teendők” mikéntjére, azok megfelelő szakmai környezetbe terelésére. Ehhez hívjuk segítségül a témakörben jártas, néhány nemzetközi iskola szakértőinek téziseit.

AZ „EMLÉKEZET-MENEDZSMENT” KORLÁTJAI A GENOCÍDIUM TANULMÁNYOK KERETRENDSZERÉBEN

A genocídium tanulmányok kutatási, vizsgálati és elemzési eszköztárának eredményességét több tényező is ellenhatóként befolyásolhatja. Elég csak a STANTON-féle skála² tizedik pontját említeni: a néptírási folyamatok mindegyikének „záróakkordja”, hogy az elkövetők minden rendelkezésükre álló erőforrás bevetésével igyekeznek a lehetséges bizonyítékokat eltüntetni, értelmezhetetlenné tenni. Az aktív rombolás és a törvényességi folyamatok sikeres nyomoza-ti, kimeneti eredményeinek korlátozása mellett passzív tényezőkkel is számolnia kell a téma követőinek. Ezek közül is elsődleges az emberi memória pusztja ténye: hiszen a genocídiumok feldolgozhatóságának matériáját – maguknak a túlélőknek a pusztja emlékezete, az emberi memória adja – annak minden előnyével és korlátával egyetemben. A traumatizált emlékezet azonban sokszor inkább átok, mint áldás a kutató számára, hiszen társadalmi csoportok egészeinek kollektív emlékezete torzulhat a sok okozta pszichés folyamatoktól kezdve az áldozatok első olvasatra különös – de szinte minden esetben leírt szégyenérzete, elhallgatása vonatkozásában.

Az emlékezet történelmi dimenziójának vizsgálata során STONE rámutat: az emlékezet tanulmányozása arra összpontosít kreatívan, hogy az emberek hogyan alkotják meg a múltat az elfogadás és vitatkozás folyamatán keresztül. Ebben az esetben azonban valódi problémaként kell tekinteni az emberi emlékezet, mint memória szerepére a múlt megalakításában. Amennyiben, tehát fennáll veszélye annak, hogy az emberi emlékezet jelenségét úgy tanulmányozunk, mintha az magyarázatot adna önmagára, tudománytalan – és végsősoron értelmezhetetlen kimenetekkel kell számolnunk. Ez a probléma azonban nem csupán metodológiai kérdéseket vet fel az emlékezetkincs feldolgozását célzó tudományos erőfeszítések kapcsán, hanem egyben leképezi a „memória”, mint metafogalom bonyolult helyét a kortárs társadalmak önkép-alkotásainak terében. Az emlékezet ugyanis nem egyszerűen azonos azzal a móddal, ahogy a múltat a jelenben ábrázoljuk, hanem maga is alkotó része a jelennek. Az emlékezettel kapcsolatos kérdések tehát a genocídium tanulmányok módszertani-feldolgozási folyamataiban újabb kérdéseket is felvetnek: az exkluzív emlékek továbbra is erőteljesek a genocídiumok utólagos értelmezésének síkján – jelentős

² Lásd: <https://www.genocidewatch.com/tenstages> (Letöltve: 2023. 11. 28.)

teret nyitva az ezzel kapcsolatos, esetleges manipulációknak. Csakúgy igaz ez a „kollektív bűnösség” és „kollektív áldozattá válás” fogalomköreire, melyek kapcsán a társadalom leg-szélesebb dimenzióiban aktivizálódhatnak az egyéni szenvedést társadalmilag jelentőség-teljes értéktényezői, melyek elfogult témakezelés, vagy tudatos manipuláció mellett akár valós erőszakfolyamatok ösztönzői is lehetnek. Ez STONE szerint olyan veszélyeket rejt magában, mint játszani a tűzzel: az emlékezet nem kerülhető el vagy söpörhető félre, Annak ellenére, sem, hogy fennáll a veszélye a korábbi erőszakfolyamatok be nem gyógyult se-beinek újbóli felnyílásának. A felelős, tudatos és tudományos módszerek mentén végzett „emlékezet-menedzsment”, különösen traumás események, mint genocídium-folyamatok kapcsán elengedhetetlen annak érdekében, hogy emlékeztessük az áldozatokat arra, hogy ők nem értéktelen vagy kevésbé emberi lények, mint ahogyan kínzóik ábrázolták őket. (STONE 2010. 118–119.)

Hogyan is fest ez, a genocídium-folyamatok kapcsán megnyilvánuló, traumatizált emlé-kezet-folyamat, amely komoly kihatással lehet a valós büntettek későbbi feldolgozásának ki-menetelére? STEWART a „*Cigány probléma*” – *Egy láthatatlan genocídium* című tanulmánya vonatkozásában nemcsak, hogy egyéni példákon keresztül modellelzi az emlékezet-traumák távoli kihatásait, hanem alkalmazza is az „emlékezet fátyla” (*veil*) fogalmát esettanulmánya kapcsán. A náci által uralt közigazgatási területek vonatkozásában végrehajtott, emberiség ellen elkövetett gaztettek sorában – sajnos – módszertani értelemben is különösen vitatott te-rület a cigány-holokauszt kérdésköre: a roma származású tízezrek közül, akiket 1933 és 1945 között elvittek otthonaikból és lakószekereikről. A feledés egyedi példájaként bemutatott ál-dozat: ELSE SCHMIDT Ravensbrück koncentrációs táborába került – elsőként átesve Auschwitz pokoli kínjain, ahol az SS kartetoválással „életre ítélte”, ami a náci gyakorlat szerint a nem túl távoli kínhalálig tartó kényszermunkát jelentette. A fiatal lány örökbefogadó apja, aki 1933 előtt aktív szakszervezeti tag volt, értesült nevelt lánya elhurcolásáról, felkereste a Birodal-mi Biztonsági Hivatalokat, és hosszas levelezés után kiváltási leveleket szerzett. Öt hónap-pal a deportálása után utazott, hogy visszahozza őt. hiszen igazolni tudta, hogy származását tekintve a cigány vérvonal jogilag nem jogosítja a hatóságot az intézkedésre. A leírás sze-rint hazatérése után ELSE szülei egyfajta „védő fátylat” vontak az elveszett hónapokra. Amit Auschwitzban és Ravensbrückben látott és átélt, az kimondatlan maradt. Ezzel együtt szülei minden erőfeszítése ellenére sem tudták megóvni őt az iskolai eljárások - talán nem szándé-kos - következményeitől. A kislány a tetoválását ragtapasz alá rejtette, ám hamarosan kiderült a titka – ami újabb traumákat hozott az életébe – egészen azok hosszú. keserves feloldásáig. (STEWART 2011. 137–139)

Az emlékezés egyéni szintjének „menedzsmentjén” azonban az egyes nemzetállamok ösz-sz-társadalmá tekintetében nagyságrendekkel tútesz a tömeges, részleges amnézia jelensége, amikor bizonyos okokból „emlékezünk” és „feledünk” népi rtásokat, amelyek nagyobb hatalmi rendszereket szolgálnak, mint egyénekként a társadalom tagjai. Ebben az értelemben az emlé-kezés és a felejtés egy érme két oldala. Az egyik felfedni akar, a másik elrejtteni. A kapcsolat dichotómia, és mindkettő mögött konkrét politikai, gazdasági és társadalmi érdekek vannak. Azoknak az áldozatoknak a vére, akiknek a halála nem számít az élők számára, ami csupán vér a homokban, mondja HEGEL hűvösen. Azoknak a vére, akik számítanak az élők számára, azonban hosszú távra az emlékezetben marad.

REJTETT GENOCÍDIUMOK, ELHOMÁLYLOTT GENOCÍDIUMOK...

A népiirtással foglalkozó tudósokat HINTON víziójában gyakran vádolják a népiirtások „elfelejtésével”, a századfordulós Törökország emberiesség elleni büntetetei: görög, az asszír és az örmény népiirtások hosszú időn át egységben kezelték valamiféle szélesebb, keresztényellenes üldöztetés részeként. Azonban, amint az örmény népiirtás központi helyet kapott az ezredfordulós újjá formálódó történelmi narratívában, az asszírok és a görögök elleni népiirtások a tudományos és a népszerű történelmi níró alá süllyedtek – periferizálódtak az örmény genocídium sötét kulturális tömege mellett. Mivel a nemzetközi értelmezési mezőben a genocídium fogalma szigorúbb és szűkebb meghatározásokkal bír (lásd: az 1948-as, ún. *Egyezmény*, mint büntetőjogi keretrendszer³), mint a „népiirtás” szűkebben értelmezhető kifejezése, számos tudós nem kezelte a görögök és az asszírok tapasztalatait az emberiesség ellen elkövetett tettek megfelelő szintjén. Egy népiirtásnak nem kell a történelemből kihagyva lennie ahhoz, hogy rejtett népiirtás legyen. HINTON szerint tehát a társadalmi szintű „feledés” bizonyos eseteiben az állami politika és a törvény a történelmi emlékezet olyan verziója köré kristályosodik, amely egyáltalán nem tekinti a kérdéses konfliktust a helyén kezelendő atrocitásnak. Ezeket a „rejtett genocídiumokat” sokan – éppen erre való hivatkozással eleve nem is ismerik el népiirtásként. Sőt vannak „rejtett genocídiumok”, melyek népekre nehezedő emlékezetének súlyát csaknem annullálják, példaképp emlithető a Német Birodalom dél nyugat-afrikai népiirtása, melyben az áldozatainak identitását az újonnan megszülető „jogi kategóriák” alakították ki, aláásva ugyan általánosságban a társadalom egészére vonatkozó kozmopolita és humanista értékeket, és mérhetetlen szenvedéseket okozva ezzel egész nemzetségeknek a gyarmatokon – de ezek a kategóriák egyben jó értelemben szolgálták a német állampolgárok jogi és társadalmi védelmének fenntartását – így a „nagyobb jó” érdekében a „kisebb rossz” a periférián élők szenvedése és halála lett... (HINTON, 2014. 11–12.)

Hogyan tárulhatnak fel az egyes genocídium-folyamatok bizonyítékai és válnak ismertté történelmileg, különösen akkor, amikor sokan jótékony és igazságos cselekedetként értelmezik őket? Hogyan jutnak tudomáshoz a tudósok ezekről az esetekről? Ehhez tisztában kell lenni a folyamatosan változó kutatási paradigmákkal, amelyek egyes, ikonikus eseteket új kontextuális fényben helyeznek, új fogalmi kereteket létrehozva ezzel. JOEDEN-FORGEY tanulmányában rámutat: a népiirtás ikonikus esetei – elsődleges példaként maga a holokauszt, majd a ruandai és az örmény népiirtás, mint kiemelt folyamatok gyakran „horgony-genocídiumként” működnek, amelyekhez más tudományos kutatási irányok kötődnek. A 1994-es genocídiumot követően a Kongói Demokratikus Köztársaságban történt gyilkosságokat szándékosan „rejtett népiirtásoknak” kezdték nevezni, nem csak az érdektelenség miatt, hanem azért is, mert befolyásos szereplők eltökéltsége a korábbi példák alapján arra mutatott, hogy azokat nemzetközi napirenden kívül tartásák. A paradigmák fejlődésével azonban a „rejtett népiirtások” kifejezés előtérbe kerülése segít leleplezni azokat a folyamatokat, amelyek révén bizonyos politikai vagy kulturális-vallási aktorok súlyos bűnöket tagadnak vagy eltakarnak, miközben másokat hirtelen felfednek, ezzel kedvük szerinti mértékű történelmi megvilágításba helyezik a történelem legsötétebb fejezeteinek csúcspontján szenvedők és meghaltak emlékezetét. (JOEDEN-FORGEY 2014. 53–58.)

³ Lásd: 1955. évi 16. törvényerejű rendelet a népiirtás büntetetének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről

Ott, ahol a bizonyítékok hiányoznak vagy nehezen hozzáférhetőek, valószínű, hogy bizonyos népi történetek monopóliumot kapnak a közfigyelemre, azzal együtt, hogy más jelenségek homályban maradnak – hívja fel rá a figyelmet RENÉ LEMARCHAND. Ezt a jelenséget világítja meg a furcsa tény: sok szempontból – különösképpen a média és az oktatás alsóbb szintjeinek vonatkozásában – Auschwitz borzalmainak hangsúlyos narratívája például némiképp „leárnyékolja” a megsemmisítő táborokban (Vernichtungslagerei): Treblinkában, Belzecben és Sobiborban elkövetett iszonyú tettek súlyát. Auschwitz, amelyet általában elegendőnek vagy akár végső szimbólumnak tekintenek a tömeggyilkosságok gonoszságára, a téma közvetlen kutatóinak jó része szerint csupán a jelenséggel kapcsolatos, általános tudás kezdete, egyfajta utalás az igaz múlttal való elszámolásra. Jellemző szakmai vélemény: Auschwitzról azért tudunk a működésének legrettenetesebb mélységéig, mert voltak túlélők, többnyire nyugat-európai zsidók, akik írhattak és publikálhattak, ahogy akartak, míg a kelet-európai zsidó túlélők, ha az vasfüggöny mögött ragadtak, ezt sokszor nem tehették meg. Ahogyan Ruanda a „trópusi holokauszt” szimbóluma, amely, miközben megfelelő hangsúlyt helyez a hutu elkövetőkre, túl gyakran kizárja azokat, akik a történelmi esemény középpontjában álltak: a tuszi menekült harcosokat, akik Ugandából visszatérve súlyos vérengzéseket hajtottak végre a bosszú okán. Így, míg a ruandai népi történet továbbra is vonzza az újságírókat, társadalomtudósokat és politikai döntéshozókat figyelmét, a burundi megfelelője nagyrészt figyelmen kívül marad. Az örmény népi történet a viták középpontjában áll a politikusok, döntéshozók és társadalomtudósok között, ami segít magyarázni, miért volt annak tárgyában olyan hatalmas mennyiségű kiemelkedő akadémiai kutatás, de az asszírok tízezreinek, ha nem százezreinek rendszeres kiirtása kevés vagy semmilyen figyelmet nem kap a legszélesebb nyilvánosság előtt. Hogy ezek a borzalmak ennyire feledésbe merültek, nem csak a véletlen műve. Ahogy a fentiekben tárgyaltak sugallják, ez számos tényezőben gyökerezik, némelyik a történelmi körülményekkel és az erkölcsi közönyösséggel kapcsolatos, mások az egyes, nemzetállamok politikai szerepével hozhatók összefüggésbe. De még ennél is fontosabb a szörnyű valóságuk elrejtéséhez a tagadás és mítoszalkotás kombinációja. (LEMARCHAND 2011. 11–13.)

A genocídiumok történelmi vizsgálata szintén érintett ezekben a széleskörű kulturális trendekben; valójában bizonyos tekintetben ezeket testesíti meg. A népi történet elkövetése a kollektív emlékezet mozgósítását igényli, ahogyan annak emlékezet-folyamata is. A genocídiumok egyéni áldozatai számára a traumás emlékek bármilyen szintű feldolgozása elkerülhetetlen, a társadalmak számára a népi történet emlékezte azonban olyan mély hatásokkal jár, amelyekre szükséges, hogy a társadalom egésze azonnal reagáljon – és soha el ne felejtse. A gyilkosságok, szörnyűtetek helyszínei, mint a kollektív emlékezet örök memóriaként megőrzött terei, a haláltáborok vagy más tömeggyilkosságok helyszíneire történő látogatások szükségesek, hogy teljes mértékben integrálódjanak a komplex, össz-nemzeti emlékezetpolitikákhoz. Számos kutató narratívájának része, hogy a felejtés létfontosságú a társadalom tudatának egészségéhez, a feltárt genocídiumok tudományos konszenzuson álló, szakmai emlékezte nem engedheti meg az egyéni és a kollektív felejtés káros következményeinek elburjánzását, sőt – a felejtés terhe mellett eltorzult emlékezetpolitika a lezáratlan, groteszk módon rögzült genocídium-jelenségek vonatkozásában hosszú ideig megsebezheti a társadalmakat hosszú civilizációs időtávokra (lásd: STONE 2010).

AZ EMLÉKEZET KOLLEKTÍV ÉS EGYÉNI TERMÉSZETÉNEK KÉRDÉSE – AZ ÉLET ÉS HALÁL KÉRDÉSE

A „kollektív emlékezet” tanulmányozása nem valamiféle misztikus hit egy elvont „társadalmi elme” létezésében, vagy abban, hogy a társadalmakra organikus egészekként érdemes tekinteni, hanem alapvető állítás, minthogy értelmesen élni, emlékezetekkel rendelkezni teljesen természetes emberi attribútum. Mindez egyértelműen aláhúzza: az embernek társadalmi környezetben kell léteznie. STONE megjegyzi: a kollektív emlékezet mitizálása a genocídiumok elkövetőinek, tagadóinak kedvelt eszköze, ezzel azonban szemben áll maga a tudomány is: idegtudósok egyre inkább elkötelezettek amellett, hogy az emlékezet és az önmagunkhoz való viszony szorosan összekapcsolódik. Ennek a társadalom egészére vonatkozó koncepcióit Stone álláspontja szerint PAUL RICOEUR utolsó nagy műve: a *Memória, Történelem, Felejtés* (2000) című munkája is alátámasztja. Éppen azzal, hogy felborítja számos huszadik századi társadalomelméleti paradigma intuitívan vonzó „metodológiai individualizmusát”, és helyette egy „metodológiai holizmust” állít fel. Bár a csoportoknak nincs emlékezte az idegrendszeri értelemben, és így a „kollektív emlékezet” kifejezésnek nincs organikus alapja, mégis, kijelenthető: a kollektív emlékezet a múlt jelentésével kapcsolatos megosztott kommunikációkból származik, amely egyének életvilágában horgonyoz. Olyan személyekben, akik részt vesznek a vonatkozó kollektíva közösségi életében”. (STONE 2010. 102–105)

Ezzel együtt az ötlet, hogy a legborzalmasabb történelmi bűntettek: a megvalósult genocídiumok révén egész társadalmak traumatizálódhatnak, komoly kritikáknak van kitéve, így aztán általában többé-kevésbé megfelelő metaforát kell alkalmazni a leíró folyamatokban: példaképpen, egyik meglévő holokausz-trauma fogalom sem alkalmas arra, hogy általános magyarázatot adjon a holokausz ábrázolásainak hatásaira az egyének vagy kollektívák vonatkozásában. Különös figyelemmel kell lenni a fiatalabb generációk kapcsán, akik a Végső Megoldás folyamatát csak médiaeseményként, oktatási vagy ismeretterjesztő célokból ismerhették meg Mégis, a népirtást átélt társadalmak esetében olyan helyzettel állunk szemben, ahol a traumás emlékezet fogalma, ha egyáltalán van haszna, alkalmazható bizonyos kitételekkel – állítja STONE. (STONE 2010. 114–115.)

Ezért szükséges megjegyezni: a genocídiumok emlékezetének kollektív mivolta kevésbé hajlik az akaratlagos amnéziára, mint más események. A boszniai vagy ruandai folyamatok emlékezte kapcsán az inkább a politikai-kulturális elnyomó aktivitás jellemezheti a negatív jelenségeket, mint valamiféle „egészséges felejtés”. Ami azonban hatalmi szóval kerül elnyomásra, előbb az egyének, utóbb pedig a kollektív aktivitás szintjén visszatér (lásd: BLM mozgalom szoborrongálásai a kongói népirtás mementói ellen). A jelenlegi feszültség a szerb-bosnyák (keresztény-muszlím) gócpontokban, a kétségbeesett helyzet a Kongói Demokratikus Köztársaságban és számtalan aktív, „puskaporos hordóként” fenyegető krízisgóc egyértelműen azt mutatja, hogy a poszt-genocídium emlékmenedzsment hatékonysága élet és halál kérdése.

Az egyéni emlékezet és felejtés kérdésének fontossága a genocídium-folyamatok utólagos feltárása kapcsán semmivel se kisebb jelentőségű, mint az a kollektív emlékezet vonatkozásában nyomatékosításra került. Sőt, az egyes társadalmi csoportok felelősségének kérdése is egészen új megvilágításba kerül a helyes emlékezet és a félelmen-traumákon alapuló emlékezet-vesztés, mint élet és halál kérdésének ügyében: NAYAR tanulmányában aláhúzza, általános

igénnyé vált a genocídium-folyamatok kapcsán a népirtásért való felelősséget ne csak az államra, hanem a társadalmi csoportokra is terjesszék ki. Legyen szó Ruandáról vagy náci Németországról, a népirtást a társadalmi bázis tette lehetővé: a különböző társadalmi csoportok és formációk aktív részvétele és az egyének ténykedése miatt. NAYAR példát is állít arra, hogy a történelem hogyan törli el a különböző társadalmi csoportok bűnrészességét az állami erőszak javára, a ruandai mészárlás filmre vitelét tanulmányozva megjegyzi, hogy még az egyébként érzékeny filmek, mint a „*Hotel Rwanda*” sem mutatják be a templomban történt vérengzést, mint a népirtás egyik epicentrumát, lényegében elkerülve a felelősség felvállalását. Egyes társadalmi csoportok éppen a nemzeti gyász, ünneplés és emlékezés kultúráján keresztül tudnak befolyást gyakorolni a helyes, vagy helytelen emlékezetaktivitásra. Helyes, ha az atrocitások emlékezete része a társadalmi kereteknek. A fenti keretrendszer egyértelművé teszi: a kulturális emlékezet elválaszthatatlan a kulturális identitástól, az egyik tagadása a másik tagadása is. Ha egy nemzeti történelem nem hajlandó genocídium-folyamatok elkövetésében aktív csoportok elleni múzeumokat létrehozni, akkor nem csak saját sötétebb történelmét törli el, hanem arra kényszeríti az egyéb csoportokat is, hogy elveszítsenek valamit abból, ami önmaguk lényege. (NAYAR 2014. 7–9.)

ÖSSZEGZÉS: A „FÁTYOL” ÉS FELLEBBENTÉSE

Akár tudatos, akár a traumák és más, individuális kényszerítőköörülmények eredménye: mind az egyéni, mind a kollektív, nemzeti és mind az egyes, genocídium-folyamatokban aktív társadalmi csoportok emlékezetének kérdése nem csupán a genocídium tanulmányok, mint elvont diszciplína tudományos módszertanának érvényességét határozza meg – hanem akár szélesebb rétegek, etnikumok, vallási és egyéb közösségek tagjaiként ezek, tízezrek, százezrek életének vagy halálának kérdése. A politikai-ideológiai, vallási vagy egyéb, hatalmi befolyással elért, „erőszakos amnézia”, a túlélők, értékes tanúk erőszakos elhallgattatása – a genocídium folyamat elkövetőinek bűnlistáinak bővítését kell, hogy magával vonja, aljas, emberiség ellen elkövetett gaztett. Ennek a rettenetes bűnnek az árnyékában sajátos értelmezési árnyék vetül az akaratlan, vagy humanitárius, egyéni szempontokból „megeső” időszakos emlékezet-kiesésekre, a külsős szemlélő számára sokszor megmagyarázhatatlan, áldozatként is szegényből fakadó hallgatásra – azokra a nagyon személyes és érzékeny, mélyen emberi tényezőkre, melyek léte sajnos mindezzel együtt akár évtizedekkel is eltolhatja egy-egy genocídium-folyamat bűnügyi-jogi-tudományos feltárásának, hatósági folyamatának és lezárásának ügyét. Régi keletű szólás-mondás ezzel a fajta, emberileg mélységesen átérezhető, ám történelmi távlatokban is rendkívüli, közösségi következményekkel bíró hallgatással kapcsolatban: a „feledés fátyla”. (Lásd: GRIEF, 2016. 5-6.)

A fátyol, mint a tiszta emberi tudat közvetlen megismerését lehetetlenné tevő, metafizikai jelenség LOCKE filozófiájához, illetve híres esszéjéhez köthető, közkeletű metafora. (*An Essay Concerning Human Understanding*, 1689.) A teljes és tiszta megismerés nyilván nem lehetséges – pláne az emberi nem által elkövethető, legsúlyosabb bűntettek – a genocídium-folyamatok keretében megvalósuló népirtás bűntett és annak minden következménye és körülménye vonatkozásában. Sem az egyes, konkrét esetekben, sem általánosságban. Ám a fátyol bír egy sajátos jellemzővel: a szél fellebbentheti. A jövő kutatóinak pedig meg kell találni a módot a „feledés

fátylának” (veil of oblivion) fellebbentésére – és az ott nyilvánvalóvá váló igazság rögzítésére. Addig azonban az egyes szörnyűségek – kezdve a „prototípus” (HINTON): a holokauszt, folytatva az összes, mindmáig véglegesen le nem zárult – örök időkre nyitott társadalmi sebeket hagyó emberi rettenet: a genocídiumok értékelő, értelmező és további borzalmaknak megelőzését biztosító módszerkészleteknek ezt a gátló tényezőt be kell árazniuk.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

BARTOV, OMER (2002): *Mirrors of Destruction, War, Genocide, and Modern Identity*. Oxford, Oxford University Press.

BLOXHAM, DONALD – MOSES, A. DIRK (ed.) (2010): *The Oxford Handbook of Genocide Studies*. Oxford, Oxford University Press.

CROWE, DAVID M. (2014): *War Crimes, Genocide and Justice*. New York, Palgrave MacMillan

HINTON, ALEXANDER LABAN (2014): Introduction: Hidden Genocides. In Hinton et.al: *Hidden Genocides – Power, Knowledge, Memory*. New Brunswick, Rutgers University Press.

JOEDEN-FORGEY, ELISA VON (2014): Hidden in Plain Sight: Atrocity Concealment in German Political Culture before the First World War. In Hinton et.al: *Hidden Genocides – Power, Knowledge, Memory*. New Brunswick, Rutgers University Press.

LEMARCHAND, RENÉ (ed.) (2011): *Forgotten Genocides - Oblivion, Denial, and Memory*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

LOCKE, JOHN (2004): *An Essay Concerning Human Understanding*. Jonathan Bennett.

NAYAR, PRAMOD K. (2015): The Memory of Genocide and the Genocide of Memories. *The Four Quarters Magazine* vol. 4. no. 1.

RICOEUR, PAUL (2004): *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago

STEWART, Michael (2011): *The „Gypsy Problem”: An Invisible Genocide* . in: LEMARCHAND, René ed.: *Forgotten Genocides - Oblivion, Denial, and Memory*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

STONE, Dan (2010): Genocide and Memory. In: BLOXHAM-MOSES ed.: *The Oxford Handbook of Genocide Studies*. Oxford, Oxford University Press.

SZABÓ GÁBOR

sabog7@gmail.com

politológus (MTT tag), szabadúszó kutató

A politikai erőszak szerepének relevanciája a Marcia su Roma utáni években a fasiszta Olaszországban

The relevance of the role of political violence in the post-Marcia su Roma years in fascist Italy

MILLAN, MATTEO (2022): *The Blackshirts' Dictatorship Armed Squads, Political Violence, and the Consolidation of Mussolini's Regime*. Translated by Sergio Knipe. Routhledge Studies in Fascism and the Far Right.

DOI 10.14232/belv.2024.2.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.2.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Szabó Gábor (2024): A politikai erőszak szerepének relevanciája a Marcia su Roma utáni években a fasiszta Olaszországban. *Belvedere Meridionale* vol. 36. no. 2. pp 5–26.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Benito Mussolini hatalmának megszilárdulását döntően a feketeingesei által elkövetett erőszaknak köszönhette. A feketeingesek releváns szerepet vállaltak abban, hogy Olaszország fasisztává vált. Matteo Millan a padovai egyetem professzora a *The Blackshirts' Dictatorship* című könyve bemutatja, hogy milyen szerepet játszott Mussolini rohamosztagának intézménye (squadrisimo) a diktatúra kiépítésében. A Routhledge Studies in Fascism and the Far Right

könyvsorozat, a fasiszta szélsőjobb és jobboldali politika nemzeti, transznacionális és globális megnyilvánulásaira összpontosít; elsősorban történelmi kontextusban, de más diszciplináris perspektívákból származó meglátásokra, interpretációkra is épít. A szerző betekintést nyújt a rezsim alatt szolgáló rohamosztagok életébe; láttelepet készít meggyőződéseikről, nézeteikről és elvárásaikról. A könyv *Squadrisimo e squadristi nella dittatura fascista* címen 2014-ben jelent meg az olasz Viella kiadásában. 2022-ben jelentős átdolgozás után a Routhledge kiadó megjelentette angol nyelven Sergio Knipe fordításában. A könyv a Menetelés Rómában (Marcia su Roma) utóregzései leírására tesz kísérletet, olyan módon, hogy az erőszak intézményére fekteti a hangsúlyt, elsősorban arra keresi a választ, hogy az erőszak alkalmazása milyen módon járult hozzá a hatalom megragadásához és megszilárdításához, valamint hogyan segítette elő az identitások, kilátások és cselekvési stratégiák kialakítását. A könyv a fasiszta uralom első évtizedére fókuszál. Alapvető cél annak a vizsgálata, hogy a fasiszta alakulatok terrorja milyen átalakuláson és hatásokon keresztül befolyásolta és alakította – jelentős mértékben – a fasiszta diktatúra fő vonásait.

Az első fejezetében (*A Fascist „Revolution”?*) a szerző kihangsúlyozza azokat a politikai reformokat, amelyeket a Mussolini-kormányzat a kezdetektől fogva felvállalt, a rohamosztagoknak az állam belső szervezetébe való integrálása érdekében. Mussolini 1922. november 16-án tartott bivouac expozéjában megerősítette antidemokratikus jellegét a frissen megalakult kabinetjének, amely parlamentáris kereteken kívül képzelte el Olaszország jövőjét, valamint kiemelte „magánhadseregének” jelentőségét a hatalomátvétel kapcsán.¹ A szerző szerint a „feketeingesek” (Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale) forradalmára való hivatkozás a szónoki beszédben ajtót nyitott az ambivalens értelmezések és várakozások előtt. Az MVSZ számára a hatalomátvétel nem váltotta be a hozzáfűzött reményeiket; az áldozatvállalásaik és küzdelmeik hiába valónak tűntek. A Partito Nazionale Fascista (PNF) vezetőinek éppúgy, mint a feketeingesek számára interregnumot jelentett, amelyben a fasiszta politikai stratégiák és tervek megvalósíthatatlannak tűntek. Egyes fasiszták számára tagadhatatlan volt Mussolini miniszterelnöki kinevezésének történelmi pillanatának relevanciája. Ahogy Paul Corner a *Mussolini in the Myth and Memory. The First Totalitarian Dictator*² című könyvében is azzal érvel, hogy az erőszak az elejétől a végéig központi szerepet játszott a fasiszmusban, Matteo Millan nem kíván argumentálni a corneri érveléssel; sőt inkább jobban megerősíti azt; hogy a Rómába Menetelés előtt a feketeingesek által elkövetett bűncselekmények döntően hozzásegítették a fasisztákat a hatalom megszerzéséhez, ezáltal új struktúrát tudtak alkotni a születendő államuk számára. A fasiszta rezsim fennállása során egyre jobban törekedett arra, hogy lekicsinyítse erőszakos hatalomátvételének terror jellegét, és lényegét tekintve etikai-morális kifejezésekkel próbálta láttatni.

A szerző törekszik bemutatni fejezetről-fejezetre a totalitárius terror diszkreccionális természetének paradox hatásait. Fontos megjegyezni, hogy a liberális osztály rétegei és a mérsékelt közvélemény részéről az erőszak intézményének „legitimé” válása döntően hozzájárult a diktatúra lehetővé tételéhez – megjegyezhető –, hogy Paul Corner a rezsim totalitárius voltára helyezi a hangsúlyt, addig Matteo Millan óvatosan fogalmaz, nem meri nyíltan felvállalni a

¹ ALBANESE 2019. 113; ALBANESE 2013. 51–68; GENTILE 1989. 141.

² CORNER 2022.

rezsim *totalitárius* voltát.³ Kétségtelen tény, az 1923 január 14-i 32. számú királyi rendelet létrehozta a Nemzetbiztonsági Önkéntes Milíciát (*Milizia volontaria per la sicurezza nazionale*, MVSZ); valamint az 1922. december 22-i 1641. számú rendelet – ismertebb nevén Oviglio amnesztia, (Aldo Oviglio igazságügyminiszter, fasiszta ügyvéd) után – amely, közkegyelmet gyakorolt az olasz nemzeti cél érdekében elkövetők számára és nagymértékben elősegítette a fasiszta hatalomátvételben tevékenyen résztvevők politikai karrierjét. Az Oviglio-amnesztianak az volt a célja, hogy feloldja azt az ellentmondást, amely a fasiszta mozgalom terrorjának alkalmazásában rejlik, amiből hiányzott a törvényesség a *jus vitae ac necis* (élethez és a halálhoz) való jog gyakorlásához minden biztonságos intézményi háttér nélkül.”⁴ Ez gyakran csak formai ellentmondás volt, bár a Marcia su Roma előtt a fasiszta igényt az állam erőszakmonopóliumára gyakran teljesen legitimnek tekintették. Mégis előfordultak olyan epizódok – például Sarzanában⁵ és Modenában 1921-ben – amikor a rendőri erők és a fasiszta alakulatok között meghúzódo ellenérzéseik tragikus kimenetelhez vezettek.

1923 januárjában megalakult a Fasiszmus Nagytanácsa (*Gran Consiglio del Fascismo*), amely legalább 1928 decemberéig jelentős hatással volt a politika és a bürokratikus intézmények életére. A bevezetett intézkedések tovább erősítették a közelmúltban bekövetkezett kormányváltás „*forradalmi*” jellegét. 1923. január 12-én a Fasiszmus Nagytanácsa elrendelte egy új fegyveres erő létrehozását. Két nappal később a 31. sz. királyi rendeletet adták ki, amelyben felszólítják a politikai pártokhoz kötődő összes paramilitáris alakulat feloszlását majd ezt követően létrehozták a *Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale*-t (MVSZ). Figyelemre méltó, hogy az MVSZ adminisztratíván a Ministero dell’Interno (Belügyminisztérium) irányította, amely akkoriban a fasiszták és Mussolini kezében volt. A Rómába Menetelés utóregzéseit jellemző bizonytalan kontextusban a *squadrisimo* és az erőszakhoz való folyamodása lehetősége szilárd támaszt jelentett a rezsim számára, egy olyan erőforrást, amely kétségtelenül szélsőséges, de azonnal elérhető volt. Ez nem jelenti azt, hogy a fasiszta osztagok nem okoztak állandó zavart a kormányzatban, és nem ásták alá állandóan a konszolidáció iránti vágy szükségességét. Matteo Millan megállapítja, hogy a rohamosztagok látszólag anarchikus ellenőrizetlen fellépései jelentősen hozzájárultak a „fasiszta rend” országra kényszerítéséhez és a diktatúra megalapozásához.⁶ Egyrészt az osztagok kordában tartására való képtelenséget a kormány a PNF az erőtlenség jelenként értelmezte, másrészt ez a praktikus alibinek is tűnt bizonyos perspektívákból nézve. Matteo Millan (*Phenomenology of Post-March Violence*) fejezetét azzal a felütéssel kezdi, hogy a Marcia su Roma utáni első napoktól kezdve sok *squadrista* elégedetlen volt a hatalomátvitelük „*parlamentáris*” kimenetelével; olyannyira, hogy egyesek a fasiszmus megaláztatásáról beszéltek. A csalódottság mindenekelőtt abban a félelemben gyökerezett, hogy a hatalomátvétel előtt vívott harcok, a fasiszta mártírok áldozathozatalai eredménytelenül maradtak: a fasiszták nem azért küzdöttek, hogy mindent maguk mögött hagyjanak – hangzott az érvelés részükről.

A szervezeti formáknak a fenomenológiája nemcsak a fasiszta terrorhoz rendelt sajátos politikai funkció kitartását tárja eléünk, hanem a hatalomátvétel előtti impresszió által gyakorolt attitűdök és valóságsszemléletek kitartását is. Giacomo Lombroso egy firenzei fasiszta, aki outsider

³ MILLAN 2022. 17.

⁴ PAVONE 1991. 421; LYTTTELTON 1973, 214; LYTTTELTON 1966. 92; FRANZINELLI 2004. 120–139.

⁵ MILLAN 2022. 32,48, 60.

⁶ MILLAN 2022. 33.

álláspontot foglalt el, – már a hatalomátvételt követően felismerte, hogy nem kell alábecsülni az alakulatok kitartása mögött meghúzódó szubjektív tényezőket. Lumbroso azt a következtetést vonja le, hogy a squadristi mentalitás nem tűnhet el nyomtalanul. Valójában még ma is bizonyos mértékig érthetőek az erőszak formái érzelmi szinten, bármilyen károsak és illegitímek legyenek.⁷ Matteo Millan ebben a fejezetben kifejti a Marcia su Roma utáni „fasiszta” kontextus egész keretét. Úgy véli elengedhetetlen a politikai és szubjektív motivációk figyelembe vétele, ahhoz, hogy teljes képet lássunk; több tényezőre hívja fel a figyelmünket. Az egyik ilyen tényező, amely a squadriszmo kitartását magyarázza, hogy sok feketeinges számára a forradalom nem ért véget a Rómába Menetelés után; ami valójában sokkal jelentősebb intézményi, kulturális és még antropológiai megzsidósítást is érthetővé tett. Központi szerepet játszott az osztagok intézménye a fasiszmus ambiciózus politikai stratégiájában, és továbbra is hasznosnak bizonyult az ellenállás megszüntetésére, a kétélyek elhallgattatására és a konszenzus megteremtésére. Az MVSN létrehozása a forradalom befejezetlensége, a squadriszmo mítoszainak, szimbólumainak és rítusainak fennmaradása a rezsim alatt megakadályozta a feketeingesek szellemének pragmatikai „kulturális leszerelését”.⁸ A második tényező, amely segít megmagyarázni a squadriszmo kitartását az a feketeingesek motivációjában érhető tetten, ahogy gyakorolják a szabad rablási jogukat. A fasiszta hatalomra jutás által elért győzelem, utólag megerősítette a squadriszmo felfogását, mint a Salói Köztársaság akaratát kifejező mozgalmat. Cesare Marletti szerint 1926-ig a bűnözés megszűnt erkölcsi kategória lenni, hiszen a fasiszta tettei – mint a haza termékét – nem lehetett kriminalizálni.⁹ Matteo konklúziója, hogy Mussolini alakulatainak cselekedeteit nem lehet egyszerűen úgy értelmezni, mint ezeknek az embereknek a bűnözői hatterének és a társadalmi vágy viselkedési devianciáknak a termékét. Inkább figyelembe kell venni a cselekvéseiknek a céljait és szerepeit, és kultúrájuk által megengedett viselkedési mintáit.

A harmadik fejezetében (*New Expeditions*) betekintést nyerünk a feketeingesek identitásképző gyakorlataiban. Az erőszak mögött meghúzódó valódi ok a squadriszmo közös tapasztalatában rejlik állapítja meg Matteo Millan.¹⁰ Pontosan ez a megosztott kompetencia és az osztagok önmagukra, mint élményközösségre vonatkozó utalása járult hozzá a feketeingesek közötti „bajtársiság” kialakításához.¹¹ A szerző torinói, firenzei és molinellai eseteken keresztül próbálja árnyalni, hogy döntő politikai relevanciával bírtak azaz alakulatok, amennyiben tagadták a szervezett szembenállás bármilyen formájának lehetőségét és szimbolikus értékét. Ne felejtjük el, mély nyomott hagytak az emberek kollektív tudatában, valódi traumákat okozva. Ez az utóbbi funkció fontos szerepet játszott a diktatúra létrejöttében.

A 4. fejezetben (*Controlling the Territory*) kimondja nyíltan, hogy a régi forradalmárok által elkövetett törvényességet nélkülöző erőszakos cselekmények első pillantásra kontraproduktívak tűnhetnek. Ugyanakkor a feketeingesek terrorja alibiként is szolgált a fasiszta vezetők és magának Mussolini számára. Akik nem haboztak elhatárolódni az ilyen események elől. A nyilvánosság előtt nemesegyszerűséggel elítélték bármilyen erőszakkal kapcsolatos cselekvéseket, néha pedig lelkes konszolidáció pártján lévőként hivatkoztak magukra.

⁷ LUMBROSO 1925. 69, 86.

⁸ HORNE 2002. 78–87.

⁹ MARLETTI 1979. 208–209.

¹⁰ MILLAN 2022. 92.

¹¹ MUSCHALEK 2019. 13.

Valójában a legitim és illegitim elnyomás hosszú ideig együtt létezett; és mindkettő hozzájárult a fasiszta politika kikényszerítéséhez. Mussolini feketeingeseinek önkénye, amelyet gyakran a helyi hatóságok kikötései indokoltak a jogi védelem lehetetlensége közé szorítva, ennek az erőszaknak az áldozatai a konformizmusban és alárendelt állapotuk elfogadásában találták meg a túlélés egyetlen alternatíváját. Ez a konformizmus volt az előfeltétele nemcsak a fasiszta uralom megalapozásának, hanem elfogadásának is.

Az ötödik fejezetben (*The Fall of Gods*) a szerző megállapítja, hogy a történészek alaposan és nagyon körültekintően foglalkoztak a PNF és az államapparátus viszonyaival, a prefektusok és a szövetségek közötti érdekütközésekkel, valamint a PNF titkárai és a belügyminiszter-helyettesek közötti belső konfliktusokkal. Az állam és a párt *feltételezett* dichotómiájára való összpontosítás azonban végül egy olyan képet alkotott a fasizmus jelenségéről, amely egyszerre heurisztikus és kifinomult. Heurisztikus, mert nem mindig veszi figyelembe e különböző szereplők egyéni pályáját – véli a szerző, legyenek azok szövetségek vagy prefektusok. A fasiszta-historiográfiaírás interpretációiban túlságosan előnyben részesítették a szerepeket az egyénnel szemben.¹² Ebből következik, hogy e kép szerint még egy lelkes squadristiből is – mint a Tullio Tamburini – lesz az egyik legjobb bürokrata, amint prefektussá nevezik ki. A fasizmust belső harcok és szakadások, politikai ellentétek és személyes rivalizálás jellemezte, de mindez egyetlen „*központi tengely*” körül forgott, közös átfogó stratégiát követett, és egyetlen és megkerülhetetlen politikai horizont kontextusában bontakozott ki.¹³ A demokrácia tagadása önmagában nem jelentette a politikai harc végét; ez a küzdelem inkább sajátos formákra és kifejezésmódokra tett szert, amelyeket nem célszerű figyelmen kívül hagyni csupán azért, mert különbözőséget mutatnak.

Matteo Millan esettanulmányaiból kirajzolódik, hogy a széles körben alkalmazott terror, amelyek egy hatalmi rendszer középpontjának mozgatórugójaként funkcionál, voltaképpen a hatalom periférikus ágait is kikezdte. Ezen a stratégián belül az egyének *confino* ítéltése innováció volt, amely sokkal inkább a PNF-ből való kizárást, mint a hatékony fegyelmi eljárást jelentette. Az új politikai környezetben az erőszak szervezet konvencionális gyakorlata működésképtelennek bizonyult, mert önmagában a legitimáció már nem volt elegendő ezek igazolására. Valójában a feketeingesek ezen gyakorlatok állandósítására irányuló erőfeszítései csak hozzájárultak ahhoz, hogy még anakronisztikusabbnak tűnjenek. Ennek a képnek a fényében a tisztogatások nem pusztán mérsékelt fordulatot vagy erőszak fasizálását eszközöként való alkalmazásának elítélését jelentik, hanem inkább a politika totalitárius megközelítésének a kifejeződése, amely még a saját berkein belül sem tűr meg ellenvéleményt. Michael R. Ebner a *Ordinary Violence in Mussolini's Italy* című monográfiában úgy gondolja, hogy a radikalizmust és az ellenvéleményt pusztán belső viszályokként értelmezi – mintha csak a fasizmus „patológiája” lenne tulajdonképpen nem veszi észre azt a faktort, amelyet a fasiszta hatalomátvétel biztosításában és megszilárdításában játszott sajátos történelmi szerepet.¹⁴

A következő fejezetekben (*Squadristo at the Confinio*) és (*Long-Standing Squadristi*) igyekszik Matteo Millan bemutatni, hogy az új PNF státútum és az 1927-es körlevél, valamint a *confino* intézménye nem jelentette a squadrista és a PNF végső felszámolását. Ennek oka pedig nem az volt, hogy Mussolini és a konszolidáció pártiak nem tudták volna elnyomni az

¹² CORNER 2012. 84–88.

¹³ MORGAN 1998. 247–249, 268; DI NUCCI 2009. 433–434.

¹⁴ EBNER 2011. 45–47.

elégedetlen rohamosztagokat, hanem egy speciális politikai stratégia volt, aminek a squadrismo fegyelmezése és a pártállamba való integrálása adta a keretet.

Matteo Milan szerint a squadrismo kriminalizálása, amely az 1926-os új *Testo unico*-val együtt formálódott, paradox módon hozzájárult a squadrista alárendeltségének és a központi hatóságoktól való függésének erősítéséhez. A diktatúra totalitárius törvényei és különösen a confino adminisztratív intézkedése a jelek szerint hozzájárultak és elősegítették a hatalom megsemmélyezésére irányuló tendenciát. Az adminisztratív és elnyomó államapparátus a Duce akaratára körül forgott. Mussolini figurájának progresszív mitologizálása lehetővé tette a Duce-képének részbeni elváltását a fasiszta apparátusától. Ennek eredményeként Mussolini sajátos politikai keretek fölé és túlra került. Bármilyen paradoxnak is tűnik, Mussolini karizmatikus vezető szerepe, csak kontextuális és széles körben elterjedt deperszonalizációs folyamat révén vált lehetségessé, amelynek a célja az volt, hogy a PNF és az államapparátuson belüli minden kinevezést vagy szerepkört olyan bürokratikus funkcióvá alakítson át, amely nem tart igényt különösen a kultuszra és engedelmességre egyaránt. A squadrismo jelensége 1922 után sem tűnt el a politikai horizontról. Képesnek bizonyult ellenállni a tisztogatásoknak (párton belül), kiutasításoknak. A squadrismo továbbra is az érdeklődés és a vita tárgya volt, még a konszolidáció éveiben is, amikor naplókat és emlékiratokat nyomtattak, és a fasiszta forradalmat méltatták.

A squadrismo a Mussolini-rezim egyik alapító mítoszává vált, minden ellentmondás és zárkózottság ellenére. Az erőszak gyakorlata tehát nemcsak az egyes pályákat és stratégiákat képes befolyásolni, hanem a rendszer egészének politikai és kulturális architektúráját is, amely a nyilvános és a magánszféra közötti folyamatos kölcsönhatáson alapul. Egyéni pályájuk és személyes választásaik nem mindig voltak egyértelműek vagy racionálisak és figyelembe kell vennünk azokat a tényezőket és tapasztalatokat, amelyek alakították őket. A squadrismo bizonyos tekintetben a fasiszta politika és ideológia egyik legellentmondásosabb aspektusa volt. Először a forradalom hőseinek és az olasz nemzetet megváltóknak emlegették, később Mussolini avított szervezetként, végül pedig az új fasiszta ember archetípusaként hivatkozott rájuk. A *The Black-shirts' Dictatorship. Armed Squads, Political Violence, and the Consolidation of Mussolini's Regime* című monográfia bemutatta a feketeingesek politikai és társadalmi kontextusba való elhelyezését, felmutatva a lehetőségeikből fakadó komplex paradox hatásait/ellenhatásait. Matteo Millan esettanulmányaiból kiderül, hogy a squadrisma tapasztalatai nem köthetők szigorúan a Marcia su Roma előtti napokhoz. A feketeingesek erőszakossága nemcsak a fasiszták hatalomátvétel biztosításában bizonyult döntő fontosságúnak, amennyiben lehetővé tette Rómába vonulást és miniszterelnöki kinevezését; hanem a totalitárius diktatúra megszilárdításában és a ventennio alatt meghozott politikai és ideológia döntések befolyásolásában is. Paradox módon a squadrismo sorsdöntő szerepet játszott az 1920-as évek második felének politikai és intézményi fordulatának lehetővé tételében. Kétségtelen a squadrismo intézményének relevanciája a fasiszta hatalom átvételében és annak konzerválásában, és az sem képezheti vita tárgyát, hogy az erőszak döntően hozzájárult annak a kísérlethez, hogy az olaszokat fasisztává alakítsa át. A squadrismo és az erőszak döntően hozzájárult ahhoz a kísérlethez, hogy az olaszokat fasisztává formálja át. Matteo Millan könyvéből világosan kirajzolódik – a recenzens számára –, hogy a *Marcia su Roma* követő években a squadrismo mint jelenség nem írható le a ventennio történetének anakronisztikus maradványaként vagy mellékhatásaként, éppen ellenkezőleg Mussolini feketeingesei az olasz fasizmus egyik főalkotóeleme volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- LYTTELTON, ADRIAN (1966): Fascism in Italy: The Second Wave. *Journal of Contemporary History* vol. 1. no. 1. 75–100.
- LYTTELTON, ADRIAN (1973): *The Seizure of Power: Fascism in Italy 1919–1929*. London, Weinfeld and Nicolson.
- MARLETTI, CESARE (1979): Immagini pubbliche e ideologia dell terrorismo. In *Dimensioni del terrorismo politico. Aspetti interni e internazionali, politici e giuridici*. ed. by Luigi Bonante. Milan, Franco Angeli.
- PAVONE, CLAUDIO (1991): *Una guerra civile: saggio storico sulla moralità nella Resistenza*. Turin, Bollati-Boringhieri.
- GENTILE, EMILIO (1989): *Storia del Partito fascista 1919-1922: movimento e milizia*. Roma – Bari, Laterza.
- GENTILE, EMILIO (2012): *E fu subito regime: il fascismo e la marcia su Roma*. Roma – Bari. Laterza.
- LUMBROSO, GIACOMO (1925): *La crisi del fascismo*. Florence, Vallecchi.
- ALBANESE, GUILIA (2013): Dire violenza, fare violenza Espressione, minaccia, occultamento e pratica della violenza durante la Marcia su Roma. *Memoria e Ricerca* vol. 3. no. 13. 51–68.
- ALBANESE, GUILIA (2019): *The March on Rome: Violence and the Rise of Italian Fascism*. London – New York, Routhledge.
- HORNE, JOHN (2002): Locarno et la politique de la démobilisation culturelle. *Aujourd'hui-Heute-Today* 5.
- DI NUCCI, LORETO (2009): *Lo Stato-partito del fascismo: genesi, evoluzione e crisi 1919-1943*. Bologna, il Mulino.
- MUSCHALEK, MARIE (2019): *Violence as usual. Policing and the Colonial State German Southwest Africa*. Ithaca, Cornell University Press.
- EBNER, MICHAEL R. (2011): *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. New York, Cambridge University Press.
- FRANZINELLI, MIMMO (2003): *Squadristi. Protagonisti e tecniche della violenza fascista, 1919–1922*. Milano, Mondadori.
- CORNER, PAUL (1975): *Fascism in Ferrara 1915-1925*. Oxford, Oxford University Press.
- CORNER, PAUL (2012): *The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy*. Oxford, Oxford University Press.
- CORNER, PAUL (2022): *Mussolini in the Myth and Memory. The First Totalitarian Dictator*. Oxford, Oxford University Press.
- MORGAN, PHILIP (1998): The Prefects and Party-State Relations in Fascisti Italy. *Journal of Modern Italian Studies* vol. 3. no. 3. <https://doi.org/10.1080/13545719808454980>

MEGJELENT!
MEGRENDELHETŐ:
terjesztes@belvedere.meridionale.hu

Szócs Andor
FIATALOK
ÉS A MUNKA VILÁGA

A TANULÁS MELLETTI
MUNKAVÁLLALÁS JELLEMZŐI
A FELSŐOKTATÁSI EXPANZIÓT
KÖVETŐ ÉVEKBEN

MEGJELENT!
MEGRENDELHETŐ:
terjesztes@belvedere.meridionale.hu

Pászka Imre

EGYÜTTHATÁS
- REPREZENTÁCIÓK
III.

A KÁRPÁT-MEDENCE A TERMÉSZET
ÉS A TÖRTÉNELEM MŰHELYÉBEN
(KIS JÉGKORSZAK - JÁRVÁNYOK 2.)

Belvedere
2024

